Kovács Tibor

A BRONZKOR MAGYARORSZÁGON

Corvina Kiad

Tartalomjegyzék

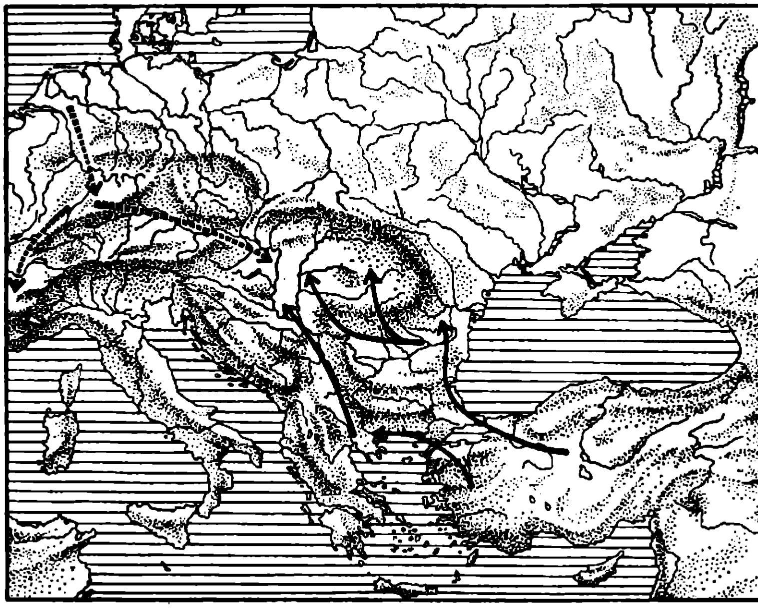
Térben és időben

„Átreidák s valamennyi remek-lábvértes akháj hős, nektek az égilakók adják meg, hogy Priamosznak várát feldúlván haza épen térjetek innen...”

(Iliász, I. 17–19. – Devecseri Gábor fordítása)

A harc, amelyet a hatalmuk csúcspontján levő akhájok serege győztesen vívott meg i. e. 1260 körül a kisázsiai partvidék hatalmas városa, Trója falainál, csupán egyike volt azoknak a háborúknak, amelyek végigkísérték az i. e. II. évezred történetét. Egyike, de a kor egyetlen európai vonatkozású eseménye, amelyhez írásos emlék, az *Iliász* kapcsolódik. Homérosz költeménye olyan irodalmi remekmű, amelyet áthat a görög mondavilág tarka szövevénye, s talán éppen ezért lett az eposz a korai európai kultúra és civilizáció olyan kincse, amely keletkezésétől fogva, és ma is, közvetlen szellemi kapcsolatot teremt az i. e. II. évezred és a késői utókor között. Az érdeklődés, amely e költői kapcsolatból fakad – három évezredet áthidalva – „szürke realitásokkal” találja magát szembe. Népekkel, amelyeknek sorsát természeti törvények és társadalmi törvényszerűségek határozták meg. Virágzó birodalmakkal és ismeretlen törzsekkel. Háborúkkal, népvándorlásokkal, pusztulással és megújhodással. Mi maradt ránk mindebből? Mi az, ami még létező, ami fizikai kapcsolatot teremt az i. e. II. évezred és korunk között?

Mükéné hatalmát 6–7 méteres kőfalakkal körülvett fellegvára, Kréta szigetének fejlett civilizációját óriási paloták, Hammurapi babilóni király (i. e. 1728–1686) nevét törvénykönyve, Ehnaton fáraó (i. e. 1370–1345) szellemi nagyságát vallási reformja őrizte meg az utókor számára. A magyarországi bronzkor (i. e. XX–IX. század) névtelen népeinek emlékeit tapasztott falú házak, agyagedények, bronzfegyverek, nemes egyszerűséggel megformált alkotások képviselik. Az ellentétek óriásiak! Az egyik oldalon az ókori Kelet városi civilizációra épülő birodalmai, a másikon az őskori Európa bronzkori nemzetségi társadalmai. Két külön világ, amelyeket a gazdasági és társadalmi fejlettség szintjének különbségei és a területi távolság választ el egymástól.

1. A Kárpát-medencét érintő jelentősebb népmozgalmak az i. e. II. évezred kezdetén

1. Anatóliai–balkáni eredetű népek vándorlásának iránya ——➤

2. A harang alakú edények népének hódításai - - - - ➤

Csupán az egyidejűség jogosít fel bennünket arra, hogy az ókori Kelet népeit és Európa névtelen törzseit e helyen együtt említsük. A meghatározott időkeret (i. e. II. évezred) viszont „mesterséges", a mai történetírás által használt, s csak a könnyebb tájékozódást szolgáló időrendi egység. Területenként más-más időpont jelzi a fontosabb változásokat, új történeti korszak kezdetét.

Példaként idézve az i. e. III. évezred utolsó, illetve a II. évezred első századainak eseményeit, Egyiptomban az ún. I. Átmeneti kor évszázadait a széthullott királyi hatalom és két gazdasági-politikai központ (Hérakleupolisz, Théba) egyeduralomra törő küzdelme jellemezte. Théba győzelmét követően Mentuhotep egyesítette az országot, és trónra kerülésével kezdődött az egyiptomi Középbirodalom (i. e. 2100–1780) dinasztiáinak uralma. Mezopotámiában i. e. 2150 körül hegyvidéki barbár törzsek (gutik) törték meg az akkád királyok két évszázados uralmát. Ezt követően a két folyó közének déli részén a III. évezred végén kezdődött a sumér uralom utolsó virágkora (i. e. 2070–1960).

Ezek az események Európa „barbár népeit" nem érintették. Az i. e. II. évezred előtt tulajdonképpen csak Kelet-Európa egy részén, a Fekete-tenger (Pontus), illetve a Kaukázus vidékén élt lakosság került közvetlen kapcsolatba az ókori Kelet birodalmaival; erre utalnak többek között Majkop és Novoszvobodnoje

fejedelmi temetkezései. Az i. e. III–II. évezred fordulóján a dél-oroszországi steppe volt a kiindulópontja az európai őskor egyik legjelentősebb népmozgalmának. Az itt élt nagyállattartó törzsek több hullámban törtek Dél (Kaukázus-vidék) és Nyugat (Európa) felé. Észak-Európában az Elbáig hatoltak, déli irányban Anatóliáig jutottak el. Valószínű, hogy ezzel a láncreakciószerűen továbbterjedő népmozgalommal hozható összefüggésbe az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó népek első kisázsiai és észak-európai megjelenése is. De érvek és ellenérvek szólnak amellett is, hogy a nagy területet érintő mozgalomhoz kapcsolódik a hettita birodalom kialakulása Anatólia területén, illetve a korai görögség megjelenése a Balkán félsziget déli részén. A korai görögség a mükénéi kultúra (i. e. 1600–1100) idején érte el hatalma csúcspontját, amikor a Földközi-tenger keleti medencéjének egyik ura volt: az első európai nép, amely önállóságát megőrizve került közvetlen kapcsolatba az ókori Kelet birodalmaival.

Az Északi-tenger partvidékén földművelő-állattartó közösségek éltek, amikor már Dél-Európában városi civilizáció virágzott. E két terület között valahol középütt helyezkedett el a Kárpát-medence. Az i. e. II. évezred folyamán – mint korábban és évszázadok múltán is – a Kárpát-medence volt az összekötő kapocs Észak és Dél között; Európa egyik kapuja, amely fölfogta és továbbította Kisázsia és a Mediterraneum fejlett kultúráinak távolra ható kisugárzását.

Íratlan források

Ha áttekintjük az i. e. II. évezredből ránk maradt írásos emlékeket, Mezopotámia, Egyiptom vagy Görögország területén sem találunk olyan forrást, amely csak közvetve is utalna a Kárpát-medencében akkor élt népekre. Ennek oka kézenfekvő, hiszen a nagy távolság miatt a Kárpát-medence nem tartozott a babiloniak, a hettiták vagy akár az egyiptomiak érdekszférájába. Ilyen vonatkozásban kivételt képez a görög szárazföld, amelynek lakói kapcsolatban voltak a magyarországi bronzkor népeivel. Ez az időszakos kapcsolat elsősorban kereskedelmi jellegű volt, és csak közvetve érintette a Kárpát-medencét. A Földközi-tenger partvidékét (Mediterraneum) behálózó késő mükénéi kereskedelem szempontjából egyébként is másodrangú volt, ezért nem várható, hogy a korai görögség, főként gazdasági vonatkozású írásos emlékei között (agyagtáblák lineáris B írással az i. e. XIV. századtól) a Kárpát-medencére vonatkozó utalás valaha is előkerül.
Írásos adatok hiányában a magyarországi bronzkor története csak más forrásanyag segítségével ismerhető meg. Ezek egy része tárgyi jellegű: a kor emberének fizikai maradványa, a csontváz, amelyet a történeti embertan vizsgál; a bronzkori ember környezetének és produktumainak ránk maradt emlékei, amelyeknek összefüggéseit az ősrégészet kutatja. A források másik részét azok a sokszor pillanatnyi megfigyelések alkotják, amelyeket a múlt emlékeit feltáró kutató ásatás közben a tárgyak helyzetére vonatkozóan rögzít.
Századunk technikai vívmányai és a természettudományok gyors ütemű fejlődése lehetőséget teremtett az őskorkutatás módszereinek modernizálására is. A több évtizede megindult folyamat eredményeként már a természettudományok több ága és számos humán tudomány szolgáltat közvetett-közvetlen úton adatokat

a régészetnek. Ilyenformán az ősrégészet társtudományának tekinthető a történeti embertan (antropológia), a történeti állattan (paleozoológia) és a régészeti növénytan. Számos tudományág sorolható a régészet „segédtudományainak" körébe: a fizika és a kémia különböző ágazatai, a légi fényképezés, a néprajz és a vallástörténet.

Mint minden szaktudomány, a régészet is több, más közhasználatú szóval nehezen helyettesíthető szakkifejezést használ. Ezek közül néhánynak az előzetes magyarázata a továbbiak jobb megértéséhez feltétlen szükséges.

A bronzkori népek valódi nevét nem ismerjük. Ezért a régészet az egyidejű vagy egymást követő népek megkülönböztetésére a kultúra, illetve a csoport meghatározást használja. A *régészeti kultúra* olyan társadalmi egység (nép) neve, amely földrajzilag körülhatárolható helyen, azonos körülmények között alakult ki. Gazdasági élete, anyagi és szellemi kultúrája csak az adott népre jellemző. A *régészeti csoport* valamely kultúrának kisebb egysége (népcsoport), amely akár etnikai összetétele, akár a többinél gyorsabb gazdasági fejlődése következtében sajátos jegyeket visel. Biztos adataink arra vonatkozólag nincsenek, hogy a nemzetségi társadalom egységeit (törzs, nemzetség, család) a régészet által használt kultúra vagy csoport fogalmakkal azonosíthassuk. Néprajzi párhuzamok és az őskori társadalomtörténet mind behatóbb ismerete legfeljebb feltételezni engedi, hogy a régészeti kultúra több törzs zárt egységét, a csoport pedig a törzset jelentheti. A kultúra, illetve a csoport elnevezés vagy az első jelentősebb lelőhely nevéhez (pl. hatvani kultúra), vagy az anyagi kultúra valamely jellemzőjéhez (pl. mészbetétes edények népe), vagy pedig bizonyos szokásokhoz (pl. halomsíros kultúra) kapcsolódik. A *típus* megjelölés hasonló vagy azonos tárgyak, illetve egységek (pl. bronzkincsek) összefogására szolgál.

Kétféle, egymást nem helyettesítő, inkább kiegészítő időrendet használ a régészet. Az évszámokkal kifejezett időmeghatározás (abszolút kronológia) sokszor több nehézségbe ütközik, mint az egyes korszakok, népek egymásutániságát jelző relatív időrend. A magyarországi bronzkor *abszolút évszám*ait közvetlen, illetve közvetett úton határozza meg a kutatás. Előbbi alatt az ún. C_{14}-es vizsgálatokkal nyert adatokat értjük. Ez a módszer, a minden szerves anyagban meglevő, C_{14}-gyel jelölt radioaktív szénizotóp vizsgálatára épül. Az így nyert évszámok legjobb esetben is csak tájékoztató jellegűek. Ellenőrzési lehetőséget nyújtanak viszont ahhoz az európai bronzkori kronológiához, amelyet az írásos forrásokkal rendelkező területek (pl. Egyiptom) pontosabb évszámaihoz történő viszonyítás révén, közve-

tett úton kap a kutatás. A *relatív kronológia* alapja a bolygatatlan helyzetben levő objektumok, tárgyi emlékek egymáshoz viszonyított térbeli helyzete. Egészen egyszerűen fogalmazva: pl. nyilvánvaló, hogy egy hosszú ideig használt, több rétegű telep lakószintjei közül a legalsó, az adott helyen legkorábban megtelepült nép hagyatékát, a felette levők pedig a később ott élt, egymást követő népek emlékeit őrizték meg számunkra.

A régészeti forrásanyag jellegéből következik, hogy a kor történeti eseményeinek, gazdasági változásainak, kronológiai kérdéseinek megítélése szinte évenként változik, újabb eredményekkel és feltevésekkel bővül. Ezek a tények kizárják annak lehetőségét, hogy a magyarországi bronzkort szigorú kronológiai sorrendben, a kutatás által elkülönített kultúrák területi és időrendi viszonyainak szem előtt tartásával tekintsük át. Alkalmazott módszerünk: történeti keretbe ágyazva, tematikus egységekre bontva mutatjuk be a bronzkor emberének szokásait, technikai eredményeit, művészetét.

Népvándorlások, háborúk és a béke évszázadai

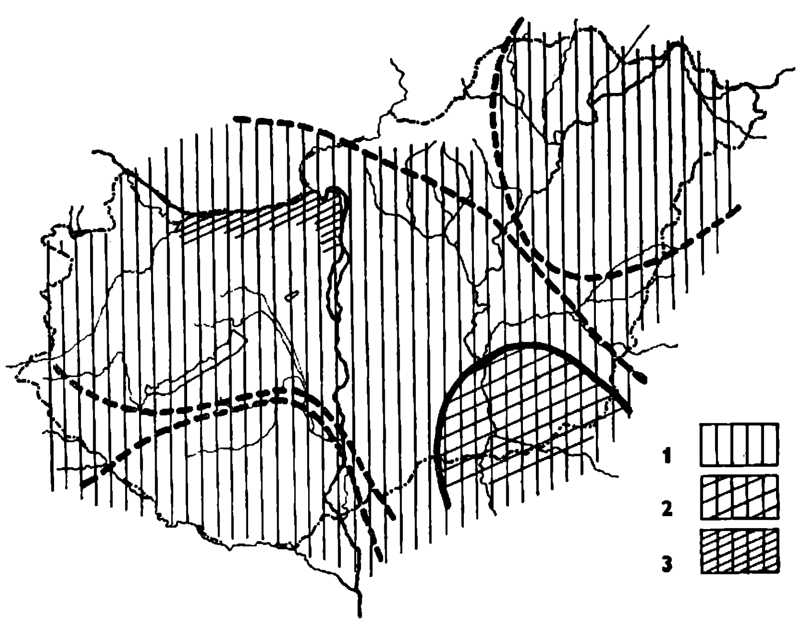
Az őskor folyamán – a kelták i. e. IV. században történt hódításáig – a Kárpát-medence soha nem tartozott csupán egyetlen nép uralma alá. Igaz ugyan, hogy az őskori Európa több jelentős népvándorlása érintette, de sokszor éppen ez volt az a terület, ahol a népmozgások hullámai „elhaltak". Azaz: nem egy esetben a Kárpátok lánca és az Alpok keleti nyúlványai által övezett medence nyugati vagy keleti része a vándorlások által átfogott terület peremvidéke volt csupán. Így történt ez a bronzkor nagy fordulópontjait jelentő etnikai vándorlások esetében is: ezért nincs a Kárpát-medence bronzkorának egységes története. A különböző tájegységeken élt népek egymásétól sokszor eltérő sorsának mozaikjaiból tevődik össze az a vázlatos kép, amely a további részletezéshez vezérfonalat jelenthet.

Az i. e. III. évezred második felében mind a Pontus-vidéken, mind pedig a Balkánon jelentős népmozgalmak játszódtak le. A dél-oroszországi steppéről több irányba terjeszkedő pásztortörzsek (gödörsíros kultúra) az évezred utolsó századaiban elérték a Keleti-Kárpátok térségét, és több hullámban behatoltak a Tisza-vidékre is. A harcias törzsek és a helyi rézkor földművelő lakosságának összecsapásaiból – ha viszonylag rövid időre is – az előbbiek kerültek ki győztesen. A háborúk okozta zűrzavar ugyanis kedvező lehetőséget nyújtott egy másik népvándorlással, Kisázsia felől előretörő népcsoportok balkáni térhódításához. Ennek a népmozgalomnak a kiindulási területe Anatólia, egyes vélemények szerint a Kaukázus térsége volt. Virágzó települések elpusztítása, többek között Trója ötödik városának lerombolása jelzi a támadók útját, akik aztán két ágra válva, a Vardar–Morava–Duna vonalát követve, illetve a mai Románia–Bulgária irányába nyomultak előre. Magukkal sodorták az útjuk során meghódított vidékek lakosságának egy részét, aminek következté-

ben Délkelet-Európa lakosságának etnikai összetétele minden addiginál tarkább képet mutatott az i. e. II. évezred elején. Ennek a DK–ÉNY irányú vándorlásnak az utolsó állomása a Kárpát-medence volt.

Korai bronzkor (i. e. XX–XVIII. század)

A bevándorlók és a helyi rézkori lakosság *(gödörsíros*, illetve *badeni [péceli] kultúra)* etnikai összeolvadásának folyamatát nem tudjuk lépésről lépésre nyomon követni, így csak az eseménysor fontosabb eredményeit rögzítjük: 1. Az Alföldön a nagyméretű mesterséges halmok alá eltemetett nomád főnökök uralma megtört a számban túlsúlyban levő déli eredetű földművelő népcsoportok gyűrűjében; 2. a badeni kultúra nagyállattartó-földművelő életmódját háttérbe szorította és felváltotta az újonnan érkezettek fejlettebb földművelésre épülő gazdasági élete; 3. a Kárpát-medencében ekkor jelentek meg először nagyobb mennyiségben a bronzból készített munkaeszközök, fegyverek, ékszerek; de a hódítók által hozott, majd importált balkáni bronztárgyak túlsúlya mellett már az évezred elején
1–3 megindult a helyi bronzgyártás. Korai bronzkorunk legjelentősebb, területi csoportokra bontható népességének *(zóki kultúra)* településrendszere, háztípusai, használati tárgyai és temetkezési szokása már egyértelműen tükrözik az anyagi és a szellemi kultúrában végbement alapvető változásokat.

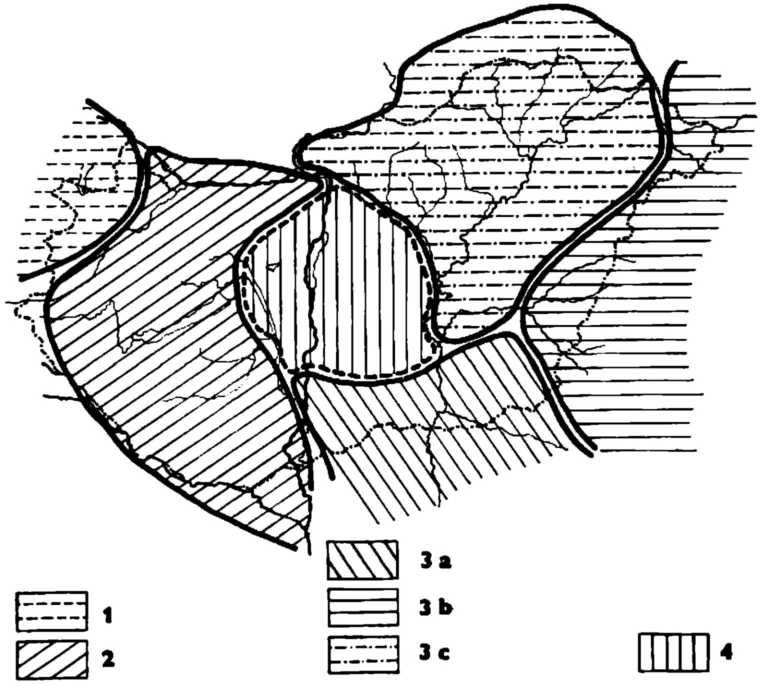
bronzkor első népei
gyarországon
:. XX–XIX. század)
Zóki kultúra
Pitvarosi csoport
Harang alakú edények népe

Az i. e. II. évezred első századait háborúk sora jellemzi. Újabb 6–7
és újabb népcsoportok tűnnek fel, hogy aztán közülük nem egy
(pl. a Nyugat-Európa felől érkezett *harang alakú edények népe*)
alig néhány évtizedes önálló élet után szinte nyomtalanul eltűnjön
a bronzkori történelem színpadáról. Ezek az események még a
korai bronzkor szerves részét képezik, de eredményüket tekint-
ve – új, hosszú ideig virágzó kultúrák kialakulása (pl. *nagy-* 4–5
révi és *hatvani kultúra*) – már a magyarországi középső bronz- 8–9, 10–15
kor „népvándorlásoktól mentes", nyugodt évszázadainak lehe-
tőségét hordják magukban.

Középső bronzkor (i. e. XVII–XIV. század)

A korai és a középső bronzkor között nem lehet éles határvona-
lat vonni. Tájegységenként eltérő jellegű, egymást követő tör-
téneti, etnikai, gazdasági változások sora kísérte az átalakulás
folyamatát. A Dunántúl nagy részén az állattartó-földművelő 16–17, 19–21
életmódot folytató *mészbetétes edények népe* élt. Két nagy területi
csoportjának *(észak-*, illetve *dél-dunántúli)* különbségei elsősor-
ban a korai bronzkori őslakosság népcsoportjainak eltérő jelle-
gében gyökerezik. – A Tisza-vidéki középső bronzkori kultúrá- 22–27
kat legalább annyi közös vonás köti össze (pl. települési forma,
„csontvázas" temetkezési rítus), mint amennyi eltérés (etnikai
összetételben, a spirálmintákat kedvelő kerámiaművességben)
indokolttá teszi megkülönböztetésüket. A hosszú, nyugodt
egy helyben lakást bizonyító több rétegű falvaik után (tell tele-
pek) Kelet-Magyarország középső bronzkori népeit összefog-
lalóan Tisza-vidéki tell kultúráknak nevezzük *(perjámosi,*
füzesabonyi, gyulavarsándi kultúra). – A Dunántúl és a Tisza- 34–39
vidék más-más életmódot folytató népei között feküdt a *vatyai*
kultúra területe. Korai szakaszában a lakosság életmódja inkább
az egykorú dunántúli népekéhez, később – szoros kapcsolataik
révén – az alföldiekéhez volt hasonló.

Valójában e három nagy kulturális egység népeinek belső fejlődé-
se, egymáshoz és a környező területek lakosságához fűződő
viszonyának alakulása határozta meg a középső bronzkor törté-
netét. A törzsi villongásoktól ugyan nem mentes, egészében
mégis békés évszázadokat olyan ütemű gazdasági fejlődés kísér-
te, amelynek eredményeként a Kárpát-medence népei túlszár-
nyalták Közép- és Nyugat-Európa egykorú lakosságának élet-
nívóját. Nem utolsósorban köszönhető ez annak is, hogy az
Európát átszelő kereskedelmi utak közül néhány ezen a terüle-
ten haladt át. A virágzó gazdasági élet és egyben a vezető

3. A középső bronzkor jelentősebb népei Magyarországon (i. e. XVII–XV. század)
1. Gátai kultúra
2. Mészbetétes edények népe
3. Tisza-vidéki tell kultúrák:
a) perjámosi kultúra
b) gyulavarsándi kultúra
c) füzesabonyi kultúra
4. Vatyai kultúra

réteg megerősödött hatalmi helyzetének fontos bizonyítékai a kiemelkedő személyek (családok) kezében felhalmozódott értékek, elsősorban a bronz- és aranykincsek (ún. hajdúsámsoni típusú kincsek és a mészbetétes edények népének bronzkincsei).

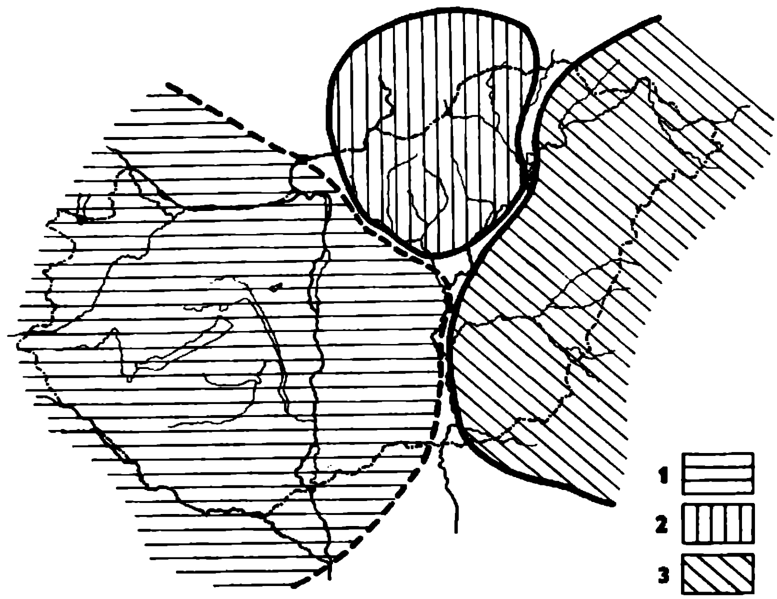
Sőt, számunkra éppen a kor arisztokráciájának földbe rejtett értékei tanúsítják, hogy fontos események történtek az i. e. XV. században. Mind a Tisza-vidéken, mind a Dunántúlon más-más volt a népmozgalmakat kiváltó ok, és eltérő módon ment végbe a „klasszikus középső bronzkori kultúrák" felbomlásának, új népcsoportok kialakulásának folyamata. Mégis, a nem teljesen
40–49 egy időben lezajlott események jelzik a középső bronzkor utolsó évszázadát felölelő *koszideri időszak* kezdetét (i. e. XIV. század). (Ezt a nevet a Dunaújváros-Koszider nevű telep, és az itt talált bronzkincsek nyomán adta a kutatás.) Ekkor nagy területen szinte teljesen egyforma fegyvereket, eszközöket, ékszereket használtak. A fémöntőműhelyek főleg a korábbi helyi formákra visszavezethető és néhány, Nyugat- és Közép-Európa új „nagyhatalma", a *halomsíros kultúra* műhelyeitől átvett tárgytípust gyártottak. A kapcsolat kölcsönös volt, hiszen több Kárpát-medencei tárgy is eljutott a halomsíros kultúra területeire. A két vidék lakosságának viszonya tehát inkább békés, mint ellenséges volt az i. e. XIV. század folyamán. Az „erőegyensúly"-

politika a század vége felé változott meg, amikor a Rajna és az Alpok közötti törzsterületről több irányba terjeszkedő halomsíros kultúra törzsei betörtek a Kárpát-medencébe.

Késő bronzkor (XIII–IX. század)

Hódításuk sikerét a helyi vezető réteg nagyszámú kincsének elrejtése jelzi (ún. koszideri típusú kincsleletek) és az a tény, hogy a lakosság többsége elhagyta szállásterületét, és az Északi-hegyvidéken, illetve az Alföld déli részén telepedett le. A több évszázada használt tell telepek többségén, ha nem is mindegyiken – megszűnt az élet. A betelepült hódítók számáról megközelítő adataink sincsenek, tény viszont, hogy életmódjukat rákényszerítették a helyi lakosságra. A megszállók jellegzetes halmos temetkezéseit csak a hódítás időszakából ismerjük, a lakosság többsége azután nagy kiterjedésű, ún. síktemetőkben temetkezett.

A Kárpát-medencei halomsíros kultúra több helyi csoportját 51–53
lehet megkülönböztetni. Az elütő vonások elsősorban a kerámiaiparban figyelhetők meg attól függően, hogy milyen mértékben hatja át az őslakosság forma- és mintakincse. Létrejöttét és etnikai összetételét tekintve ezek közé tartozik az észak-magyar-
országi *pilinyi kultúra* is, amely viszont jelentős fémipara révén 54–56
rövid idő alatt önálló kultúrává lett.

1
2
3

4. A bronzkor késői szakaszának népei Magyarországon (i. e. XI–IX. század)

1. Urnamezős kultúra
2. Kyjaticei kultúra
3. Gávai kultúra

Több mint egy évszázadig (i. e. XIII. század) tartott a késő bronzkori lakosság békés élete. Feltehetőleg ez a viszonylagos nyugalom is közrejátszott abban, hogy a kedvezőbb természeti adottságokkal bíró területek népeinek gazdasági fejlődése felgyorsult. Az ebből fakadó különbségek azután olyan feszültségeket eredményeztek, amelyek helyi népmozgásokhoz, új kulturális egységek létrejöttéhez vezettek (pl. *farkasgyepűi csoport* a Dunántúlon, *csorvai csoport* a Dél-Alföldön, *berkesz-demecseri csoport* a Felső-Tisza-vidéken). Ekkor, az i. e. XII. században kezdődött a tömegtermelésre már képes késő bronzkori fémművesség kibontakozása, a dunántúli és Tisza-vidéki bronzipar eltérő vonásainak erősödése.

Az i. e. II. évezred utolsó századaiban két jelentős népmozgalom határozta meg a Kárpát-medence lakosságának további sorsát. – A Vajdaság (Bácska, Bánát) területén ekkor élt – számottevő középső bronzkori néptöredéket magába olvasztó – lakosság
62–65 hadjáratot indított északi és keleti szomszédai ellen. Elfoglalták a Tisza-vidék nagy részét és behatoltak Erdélybe is (Reci-Mediaş csoport). Ehhez a fontos történeti eseményhez kapcsolódik az *ópályi típusú kincsleletek* elrejtése a Felső-Tisza-vidéken. A meghódított Tisza-tájon alakult ki az Alföld késő bronzkorának
67–68 legjelentősebb népe, a *gávai kultúra* (i. e. XI–IX. század). Erdély érceire támaszkodó fémművessége az i. e. I. évezred elején európai jelentőségűvé vált, és része lett a Fekete-tengerig érő kelet-európai gazdasági érdekközösségnek.

57–59 Az i. e. XII. században – a halomsíros kultúra korábbi területein – a Rajna és az Alpok között fekvő központtal alakult ki az európai késő bronzkor hatalmas művelődési egysége: a nagy sírszámú temetői után elnevezett *urnamezős kultúra*. Ebben az időben újra megerősödtek az alpi régió hagyományos bronzművességi központjai, amelyek tömegtermelésük révén készítményeikkel elárasztották az urnamezős kultúra különböző vidékein élt népeket. E nagy egységnek volt része a Keleti-Alpoktól a Tiszáig húzódó terület is, ahol az i. e. II. évezred végétől a dunántúli urnamezős kultúra törzsei éltek.

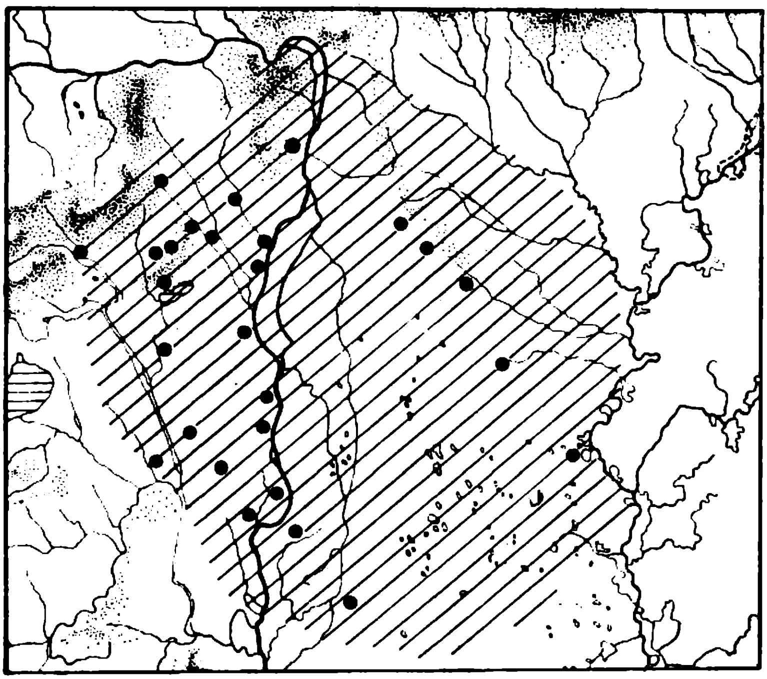
Az i. e. I. évezred első századaiban tehát e két, nagy területeket átfogó gazdasági-kulturális egység peremvidékei érintkeztek a Kárpát-medencében. Ez már önmagában is a fejlődés mozgatórugója lehetett, de különösen azért, mert a Kárpát-medence keleti és nyugati felében békésen egymás mellett élt népek eltérő hagyományokra épülő önálló gazdasági élete egy fontos ponton találkozott: ez pedig a termékek cseréjére épülő kereskedelem volt. A technikai vívmányok kölcsönös átvétele pedig újabb és újabb ösztönzést adott a társadalmi élet minden területére kiható

bronzipar további virágzásának, s egyben lehetőséget a fél Európát behálózó kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére.

Ennek az egyenes vonalú gazdasági-társadalmi fejlődésnek a lendületét törte meg a steppevidékről kiinduló, hatásában Itáliáig gyűrűző népmozgalom az i. e. IX. század derekán (ún. *preszkita vándorlás*). Megtörte ugyan a fejlődés lendületét, de a tizenkét évszázadot átfogó bronzkor vívmányait teljesen nem semmisítette meg, amely a Tisza-vidéki hódítást túlélő népcsoportok révén nemcsak előzménye, hanem szerves része lett a bronzkort követő korai vaskornak (i. e. IX–V. század).

Földvárak és vízparti falvak

A Kárpátok íve és a Keleti-Alpok nyúlványai által közrefogott terület olyan földrajzi tájegységet képez, amelynek éghajlata is többé-kevésbé azonos. Az alföldek, dombvidékek, középhegységek váltakozása bármilyen életmódot folytató társadalom számára megfelelő, vagy éppen optimális környezeti viszonyokat nyújtott. A Kárpát-medence egészét tekintve, a természeti adottságok mégis inkább a földművelő életmódnak kedveztek. A nomád állattenyésztő gazdálkodásra épülő közösségek életét

5. A vatyai kultúra településterületét mintegy körülfogja a magaslati telepek (földvárak) alkotta védelmi vonal

a környezeti hatások sokkal inkább meghatározták, mint a földművelő-állattartókét. Utóbbiak, már az újkőkori termelő gazdálkodás kezdetétől, de különösen a bronzkorban, alakítólag hatottak a bioszférára. Ez elsősorban a növényvilágot, azon keresztül a mikroklímát érintette (pl. irtásos földművelés).

A klimatológiai kutatások azt bizonyítják, hogy az i. e. II. évezred első századainak száraz, meleg éghajlata – talán az évezred második harmadában – hűvösre fordult, és csapadékossá vált. Ez az időjárás kedvezett a lápképződésnek, és az évezred folyamán vágta be mai medrét több folyó is (pl. Tisza, Maros). A folyamatot lápi és ártéri talajok képződése kísérte.

Megfelelő régészeti adatok hiányában az éghajlat és az élővilág szoros kapcsolatát illusztráló példáinkat a paleozoológia eredményei közül idézzük.

A korai bronzkortól kezdve lakott tószegi telep állatcsontmaradványainak összetétele arra utal, hogy a falu lakói által elejtett vadállatok között a középső bronzkor folyamán már a nedvességtűrő fajták voltak túlsúlyban. A háziállatok közül a korábban domináns juh és kecske háttérbe szorult a sokkal inkább nedvességkedvelő sertéssel szemben. A korai bronzkori keskeny patájú steppei lovak helyi fejlődése is követte az éghajlatváltozást, hiszen a középső bronzkorban tenyésztett lovakra már a széles, „terült" pata jellemző.

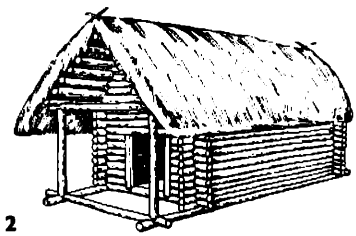
Bronzkori népeink sokszínű etnikai összetételét, a tájegységenként és koronként változó ütemű fejlődését tükrözi a kor településviszonyainak alakulása is.

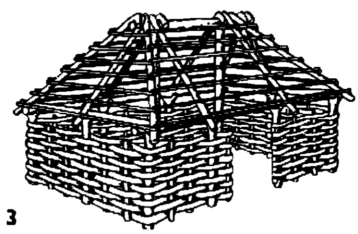
A bronzkor *településrendszerét* általános törvényszerűségek (1) és csak az adott korban érvényesülő tényezők (2) határozták meg.

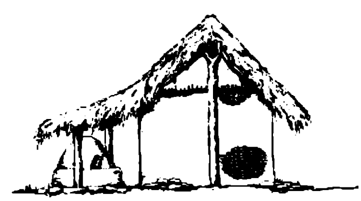
1. Az ember mindig úgy választotta meg lakhelyét, hogy az életfeltételét a legjobban biztosítsa. Döntő szempont volt a víz közelsége: a víz nélkülözhetetlen az élethez, a víziút összekötőkapocs közeli-távoli közösségek között, adott esetben a víz nyújt védelmet ellenséges támadás ellen. Vízjárta vagy mocsaras területen a jelentősebb települések mindig a környezetből kiemelkedő helyen, többnyire jó átkelési lehetőséget biztosító részeken jöttek létre.

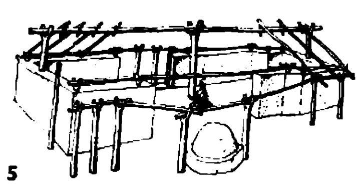
2. A települési rendszer és a társadalmi szerkezet kapcsolatát illusztrálják alábbi példáink. Azoknál a bronzkori népeknél, ahol a nemzetségi társadalom bomlási folyamata még kezdeti fokon volt, tehát a közösség tagjai többé-kevésbé egyforma jogokat élveztek, a települési rendszer is egyszerűbb képet mutat. Így például a nagyrévi kultúra korai falvainak eloszlása szinte az egész szállásterületen azonos települési sűrűséget mutat. A nagyobb területet birtokolt mészbetétes edények népe észak-

1

2

3

4

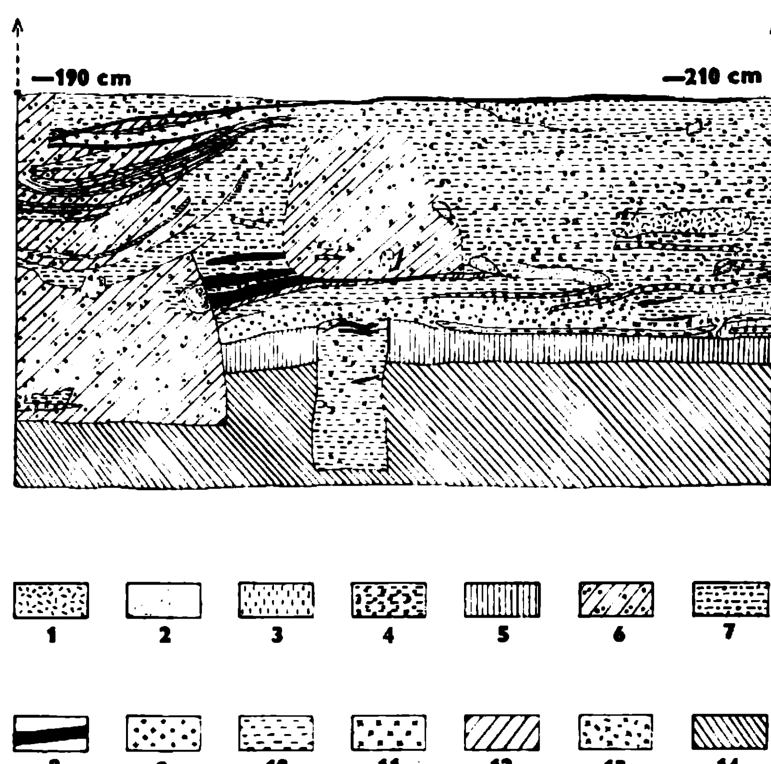

5

6. Középső bronzkori háztípusok
1. Részben földbe mélyített, tapasztott falú ház
2. Ún. boronaház – ácsolt gerendáinak összeillesztése a feltáráskor pontosan rögzíthető volt
3. Nyeregtetős, fonott-tapasztott falú ház
4–5. Nyeregtetős ház szerkezeti rajzai

dunántúli telepeinek, temetőinek foltokban jelentkező sűrűsödése (Kisalföld, Veszprém környéke, Duna-könyök) pedig mintegy tükrözi a társadalmat alkotó egységek (törzsek?) szállásterületét. Ott, ahol a nemzetségi arisztokrácia jelentősebb hatalomra tett szert, a köznéptől elkülönülve élt. Ennek korai bronzkori formáját legjobban a hatvani kultúra telepei tükrözik. Falvait szinte kivétel nélkül, belső erődítési rendszer osztotta két részre: a centrális fekvésű kisebb részt az arisztokrácia, az azt övező nagyobbat a köznép lakta.

A késő bronzkorban viszont mind a Dunántúlon, mind pedig Észak-Magyarországon jelentős, erődített törzsi központok alakultak ki (pl. Tihany-Óvár, Bükkszentlászló-Nagysánc, Szilvásvárad-Töröksánc), körülöttük a szegényebb rétegek kisebb falvaival.

Sok esetben viszont csak a történeti események ismeretében lehet meghatározni, hogy egy-egy telep sáncárok rendszerrel, vagy széles vizesárokkal kialakított védelmi rendszere külső ellenség vagy belső viszály, vagy éppen mindkettővel szemben volt hivatva védelmet nyújtani. Az utóbbi lehetőséget szemléletesen bizonyítja, hogy a vatyai kultúra ma ismert 27 erődített

7. Teli telep rétegmetszete. Íratlan történelemkönyvként jelzi a korai és a középső bronzkorban az egymást követő népek lakószintjeinek többszöri elpusztulását és megújítását (1–14)

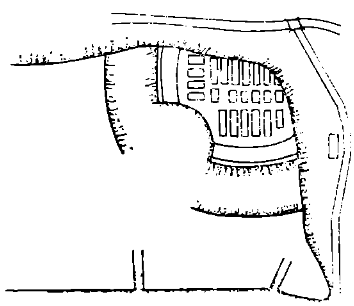
1. sötétbarna, kevert föld
2. égett gabonamagvak
3. vörösesbarna föld
4. agyagos hamus föld
5. őshumusz
6. szürke feltöltés égett rögökkel
7. agyagos-paticsos (égett rögös) feltöltés
8. átégett, kormos réteg
9. átégett, vörös réteg
10. sárga agyag
11. szürke hamus réteg
12. hamus feltöltés
13. hamu faszénnel
14. bolygatatlan talaj

telepének („földvárak") több mint a fele mintegy gyűrűt alkotva fogja közre az ovális foltként jelentkező szállásterületet. A magaslati telepek erődítése a kultúra életének késői szakaszában, a halomsíros kultúra előnyomulásának hírére történhetett. Ugyanakkor több földvárban olyan belső erődítési rendszer figyelhető meg, amelynek célja csakis a közösségen belüli elkülönülés lehetett (pl. Pákozd-Vár, Sárbogárd-Cifrabolondvár), békeidőben és háborúskodáskor egyaránt.

A magyarországi bronzkor népeinek *települési formájá*ban három „alaptípus" különböztethető meg: a pásztorkodó népcsoportok futólagos telephelyei (ezeket gyakorlatilag nem ismerjük); az állattartó-földművelő közösségek rövid ideig használt telepei; és a váltógazdálkodásos földművelést űző népek állandó lakhelyei, a tellek. Mivel a települési forma az életmód legjobb tükörképe, így a bronzkor településtörténetének alakulása érzékeny műszerként követi a történeti eseményekhez kapcsolódó etnikai-gazdasági változásokat.

A vizsgált tizenkét évszázadon belül ilyen szempontból is két nagy egységet alkot bronzkorunk „délkelet-európai" (korai és középső bronzkor) és „közép-európai" (késő bronzkor) szakasza. Az előbbi több mint fél évezredes időtartama alatt a települési forma sajátos, csak a Kárpát-medencére jellemző folyamata figyelhető meg. A steppei eredetű pásztortörzsek eredeti települési formája soha nem tudott meggyökerezni ezen a területen. Az állattartó és földművelő népcsoportok keveredését mutatják a rövid életű, földbe mélyített „putrilakásokból", gazdasági „épületekből" álló falvak. A bronzkor korai századaiban a fejlettebb, föld fölé épített (felmenő falú) házak csak ott tűnnek fel, ahol a vegyes gazdálkodásban a földművelés már nagyobb szerepet kapott (pl. hatvani kultúra, mészbetétes edények népe). A huzamosabb egy helyben lakást jelző (több rétegű) tellek csak az i. e. II. évezred első századainak népmozgalmai után jöhettek létre. A váltógazdálkodásos földművelést folytató és állattartó középső bronzkori kultúrák (pl. gyulavarsándi, füzesabonyi kultúra) sövény falú és gerendavázas házakból álló alföldi és Duna menti falvai a magyarországi bronzkor legfejlettebb tell települési formáját képviselik.

Kevésbé ismert, de merőben más a késő bronzkor településtörténete. Az északnyugat felől betörő félnomád törzsek (halomsíros kultúra) hódítása után lényegesen megváltozott a lakosság gazdasági rendszere és települési formája. Jellemző az állattenyésztő-földművelő életmód uralkodóvá válása, gyakori helyváltoztatásra utaló, viszonylag rövid ideig használt településekkel. Topográfiai megfigyelésekből tudjuk, hogy a Bakony-

8. Bronzkori telep részletének alaprajza házakkal és gazdasági épületekkel

vidéken a hegység korábban lakatlan fennsíkjai is benépesültek a késő bronzkor első századaiban. A zárt erdőkkel borított hegyvidék földművelésre alkalmatlan volt. Ez feltétlenül arra utal, hogy a megtelepült pásztorkodó népcsoportok itt találták meg a korábbi (közép-európai) szállásterületükhöz hasonló legelőket. A téli-nyári szállás váltogatására utaló rövid életű telepek mellett nagyobb falvak is kialakultak az i. e. I. évezred kezdetéig. Többségük a nemzetségi arisztokrácia lakhelye, fémművességi központ (pl. Sághegy, Velemszentvid, Kisterenye-Hárshegy, Poroszló-Aponhát). Településtörténeti érdekesség, hogy az újkőkori bükki kultúrát követően, évezredes hiátus után ekkor újra benépesültek a Bükk hegység barlangjai (pl. Szeleta-, Büdöspest-barlang). Oka az i. e. I. évezred elején itt élt nép (*kyjaticei kultúra*) életmódjában kereshető, de külső veszély elleni védekezéssel is magyarázható.

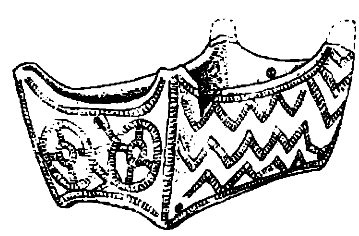
A bronzkori társadalmak törvényszerűségeinek és szabályainak ismerete vezeti a kutatást, amikor a tárgyak és ásatási megfigyelések mozaikjaiból összefüggő képet próbál rajzolni egy kisebb közösség mindennapi életéről. A telleken lakók gazdag hagyatéka kínálja ehhez a legjobb lehetőséget.

A vízparti magaslatokon elhelyezkedő falvak 4–5 méter széles, 6–10 méter hosszú szegletes *házai* szűk kis utcácskákat alkottak. Nyilván a bennük lakó család tehetősségétől is függött, hogy lakhelyét agyaggal körültapasztott, fonott vesszőből vagy ácsolt gerendából (boronaház) készítette-e. A ház minősége társadalmi különbséget fejezhet ki olyan telepen (pl. Békés-Várdomb), ahol a központi védett részen főleg boronaházakat, az azt körülvevő kisebb falvakban pedig sövény falú házakat építettek. A fehérre meszelt bronzkori házak szinte kivétel nélkül egy helyiséget foglalnak magukban. Érdekes, hogy az egy lakóterű, közepén tűzhellyel rendelkező, de előcsarnokkal is ellátott, tipikus délkelet-európai házforma, a *megaron* területünkön nem terjedt el. A *tűzhely* viszont a ház tapasztott padlóján többnyire központi helyet foglal el. Az egyszerű, tapasztott kerek „laptól" a díszes, peremes katlantűzhelyig számos változatát ismerjük. A katlantűzhelyek 3–4 cm vastag, agyagfalú „építmények", amelyeknek külső oldalát spirál- vagy egyenes bordák díszítik. A lakótér melegítésére, és talán kultikus szertartások alkalmával használ-
24 hatták őket. Sütésre-főzésre a rostéllyal ellátott hordozható tűzhelyek, illetve edénnyel kombinált változataik, a hordozható főzőedények szolgálhattak. A *lakótér egyéb berendezésé*re kevés
57 biztos adatunk van. Lámpásként használhatták a két-három nyílással ellátott, függeszthető edényeket. Feltehetőleg a ház egyik sarkában kaphatott helyet a „házi szentély", néha a ke-

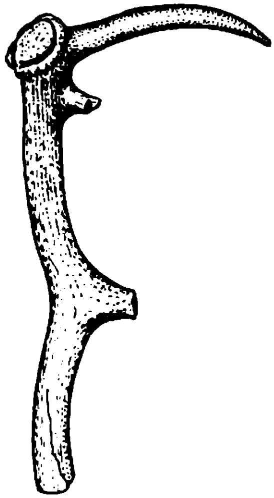
mence (sokszor már a házon kívül találjuk) és a fal mellett, egy padkaszerű letapasztott részen álltak, vagy a falakon függtek a mindennapi élet használati tárgyai: az étkezési edények (tálak, bögrék, kanalak), szűrők, lepénysütő agyaglapok, folyadék tárolására szolgáló korsók. Sok helyütt a termények egy részét is a házban tartották. Százhalombattán, a vatyai kultúra egyik leégett házában egymás mellett négy nagyobb edényt találtunk, telve elszenesedett magvakkal. A gabona nagyobb részét viszont a házak közelében ásott, agyaggal körültapasztott és kiégetett, ún. méhkas alakú gödrökben tárolták. Az egyéb gazdasági rendeltetésű épületeket (félig nyitott, ferde tetejű fészerek) és a háziállatokat a falu szélén helyezték el. 2, 11, 23, 41, 50, 59

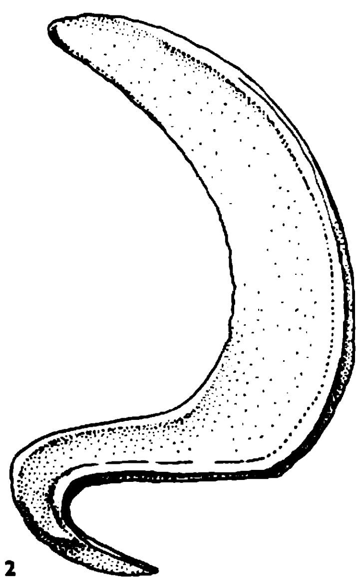
Az ásatások során a telepeken tulajdonképpen minden olyan emléket meg lehetett találni, amely a lakosság megélhetését biztosító foglalkozási ágak létét és jelentőségét tükrözi. Mégis az egyik legfontosabbról, a *földművelés*ről igen keveset tudunk. Alig többet, mint amennyit a megmaradt eszközökből („agancskapa", bronz „tokosvéső", sarló) és a termelt illetve fogyasztott növények fajtáiból (búza, árpa, köles, borsó, len) kikövetkeztethetünk. A falutól távolabb fekvő, megművelhető területek birtokba vételét elősegítette az, hogy már az i. e. II. évezred kezdetétől a Kárpát-medencében is ismerték a négykerekű kocsit. Bronzkori használatát és fontosságát azok a miniatűr agyag kocsimodellek is bizonyítják, amelyeket valószínűleg a termékenységi szertartások kellékei közé sorolhatunk.

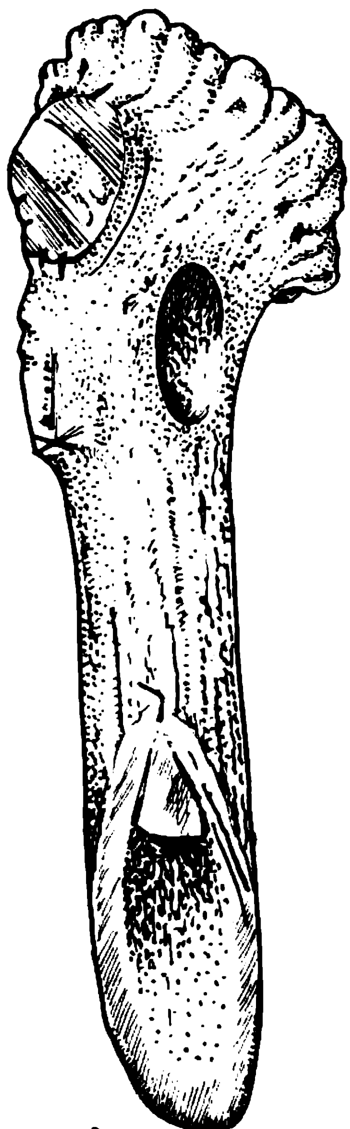
*A bronzkori állattartás*ra általában jellemző – a sorrend a gyakoriságot is jelzi – a szarvasmarha, juh, kecske, sertés tenyésztése. Kedvelt háziállat volt a kutya is, amit a telepeken talált sok csontlelet és néhány, a közösség által használt temető területén „szabályosan" eltemetett kutyaváz mutat (pl. Kelebia). A neolitikumhoz és a rézkorhoz viszonyítva a leglényegesebb változást a ló tömeges megjelenése és tenyésztése jelentette. Fontosságát sokrétű felhasználásának köszönhette: húsát fogyasztották, a kocsik vontatásában felváltotta a szarvasmarhát, gyorsaságával forradalmasította a közlekedést (küllős kerekű kocsi!), így hatással volt a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedésére is, és nem utolsósorban szerepet kaphatott a hadviselésben is. Még a termelő gazdálkodást folytató bronzkori népek életében is jelentős helyet foglalt el a *vadászat* (pl. szarvas, őstulok) és a *halászat*. Megmaradt tárgyi emlékeik: különböző formájú nyílhegyek, csont horgok, agancsból készített ún. visszahúzható halász nyílhegyek. Mind a tenyésztett, mind a vadászott-halászott állat az ember elsőrendű tápláléka volt (hús, tej). Mint láttuk, felhasználta igavonó erejét (ló, szarvasmarha), gyorsa-

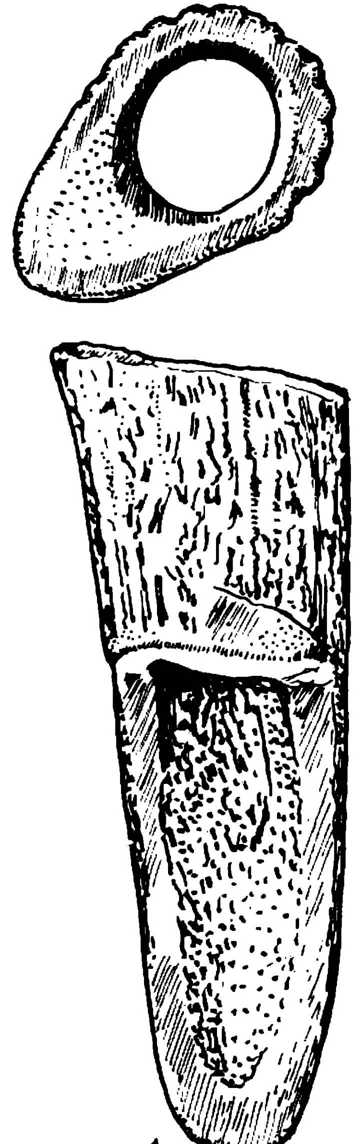

9. Az agyagból készült modell az életben használt kocsik kicsinyített mása

1

2

3

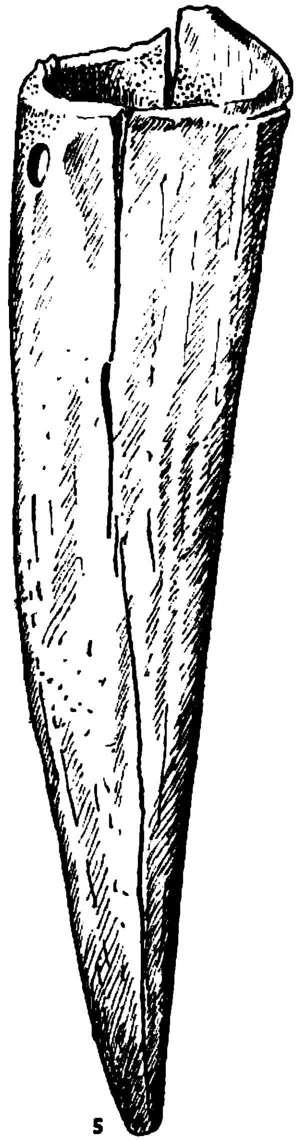

4

ságát (ló), egyes részei pedig a *kézműipar*nak szolgáltak alapanyagul.

Az állatok bőréből ruhát készítettek, amelyet inakkal vagy növényi rostokkal varrtak össze. Nagyobb állatok csontjából a legkülönbözőbb használati tárgyakat faragták: csont korcsolyát,
25, 34–35 gombot, tűt, horgot, gyermekjátékokat. Figyelmet érdemelnek a szarvasagancsból készített munkaeszközök (kapa, kalapács, kőeszközök foglalata), a gyakran vésett motívumokkal díszített

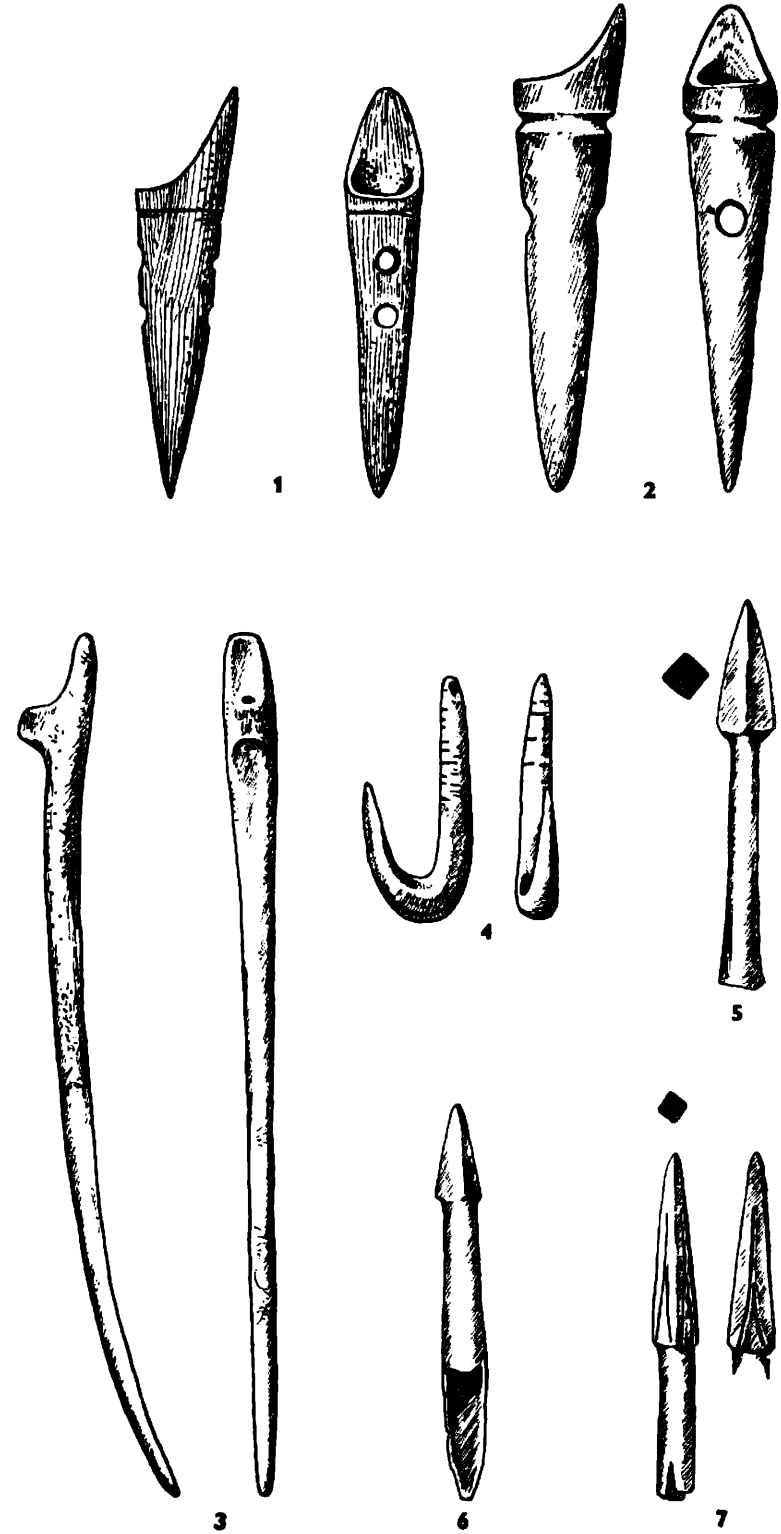
hengerek (fegyver, eszköz vagy ostor nyelének borítója?), ismeretlen rendeltetésű lapos gombok és a lószerszám-tartozékok. A Kárpát-medence területén talált mintegy száz zablapálca és szíjelosztó lemez képviseli a nyerges (?) ló felszerszámozásának első bronzkori emlékeit. Szerkezetüket, amit a gyeplő, kantár és a tartószíjak befűzésére szolgáló lyukak helyzete mutat, a használatuk idején alkalmazott szerszámozási forma, szokás határozta meg. Az agancsfaragványokkal kombinált szerszámozás az i. e. II. évezred folyamán Elő-Ázsiából terjedt el a steppén és Délkelet-Európában; a Kárpát-medencében az i. e. XVIII–XVII. századtól találjuk meg nyomait. Korai bronzkori népeink az első zablákat kötélszerű anyagból, majd bőrből készíthették, amelyek – fa, illetve agancs-zablapálcákkal – a szerszámozási forma kisebb változásait követve egészen a bronz zablák megjelenéséig (i. e. IX–VIII. század) használatban voltak.

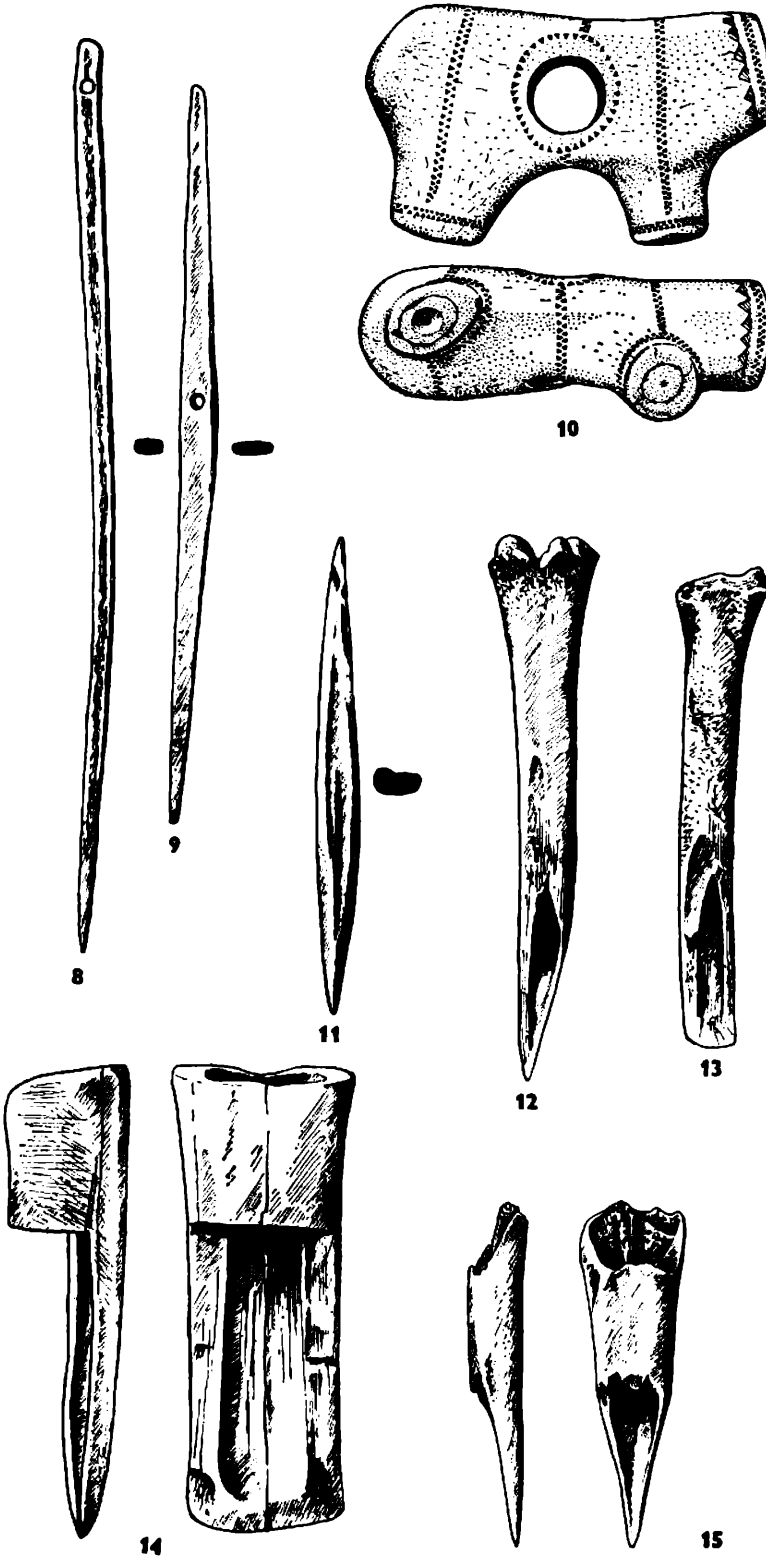
A *bronzkori kőkészítmények* közül fontos szerepük volt a kerek vagy ovális formájúra csiszolt őrlőköveknek. Használat közben a nagyobb méretű homorú példány került alulra, erre öntötték az őrlendő gabonát, amelyet azután a „cipószerű" kisebb kő mozgatásával őröltek lisztté. Hazánk területén ez az „ősi kézimalom" a neolitikum kezdetétől a kelták megjelenéséig szinte változatlan formában használatban volt. A bronzkori férfiak övükre erősítve hordták a kovából csiszolt, hosszúkás fenőkövet, amely a bronz kések, tőrök, sarlók használatához kapcsolódva terjedt el. A csonttűk, nyílhegyek készítésének gyakorlatához nyújtanak adatokat a vájatokkal tagolt lapos csiszolókövek. A fanyélre erősíthető, gömb formájú, márványból, szteatitból készített buzogányok a középső bronzkor védőfegyvereit képviselik. A bronzkor emberének talán legfontosabb nyersanyaga mégis az *agyag* volt, hiszen igen könnyen alakítható esetlen vagy meghökkentően kecses formájúvá. Ha tűzben kiégetik, szinte korlátlan ideig megőrzi alakját. Néprajzi megfigyelések alapján valószínű, hogy a kerámia, az edények készítése a bronzkorban is női mesterség volt. A Kárpát-medence népei az i. e. V. századnál előbb a fazekaskorongot nem ismerték. (A kézi meghajtású korongot először az i. e. III. évezred első felében Egyiptomban és Elő-Ázsiában kezdték használni.) A primitív társadalmak kerámiaigénye a fejlettebbekhez viszonyítva, tulajdonképpen kétszeres volt. Az életben használt edények gondosabban megmunkált hasonmását, amelyeket általában e célra készítettek, a halott túlvilági életére gondolva helyezték a sírba. A kézi formálás számszerű korlátai és a társadalmi igény közötti ellentmondás arra utal, hogy minden kisebb közösségben – esetleg családban – voltak asszonyok, akik elsősorban ezzel foglalkoztak. Ha létez-

5

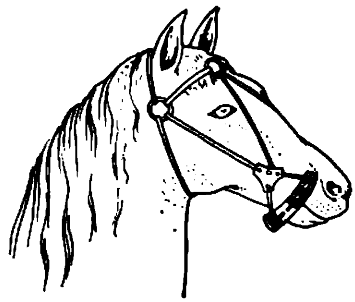
10. A földművelés eszközei
1., 3., 4. Agancskapa
2. Bronz sarló
5. Agancseszköz

1
2
3
4
5
6
7

11. A halászat-vadászat (1–7) és a kézműipar (8–15) agancsból, illetve csontból készített szerszámai és eszközei

1–2. Vetőszigony
3. Hálókötőtű
4. Horog
5–7. Nyílhegyek
8–9. Tűk
10. Bőrmegmunkáló (?) kalapács
11–12., 15. Ár
13–14. Véső

12. Agancsból faragott zablapálcákkal és szijelosztókkal kombinált középső bronzkori lószerszám kantárjának rekonstrukciója

4, 6–7, 22–23, 50
53, 67

tek is nagyobb műhelyek, és ebben nem kételkedhetünk, ezek is inkább egy zártabb közösség igényeit elégíthették ki, hiszen a törékeny kerámia mint kereskedelmi áru, viszonylag csak kis távolságra juthatott el.

Az i. e. II. évezred keramikusai, fazekasai a formakeresés megmegújuló igényével, a díszítőmotívumok kombinatív alkalmazásával – mai szemmel nézve is – a kerámia művészetének egyik csúcspontját érték el. A formák lágy vonalai, a spirálisan tekergő plasztikus díszek, a szimmetria és az aszimmetria szinte edényenként eltérő változatai e művészet kézzelfogható bizonyítékai. Amennyiben a művészet szót használjuk, ez legfeljebb az alkalmazott művészet fogalmát meríti ki, hiszen a tárgyak alkotói eleget téve az őstársadalmak kötöttségekkel terhes követelményeinek, típusokat készítettek, a közösség számára megszokott díszekkel. Ennek ellenére szinte minden keramikus egyénit alkotott: egy merészebb formával, biztosabb kezével vagy a többinél jobb égetési technikájával.

A telepeken folyt kézműipar legjelentősebb ága a fémgyártás volt. Nagy területen használt „internacionális" készítményei révén szélesebb körű áttekintésre ad lehetőséget.

A bronzművesség kibontakozása és virágzása

Az őskor legjelentősebb technikai forradalmát a bronz-, majd ezt követően a vasmegmunkálás széles körű elterjedése eredményezte. A bronzkészítés Egyiptomban és Mezopotámiában az i. e. IV. évezredtől, Dél-Európában a III. évezred végétől, majd a II. évezred folyamán fokozatosan egész Európa területén háttérbe szorította a korábban uralkodó csont- és kőeszközök használatát. Viszonylag rövid idő alatt a bronz az első, nagyobb mennyiségben gyártott és felhasznált fém, a bronznál merevebb és „puhább" réz helyébe lépett (a bronz 3–10 százalék ón vagy antimon és 90–97 százalék réz ötvözete). Térhódítása alakítólag hatott a gazdasági életre, ezen keresztül befolyásolta a társadalmi rétegződést, új harcmodor létrejöttéhez vezetett, és az i. e. II. évezred közepéig egész Európában átformálta a viseletet.

A bronzkészítés európai elterjedésének időpontját és irányát egyes vidékeknek a kialakulási centrumoktól való távolsága, illetve az európai bronzkor kezdetét jelző nagy népvándorlások útiránya határozta meg. A bronzgyártó centrumok kialakulása közvetlen összefüggésben volt a fémlelőhelyek nagyságával, kiaknázhatóságával, ezért már a korai központok is az ércgazdag területeken jöttek létre (Kaukázus vidéke, Erdély, Észak-Itália, Ibériai félsziget). A bronzkor késői szakaszában pedig (i. e. XII–IX. század), amikor már a tömegtermelésre is képes bronzművesség virágzott, Európa területén az alpi (észak-itáliai, dél-németországi), a Kárpát vidéki (erdélyi–Tisza-vidéki) és a skandináviai fémműhelyeké volt a vezető szerep.

Hazánk területére az első bronzból készült tárgyak az i. e. XX. századi népmozgalmakkal jutottak el. A magyarországi bronzművesség technikai fejlődésének áttekintéséhez korszakonként és területenként változó értékű forrásanyaggal rendelkezik a kutatás. A bronztárgyak jelentős része temetőkből, illetve a

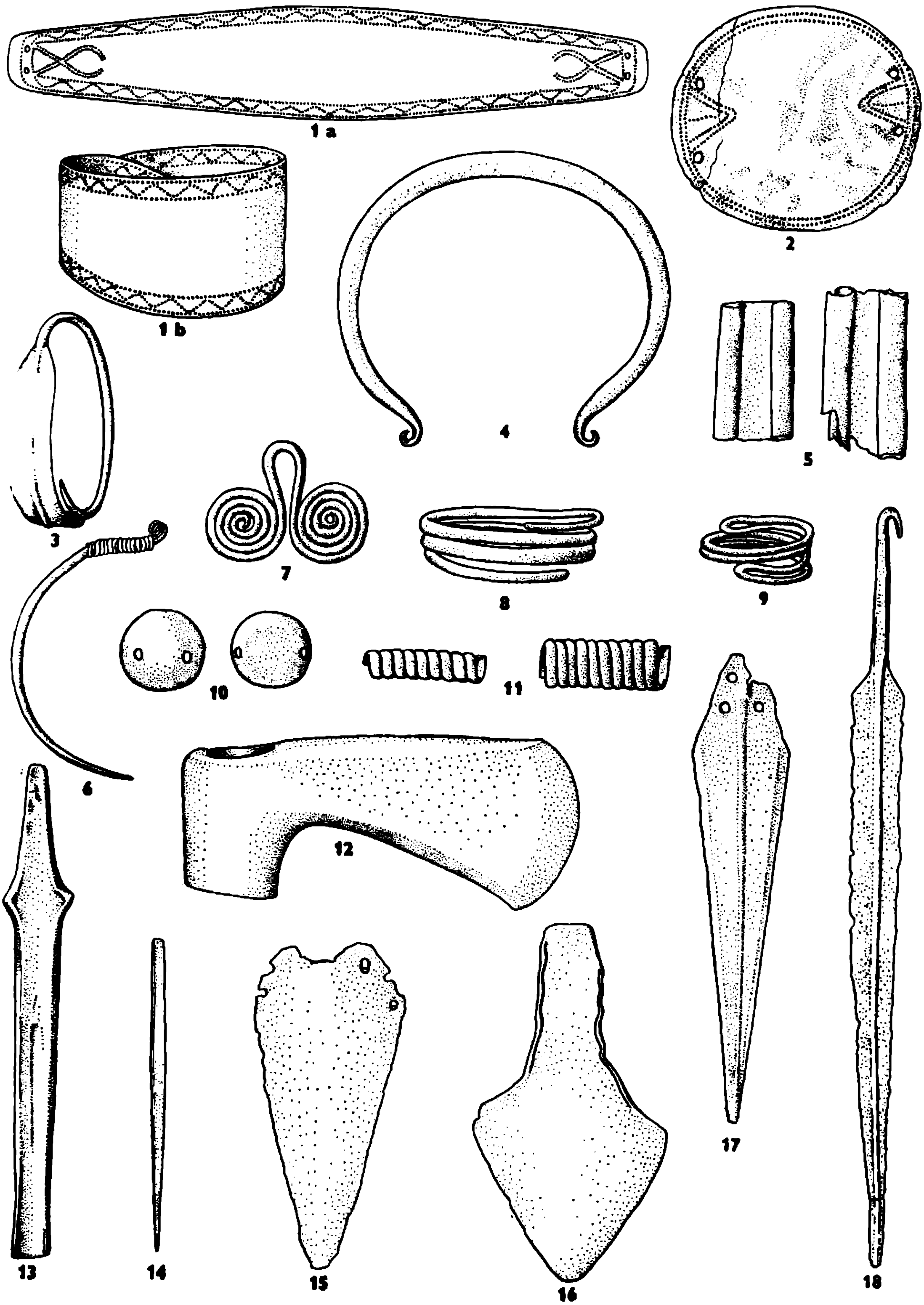
31, 61, 78 telepeken vagy azok közelében elrejtett kincsleletekből (kiemelkedő személyek, családok értékei) és raktárleletekből (kereskedők, bronzművesek készlete) származik. A sérült bronztárgyat másodlagosan is felhasználták, ezért a telepeken csak minimális számban találunk fémből készült tárgyakat. A törékeny kerámiával ellentétben a bronz könnyen szállítható, akár félkész, akár feldolgozott állapotban, és mint általában a fémek: fontos árucikk volt. Korai bronzkorunk fémművességének alakulása szoros összefüggésben volt a kor történeti-etnikai változásaival. Az egymást követő keleti, déli, majd nyugati eredetű népmozgalmak együttes hatása határozta meg a kialakuló Kárpát-medencei fémművesség jellegét. A hatások közül a balkáni volt a legjelentősebb.

Magyarország területén a helyi bronzöntés első biztos nyomait a zóki kultúra néhány öntőminta-töredéke képviseli (Domony: keleti típusú balta, Zók-Várhegy: ún. laposvéső). Ezek mellett a kor általánosan használt eszközeiről, fegyvereiről, ékszereiről a Maros menti temetők (Pitvaros, Óbéba, Törökkanizsa) fémtárgyai adnak jó keresztmetszetet. A bronztőr, a dróttal körültekercselt fejű (ún. ciprusi) tű, a bepödrött végű nyakperec, a lemezből készült diadém, a bronzár részben még importáruként került erre a vidékre, de közülük néhány már feltétlenül helyi készítmény. Viszont biztosan balkáni készítmények a vöröses színezetű aranyból készített ovális melldísz-lemezek, hajdíszítő csüngők, amelyek aztán mint formai előképek a később virágzó erdélyi aranyművesség alapformái közé kerültek.

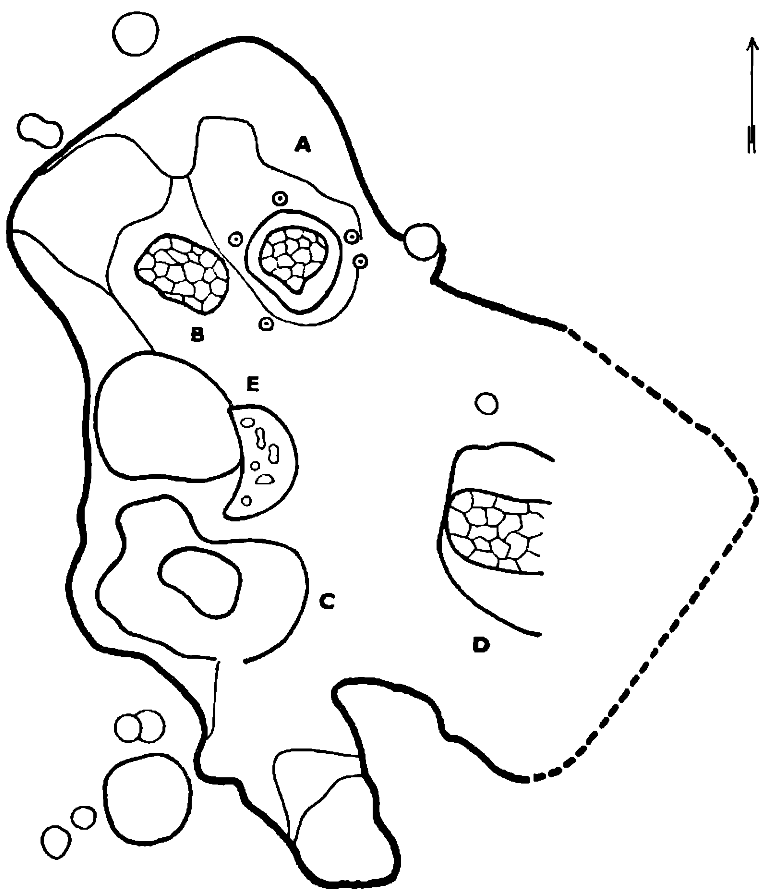
A Nyugat felől érkezett harang alakú edények népe, bár sírjai Európa-szerte jelentősebb fémművességről tanúskodnak, nem gyakorolt közvetlen befolyást a magyarországi bronzművesség alakulására. Közvetett hatása viszont fontos. Ugyanis az i. e. II. évezred első századaiban az Alpok térségében és a Szudéta-vidéken, itáliai–nyugat-európai befolyás alatt formálódott ki a
18 steppei típusokat is magába olvasztó *közép-európai fémművességi központ*, amelynek kereskedelmi vonzáskörébe tartozott a Dunántúl is. Az i. e. XVIII. századtól kezdve egyre több közép-európai készítmény tűnt fel ezen a területen, mint pl. a lemezkorongos fejű tű, a tekercselt drót hajkarika, az ívelt élű peremes véső és a bronzmarkolatos tőr (Szentgál). A mindjobban erőre kapó dunántúli műhelyek azután részben ezeket utánozták, részben új, sokszor csak egy-egy nép műhelyeire jellemző formák gyártását kísérletezték ki (pl. ún. fésű alakú bronz csüngő).

A Tiszától keletre, erdélyi központtal alakult ki a másik jelentős, a magyarországi bronzkor szempontjából fontosabb *kelet-kárpáti (erdélyi–Tisza-vidéki) fémműves centrum*. Műhelyei az i. e.

13. A bronzkor korai szakaszának fémtárgyai között a Balkánról hozott és a már helyben előállított eszköz-fegyver-ékszer-típusok egyaránt előfordulnak. A déli eredetű bronz tárgyak közül nem egy az Alföld és a Dunántúl népeinek közvetítésével jutott el Közép-Európa nyugati vidékeire

1 a
2
1 b
4
3
5
7
8
9
6
10
11
12
13
14
15
16
17
18

XVI–XV. században a formákat, de különösen a díszítés mintakombinációit tekintve kimagasló művészi értékű tárgyakat ké-
27, 39 szítettek. Ez a fémművesség egyedenként, de egészében is e területen soha meg nem ismételt színvonalon gyártotta jellegzetes fegyver- és ékszertípusait: a nyéllyukas harci csákányokat, keleti típusú harci baltákat, tömör (bronz) markolatos kardokat, spirálkorongban végződő karpereceket, dísztűket. Működésük csúcspontjára jutottak el ebben az időben az *erdélyi aranyműves*
26, 28–33 *központok* is. Készítményeiket (ruhadíszként használt lemezkorongok, hajkarikák, spirálisban végződő karperecek, balták és csákányok, félgömb formájú bordázott edények) a kor arisztokráciájának Tisza-vidéki–erdélyi temetkezéseiből és a korszak végén elrejtett kincsleletekből ismerjük (pl. Cófalva, Ottlaka, Somogyom, Éradony, Tiszafüred, Vattina). Az itt készült tárgyaknak elsősorban díszítései (spirál-, girland-, pontkombinációk) jelzik azt a hatást, amelyet az erdélyi műhelyek számára az égei-pontusi világ közelsége jelentett.

4. A lovasberényi öntőműhely
eltárt részletének alaprajza
A. Tűzhely,
körülötte szélvédőjének
cölöplyukai
B. Tűzhely
C. Tapasztott, erősen kiégett
aljú gödör
D. Tűzhely
E. Cserép alapozású,
tapasztott padka,
bronz nyersanyagformák
kiöntésére szolgáló,
vörösre égett lyukakkal

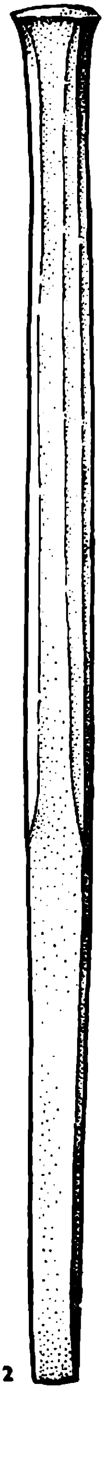
A magyarországi bronzkor szempontjából fontos két fémművességi központ mind területileg, mind készítményeik egészét tekintve jól elválasztható egymástól. De önmagában sem egyik, sem másik nem tekinthető minden szempontból egységes fémművességgel bíró területnek. Inkább csak annyit jelent ez a megkülönböztetés, hogy a központi műhelyek többé-kevésbé azonos tárgyakat készítettek (főleg fegyvert és munkaeszközt), és a kereskedelem révén ezekkel elárasztották a vonzáskörükbe tartozó vidékek népeit. Egyidejűleg a középső bronzkori kultú- 21
rák önálló fémművessége is kialakult a nagyobb egységen belül sok, különösen az ékszereken megfigyelhető, sajátos jeggyel.

Bármely nép bronzgyártásáról a telepein talált öntőműhelyek nagyságából, berendezéseiből kaphatunk képet. A régészeti kutatás eredményességének esetlegességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy több mint egy évszázad munkája után, csak nemrégiben sikerült egy öntőműhely maradványainak részletét hitelesen feltárni. A vatyai kultúra egyik magaslati telepén (Lovasberény-Mihályvár) a több éve folyó ásatás tisztázta, hogy a belső árokkal elválasztott felület egyik részén („nagyvár") voltak a lakóépületek, az alacsonyabban fekvő platón („kisvár") a gazdasági jellegű épületek, gabonatároló vermek, műhelyek. Az itt talált egyik ház szerkezete és leletei arra utalnak, hogy öntőműhelyként használták. Lyukak jelzik a téglalap alakú, földbe mélyített épület tartógerendáinak helyét. Északi felében két tűzhely is volt egymás mellett: az egyik egy ovális gödörben, tapasztott felülete körül öt kis lyukkal, amelyek a tűzhelyet védő – vagy a léghuzatot biztosító – faszerkezet meglétére mutatnak (A). A másik tűzhelyet közvetlenül a sima padlóra tapasztották (B). Ehhez hasonló a déli részen levő tűzhely is (D). Az épület nyugati felében két kitapasztott falú gödör mellett egy cserepekkel alapozott, letapasztott padka került elő. Felületén a használat során átégett piskóta, gömbszelet és henger formájú mélyedéseket lehetett megfigyelni (E). Jellege alapján, ilyen formájú bronz nyersanyag kiöntésére szolgálhatott. Az épületben egy agyagból készült öntőkanál és egy övkapocs öntőmintája került elő, mintegy megerősítve, hogy a magyarországi bronzkor első hitelesen feltárt öntőműhely-részlete került napvilágra Lovasberényben.

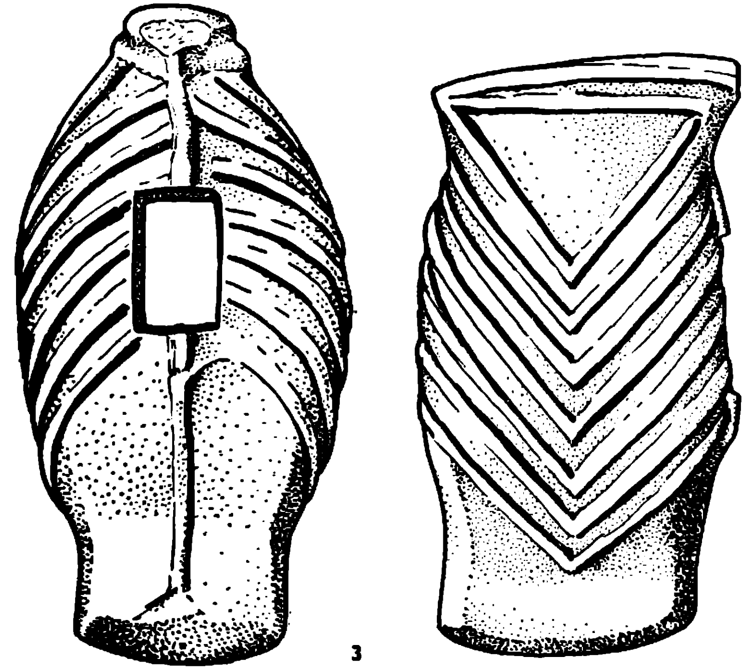
Az alpi, a Keleti- és az Északi-Kárpátok bányáiból nyert rézből a helyi ércfeldolgozó műhelyek távoli vidékekről beszerzett ón (antimon) hozzáadásával készítettek bronzot. A cipó, piskóta, „nyakperec" formájú nyers bronz a közvetítő kereskedelem útján jutott a magyarországi műhelyekbe. Bronzkori telepeink többségén, legalábbis a nagyobbakon, biztosan működött fém-

1

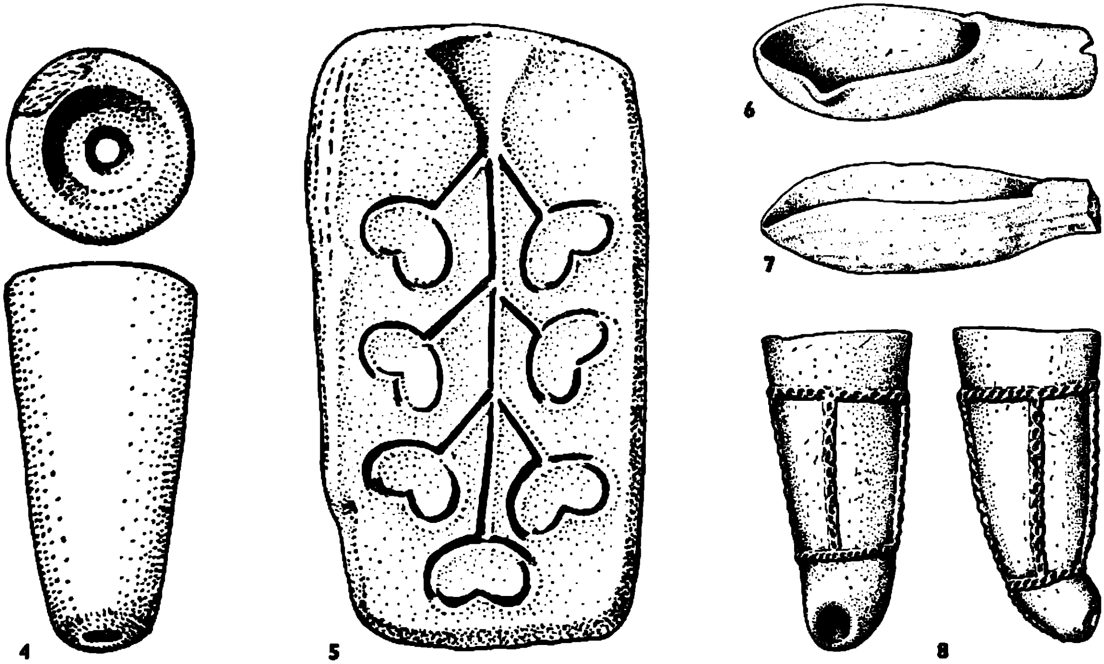
2

3

műhely, amelyben foglalkozásukat iparszerűen űző mesterek dolgoztak. A bronzmegmunkálás két fő formája a tárgyak öntés útján, illetve szétkalapált lemezből történt előállítása, szinte a kezdettől jellemzője a helyi bronzgyártás technológiájának. Az egyszerűbb, „zárt felületű" tárgyakat (pl. véső, ár) kétrészes, a tárgyak negatív formáját adó homokkő- vagy agyagmintákba öntötték. Viszont a nyéllyukas csákányokat, baltákat, lándzsákat csak három- vagy többrészes öntőmintákkal lehetett előállítani. Az agyagkádakban (?) felolvasztott bronzot hosszú nyelű kanállal, agyagtölcséren keresztül egy kis lyukon át töltötték be a szorosan összekötözött öntőmintába. Később a mintából kiemelt tárgyról csiszolással távolították el az „öntővarratokat", amelyek akkor keletkeztek, ha a minta egymáshoz illesztett részei nem zártak pontosan. Vésővel, hegyes poncoló árral ütögették a sima felületbe a mértani motívumokból kialakított díszítést. A lemezzé kalapált bronzból ebben az időben főleg ékszereket készítettek (diadém, öv, karperec, gyűrű), amelyeknek a felületét gyakran poncolt, trébelt és vésett motívumokkal díszítették. Bár a műhelyek a kor ízlése által meghatározott típusokat gyártottak, egy-egy kultúra bronziparának termékeit jól meg lehet különböztetni egymástól.

Egészét tekintve a Kárpát-medence népeinek fémművessége az i. e. XVI–XV. században eljutott arra a technikai szintre,

hogy a földművelő-állattenyésztő közösségekre épülő nemzetségi társadalom belső fejlődése által támasztott igényeket kielégítse.

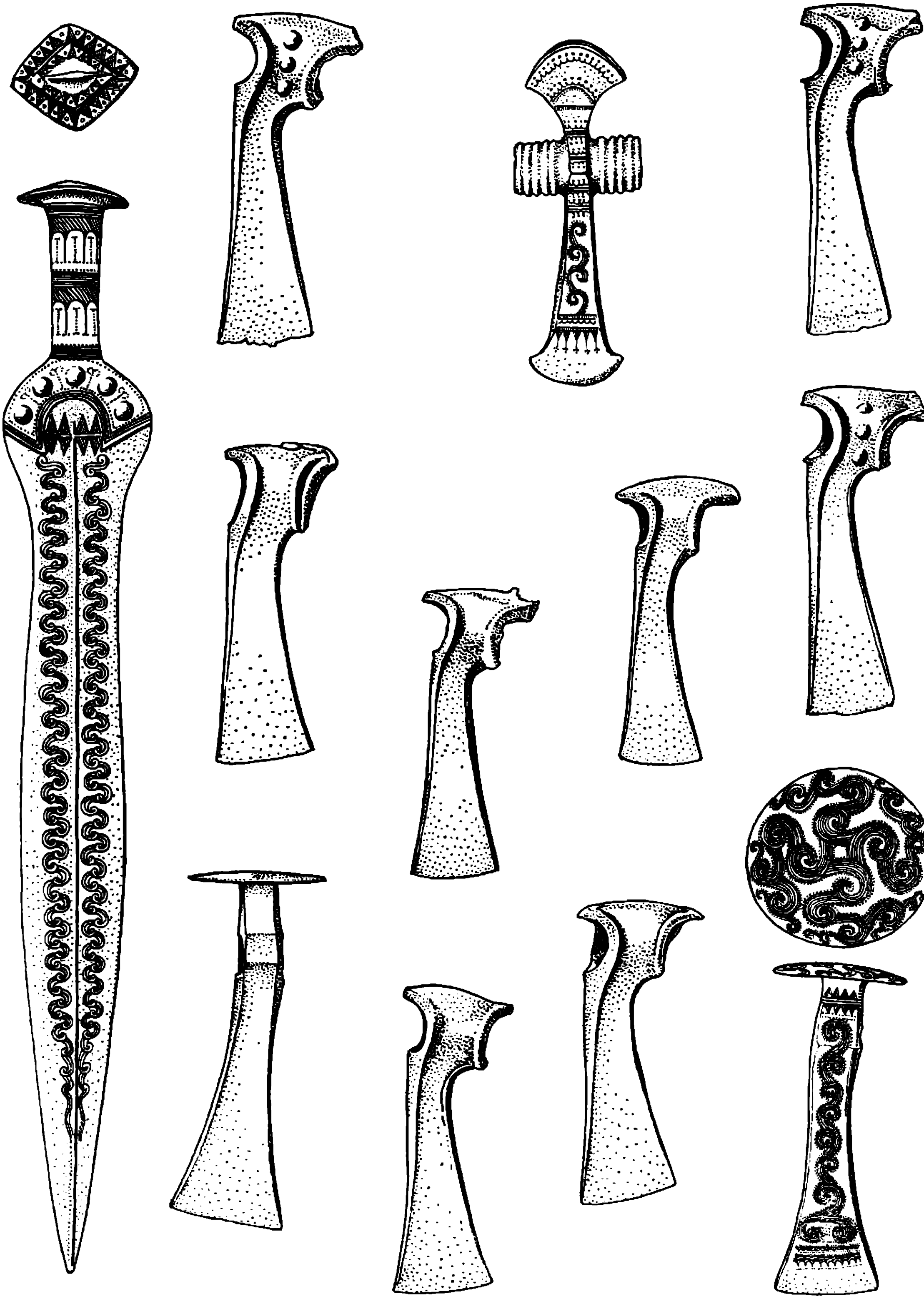
Az i. e. XV. század utolsó évtizedeiben lezajlott történeti eseményeket követő koszideri időszak fémművessége ugyan egészében eltér az eddigiektől, de gyökerei számos szállal kapcsolódnak az előző korszakhoz. Ezt a bronz használati tárgyak szoros formai kapcsolatán túl mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Duna menti és a Tisza-vidéki telleken nem szűnt meg az élet. Sőt az ekkor használt falvak települési rétegeiből származó öntőminták virágzó fémművességről tanúskodnak. Az i. e. XIV. században a Vág-Nyitra völgyében fekvő (Vesele, Nitriansky Hrádok), a Duna menti (Dunaújváros-Koszider) és a Felső-Tisza-vidéki (Tiszafüred, Tiszakeszi) műhelyek vitték a vezető szerepet. Készítményeikben mintegy ötvöződnek a korábbi dunántúli és kelet-magyarországi fémművesség hagyományai. Ekkor szinte a Kárpát-medence egész területén azonos formájú eszközöket, fegyvereket és ékszereket használt az etnikailag igen vegyes összetételű lakosság. A nyugat felől szomszédos halomsíros kultúrával ebben az időben még békés viszonyban voltak, s intenzív, főleg a fémtárgyak cseréjén alapuló kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki. Ennek nyomán kezdődött meg a Kárpát-medencében a korábbinál fejlettebb munkaeszköz,

15. A bronzöntés és a fémmegmunkálás eszközei
1–2. Bronz véső
3. Bronz kalapács
4. Agyagtölcsér
5. Homokkő-öntőminta
6–7. Agyag öntőkanál
8. Agyag fújtatócső töredéke

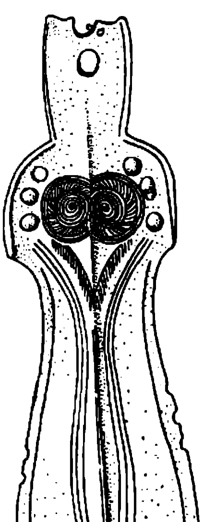
pl. a gombos végű bronz sarló és a fanyélre erősíthető ún. tokos véső gyártása. A fegyverzet alig változott, és bár megkezdték az addigi rövid tőrnél hatékonyabb támadó fegyver, a tőr-kard készítését, széles körű elterjedése nem történhetett meg, hiszen néhány békés évtized után a halomsíros kultúra mozgékony harcosai az i. e. XIV. századi Európa egyik leghatékonyabb fegyverével, a hosszú, szúró karddal (ún. boiu típus) győzték le a helyi lakosságot. A már több évszázados helyi hagyományokra épülő mesterségbeli tudás mégsem semmisült meg: tovább vitték a katasztrófát túlélő, a hódítók által a többinél talán jobban megkímélt bronzművesek. Nem véletlen, hogy a késő bronzkor jelentős fémművességi központjai ott jöttek létre, ahol a háborúk után a helyi lakosság koncentrálódott (Felső-Tisza-vidék, Észak-Magyarország).

Szinte reménytelen vállalkozás, hogy a több mint fél évezredet (i. e. XIII–IX. század) felölelő magyarországi késő bronzkor fémművességét – akár csak vázlatosan is – néhány oldalon áttekintsük. A kor technikai forradalmát a bronzfeldolgozás ugrásszerű technológiai fejlődése jelentette, amely a neolitikum gazdasági forradalmához, az élelemtermelés kezdetének jelentőségéhez hasonlítható. Az élet szinte minden területén a bronzból készített munkaeszközök vették át a vezető szerepet. A megfelelőbb szerszámokkal végzett erdőirtás révén növelhető volt a megművelt terület. A föld jobb fellazításával (ún. tokos balták sok-sok típusa) emelkedett a terméshozam, gyorsabb lett a be-
71, 73, 78 takarítás (különböző formájú sarlók). A mindennapi élet használati tárgyai (pl. bográcsok, horgok) tartósabbak lettek, esetleg több generációt kiszolgáltak. A támadó fegyverek tökéletesedésével, új védőfegyverek elterjedésével megváltozott a harcmodor. A korszak vége felé pedig megjelent a bronzborításos kerekeken gördülő, fém kerékaggyal ellátott kocsi, amely – többek között – növelte a kereskedelem hatósugarát. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy mindennek eredményeként megnőtt az iparos-kereskedők társadalmi súlya. A gazdasági konjunktúrában meggazdagodott réteg lett az i. e. XII–IX. században a nemzetségi társadalom szerkezetét belülről feszítő erő. A kétségkívül megindult bomlási folyamat mégis igen lassú volt. Oka részben a gyakori háborúkkal magyarázható, amelyek rövidebb-hosszabb időre lelassították a gazdasági fejlődés folyamatát. Talán fontosabb volt ennél: egyik oldalról gazdasági, meggazdagodási céllal, a másik részről „politikai meggondolásból" (részvétel a hatalomban) a törzsi arisztokrácia és a megerősödött iparos–kereskedő réteg „kereste és meg is találta" a kapcsolatot egymással. A belső egyensúly, a nemzetségi szervezet bomlási folyamatá-

16. A bronzkori vezető réteg valamely családjának vagy kiemelkedő személyének hatalmát szimbolizálja az i. e. XV. század legszebb fegyvereit magába foglaló hajdúsámsoni bronzkincs

17. Az ún. koszideri bronzművesség típusai. A bronzkor középső szakaszának végén többé-kevésbé azonos formájú és díszítésű készítményekkel látták el a nagyobb műhelyek a Kárpát-medence nagy részének lakosságát

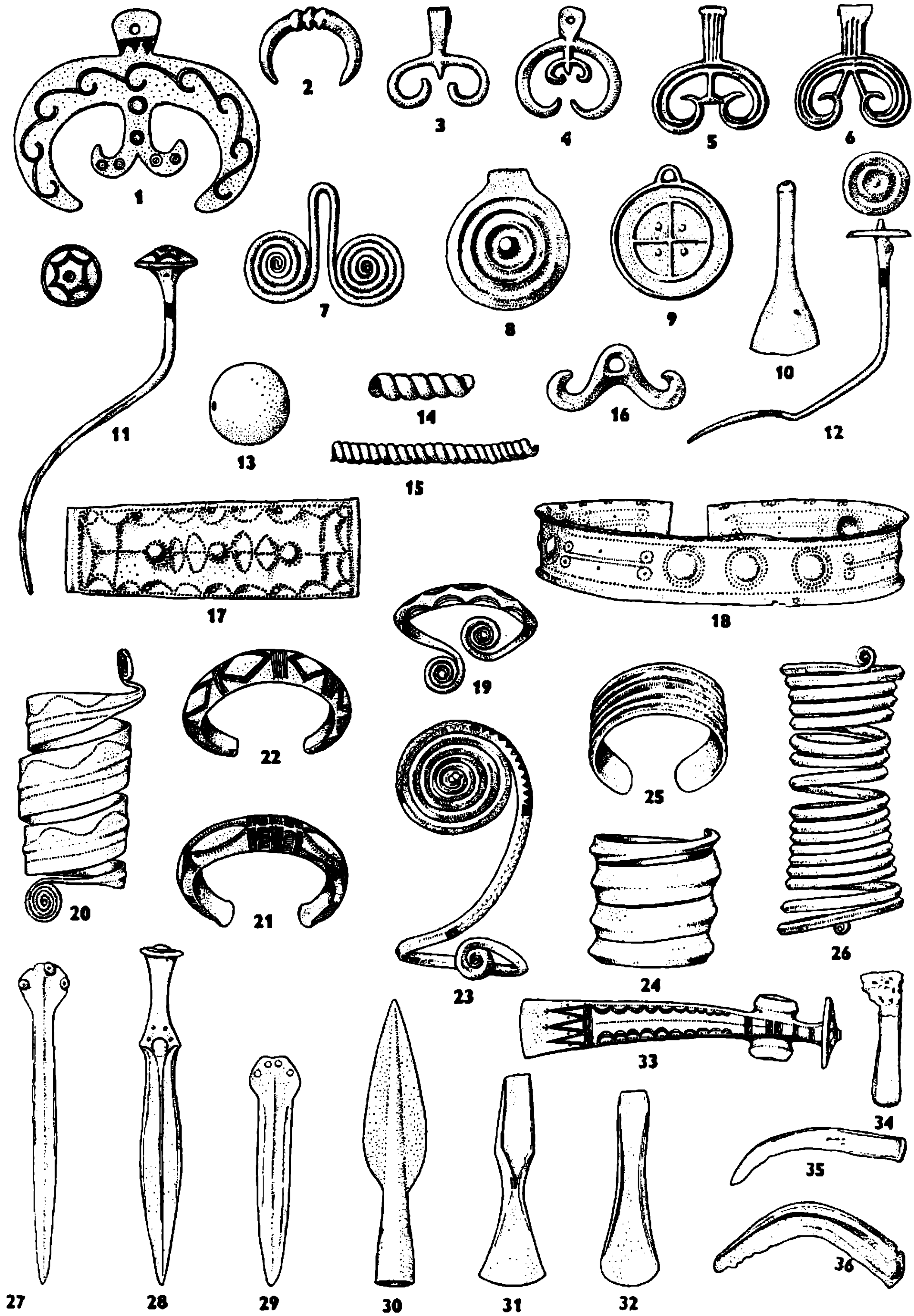

18. Szúrókard, az i. e. XIX–XIII. század leghatékonyabb támadó fegyvere. Eredetileg famarkolattal volt ellátva

nak lassúsága, a hatalom és a termelés hasznának közös birtoklására épült.

A társadalmi-gazdasági átalakulást eredményező technikai fejlődésnek két fontos összetevője volt. Az egyik feltétlenül az a folyamatos „újra törekvés", amely a különböző tájakon élt népek bronziparában az i. e. II. évezred közepén nyomon követhető. A másik az a történeti eseménysor, amikor Nyugat- és Közép-Európa új nagyhatalma, a halomsíros kultúra törzsei egyre nagyobb területeket hódítottak meg, és gazdasági érdekszférájukhoz kapcsolták őket. Ennek eredményeképpen a Póvidék, az Alpok térsége, a Kárpát-medence nyugati és középső része – ha viszonylag rövid időre is – egy gazdasági érdekközösségbe került. Ezen belül „összegződtek" a távoli vidékeken elért technikai eredmények, és ennek eredője az alpi ércbányákra támaszkodó magas szintű fémipar kialakulása, majd virágzása lett az urnamezős kultúra idején. Olyan periferiális területeken – legalábbis ebben a vonatkozásban –, mint Észak-Magyarország, a Felső-Tisza-vidék és Erdély, ez utóbbi hatása kevésbé és inkább csak közvetetten érvényesült. De éppen az a tény, hogy a Kelet-Kárpát-medencében egy jelentős, a középső bronzkori hagyományokat továbbvivő, önálló fémművességi központ jött létre a késő bronzkorban is, a fejlődés újabb lehetőségét hordozta magában: a kereskedelmi konkurrenciát, amely új eljárások kikísérletezését, addig ismeretlen formák „feltalálását" eredményezte. A Kárpát-medence keleti felének fémiparát felfrissítő erővel járta át az a hatás, amelyet az Észak-Pontus-vidék felől a Sabatinovka, illetve a Noa kultúra (Prut–Dnyeszter vidéke) közvetített Erdély s – gyengébb erővel – a Felső-Tisza-vidék népei felé. Eredményét a hagyományos és az új formákat (pl. tömör markolatú bronz tőrök, horgas markolatú sarlók, ún. dudoros nyakú tűk) ötvöző, a közép-európaival szemben is „versenyképes" bronzipar fellendülése mutatja.

„Két világ határán": akár így is jellemezhetjük késő bronzkorunkat, s ez különösen vonatkozik a fémművességre. Időnként legfeljebb területileg változott, hogy a Kárpát-medence melyik és mekkora része kapcsolódott a közép-európai, illetve a Tisza-vidéki–erdélyi fémművességi körhöz. A korszak nagy történeti eseményeit követően (urnasíros kultúra Keletre húzódása, a gávai kultúra Tisza-vidéki térhódítása) a bronzkor utolsó századaiban még határozottabban elkülönült a Tiszától nyugatra, illetve keletre élt népek bronzművessége. De amíg az előbbi terület műhelyei a kelet-alpi kör periferikus részeként tulajdonképpen másodlagos szerepet betöltve inkább csak a helyi, főleg a dunántúli igényeket kielégítve működtek, addig a Tisza-

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36

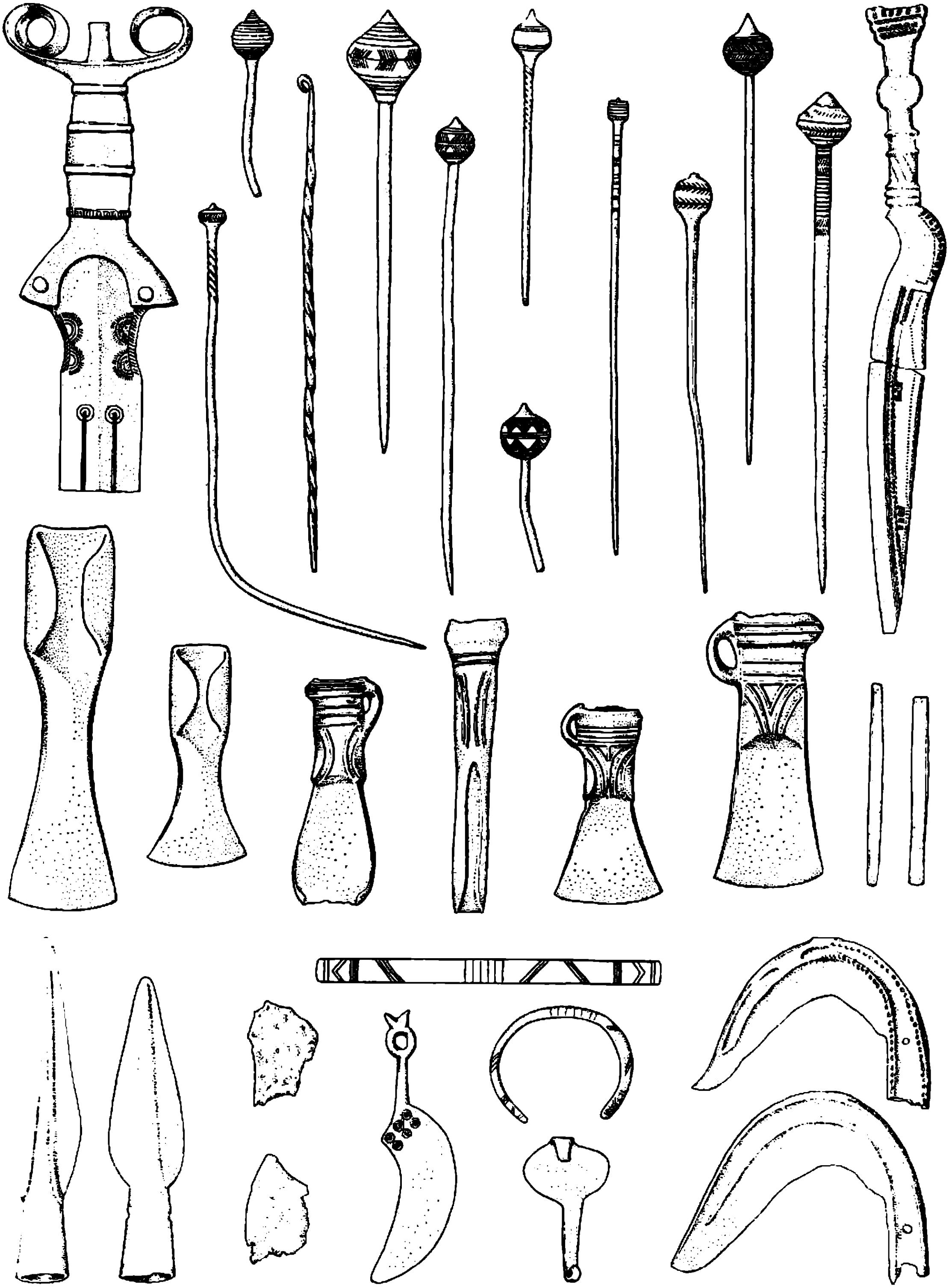
vidéken és Erdélyben egy önálló utat járó „kelet-európai központ" bontakozott ki. E bronzipar erejét legjobban az mutatja,
72–73, 76, 79 hogy a helyben kikísérletezett tárgytípusok mellett néhány, a közép-európaiaktól átvett „újítást" (pl. bronzedények, sisakok, csészés markolatú kardok) olyan szinten fejlesztett tovább, hogy pl. az i. e. I. évezred elején a bronzedény-gyártás egyik legfontosabb európai központja ez a terület lett.

60–64 Szinte kizárólag kincsleletekből (pl. Derecske, Rozsály, Jánkmajtis) ismerjük a késő bronzkor Erdélyben készült és a Tisza-vidékre került *arany ékszereit*. Az ekkor divatos típusok közül néhány hagyományos forma mellett (pl. spirálisokban végződő karperec, csónak alakú hajkarika) mások ekkor tűnnek fel először (pl. bordázott felületű karperec és karika).

Több esetben utaltunk már a bronz- és aranyleletek történelmi eseményt jelző szerepére. Forrásértékük nemcsak ebből következik, hiszen az adott kor fejlettségi szintjének, ezen túl a tár-
73, 76, 79 sadalmat alkotó egységek létének egyfajta tükörképei. Az egy-két személy (család), többnyire rendkívül finoman kidolgozott fegyvereit, ékszereit magukban foglaló kincsleletek a törzsi arisztokrácia hatalmát is kifejező értékeit képviselik (pl. rimaszombati, felsőbalogi, hajdúböszörményi kincs). Ezek és a hasonlók ritka vagy éppen gyakorlati használatra alkalmatlan darabjai között kell keresnünk a rangjelző szerepet betöltő tár-
78 gyakat (diadémok ?, kétkarú csákányok ?). – Sok az olyan bronzlelet, amely töredékeket, öntvénydarabokat is tartalmaz (pl. apagyi, kemecsei, kurdi raktárlelet), mintegy jelezve: egy-egy
77 iparos (műhely) beolvasztásra szánt készletét rejtette el. – Az egyforma tárgyakból álló bronzleletekről (pl. kardok: Krasznokvajda, Recsk; karperecek: Beregsurány) nehéz eldönteni, vajon valamely műhely éppen értékesítésre szánt, vagy egy kereskedő útközben elrejtett értékei voltak-e. Utóbbi lehetett a 13 bronz és 5 arany karperecet magába foglaló jánkmajtisi együttes. A kardleletek esetében egy harmadik lehetőség is felmerül. Európa nagy részén, így nálunk is gyakran kerülnek elő fegyverek, főleg kardok, mocsaras vidékeken és folyók medréből. A kutatás feltételezi, hogy ezek fontos eseményt megelőző vagy harci sikereket követő áldozatok emlékei.

A késő bronzkor jelentős bronziparának további fejlődését az i. e. IX. század derekán a steppei népek behatolása, a bronz egyeduralmát pedig az i. e. VIII. századtól nálunk is gyártott vas törte meg. A bronzkor és a korai vaskor fémművessége között az új történeti körülmények között is tovább működő hagyományos műhelyek (pl. Velemszentvid, Sághegy) teremtettek szerves kapcsolatot.

19. A bronzkor utolsó századának jellegzetes használati tárgyait és fegyvereit tartalmazó bronz raktárlelet (Románd) részlete

Összekötő kapocs: a kereskedelem

A kereskedelem legősibb formája az áruk közvetlen kicserélésére épülő cserekereskedelem. Vitatott, hogy az európai őskor folyamán mikor lépett fel először, és koronként – területenként milyen formát öltött az az értékmérő (a pénz ősi formája), amely egyik fél árujának kiküszöbölésével leegyszerűsíti a kereskedelmi viszonyt. Adott esetben bármely tárgy áruvá válhat, viszont értékmérő csak olyan készítmény lehet, amelynek fizikai tulajdonságai, elsősorban anyaga, súlya és méretei, hosszú időn keresztül változatlanok. Ezért a kutatás néhány nagy szériában gyártott, azonos formájú, néha grammra egyező súlyú bronz készítményt tekint a tárgyalt kor általános értékmérőjének (pl. bordázott karikák, karperecek, bepödrött végű „nyakperecek”).
Bármely nép kereskedelmi kapcsolatainak jellegét alapvetően meghatározzák a törzsterület természeti adottságai, sok esetben döntően: a nyersanyagkészlet. Bronzkori népeink fontos áruja a földművelésből, illetve az állattenyésztésből származó felesleg volt. Ennek mennyiségét, azaz kereskedelmi hatóerejét egyáltalán nem ismerjük, és fontosságára is legfeljebb közvetett úton, a más népektől megvásárolt, „máig fennmaradó” áruk összetételéből és értékéből következtethetünk.
A Kárpát-medence egészét tekintve, biztosan csak kereskedelem útján kerülhettek ide az Északi-tenger partjáról származó borostyánból készített ékszerek, a nem fosszilis, hanem déltengeri eredetű kagylók és csigák, illetve a fajansz készítmények. A Kárpát-medencén belül viszont csak az arany volt egy területhez kötődő „monopol áru”, amely más népekhez csak az erdélyi bányákat birtokló törzsekkel kialakított kereskedelmi kapcsolat révén juthatott el. De csak ezen az úton biztosíthatott nyersanyagot helyi bronzipara számára több, az érclelőhelyektől távolabb élő nép is.

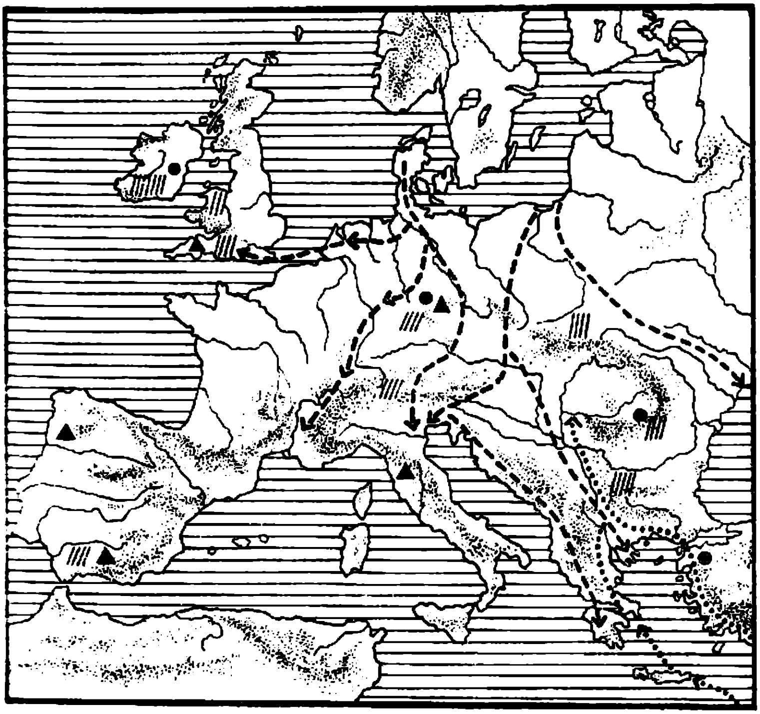
Ez a néhány példa talán félrevezető lehet, hiszen az említetteken túl bronzkori népeinket számos, sokszor kibogozhatatlan szál fűzte össze a kereskedelem révén. A továbbiakban korszakonként vázoljuk az i. e. II. évezred lakosságának ilyen irányú kapcsolatait. Márcsak azért is így, mert a kereskedelem jellegének mindenkor fontos meghatározója a történelmi helyzet, és az egymással kapcsolatba került népek fejlettségi szintje.
A korai bronzkor kezdetén az egymást követő népmozgalmak erősen csökkentették az intenzív, nagyobb területeket behálózó kereskedelem lehetőségét. Ezért pl. a Maros mentén megtelepedett népcsoportok (pitvarosi csoport) „idegen" készítményei (pl. vöröses színű aranyból készült mellkorongok, dentalium és fajansz gyöngyök) sokkal inkább magukkal hozott viseleti tárgyaknak, mintsem kereskedelmi árunak tekinthetők. Az ekkor kibontakozó erdélyi bronzgyártáshoz kapcsolódnak bronzkorunk első jelentősebb kereskedelmi ügyletei. Erre utalnak az Alföldön előkerült nyéllyukas balták (ún. bányabükki és fajszi típus), és kereskedő útközben elrejtett készlete lehetett a bronz baltákat tartalmazó kömlődi lelet is.
A kereskedelem útvonalainak meghatározásához a gyártási központtól nagy távolságra eljutó tárgyak találási helyeiből kirajzolódó irány ad támpontokat. A legfontosabb „internacionális" áruk közé tartoznak az egyiptomi és szíriai készítésű fajansz gyöngyök (európai gyártásukra nincs egyértelmű bizonyíték), a Baltikumból származó borostyánok és az Európa több pontján is bányászott arany (pl. Írország, Erdély). A csillag és henger alakú fajansz gyöngyöket Magyarországon legnagyobb számban a Dél-Tisza-vidék korai temetkezéseiből ismerjük. Az ausztriai és morvaországi fajansz-előfordulások sejtetik, hogy korai bronzkorunk végén a Duna–Tisza mentén élt népek is szerepet kaptak a divatos ékszer közvetítő kereskedelmében. Ennek egyik útvonala a Duna mentén vezetett (fajansz gyöngyök a kulcsi, kisapostagi, dunaújvárosi sírokban), és ezt a feltevést erősíti, hogy több, a Dél-Tisza-vidéken használt ékszer (perjámosi kultúra) megjelenik a Dunántúlon (vatyai kultúra), sőt ezen az úton juthatott el a közép-európai fémművességi központokba is.
A középső bronzkor elejétől kezdve erősen csökkent a fajanszimport, és körülbelül ettől az időtől kezdve jelentek meg nagyobb számban a korong és gömb formájú borostyán gyöngyök. Kézenfekvőnek látszik, hogy az ekkor már virágzó középeurópai fémműhelyek termékeinek dunántúli elterjedéséhez kapcsoljuk a borostyán-kereskedelem egyik útját. Idekerülésük másik útja – a Kárpátok északkeleti hágói – Visztula völgye–

Baltikum – az erdélyi–tisza-vidéki fémművesség egyre erőteljesebb kibontakozásával s ennek révén a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedésével magyarázható.

A Kárpát-medence bronzkor-kutatásának évtizedek óta vitatott kérdése a „mükénéi kapcsolatok" értékelése. Mind a hazai, mind a nemzetközi kutatás behatóan foglalkozott vele, hiszen Európa nagy részén a „kronológiai fogódzópontokat" a Mediterraneum pontosabb időrendjéhez történő viszonyítás jelenti. Az Európát átszelő észak–déli irányú kereskedelmi utak közül pedig nem egy a Kárpát-medencén keresztül vezetett.

A korai görögséggel kapcsolatba hozható tárgyak nem hagynak kétséget afelől, hogy a jól szervezett társadalom, amelynek királyait Európában korábban alig ismert pompával temették el a mükénéi várhegy tövében talált aknasírokba (i. e. XVII. század vége, XVI. század), kereskedelmi érdekszférájába vonta Európa „barbár" népeit. Tette ezt részben jelentős fémiparának nyersanyaggal történő ellátása érdekében, részben pedig az e vidéken ritkaságszámba menő borostyán beszerzéséért (pl. importált borostyán lapok a mükénéi, kakovatoszi, püloszi sírokban). Európa ércbányáinak rezét, ónját (Etruria, Cornwall), aranyát vásárolták meg évszázadokon keresztül. A kulturális érintkezés szempontjából ez a kapcsolat törvényszerűen egyoldalú volt, s ebben az időben az Égeikumban nincsenek olyan tárgyak, amelyek a „barbár Európa" népeinek számottevő hatására utalnának. Jelentős viszont az Európát ért mükénéi befolyás, amelyet a két ágon folyó kereskedelem közvetített. Az egyik Nyugat-, illetve Közép-Európát érte (ún. tengeri útvonal), ahol egymástól meglehetősen távol fekvő területeken tűnnek fel olyan tárgyak, amelyek a mükénéi készítmények formai, díszítésbeli vagy technikai hatását jelzik, mint pl. az angliai Rillatonban és a Rajna menti Fritzdorfban talált arany csészék.

A másik ág Kelet-Európa felé vezetett, és a Duna deltájának térségében kapcsolódott a Pontus-vidék, a kisázsiai partvidék, illetve Erdély népeit összekötő kereskedelemhez. Nem lehet pontosan megállapítani, hogy a sok szálon futó kapcsolatok közül melyik, mikor és milyen intenzitással érintette területünket. Legfeljebb az látszik biztosnak, hogy a Délkelet-Európát ért égei-anatóliai hatás az i. e. XVI. század második felében és az i. e. XV. században volt a legerősebb, és az sem kétséges, hogy mozgató rugója Mükéné lehetett. Célja az erdélyi arany és réz megvásárlása volt azokban az évszázadokban, amikor a Kelet-Mediterraneum tengeri hatalmáért Mükéné még Krétával versengett (kb. i. e. 1400-ig) és Ciprus – érceivel – Kréta érdekkörébe tartozhatott.

1 a ////////////
1 b ▲
1 c ●
2 A ·········>
2 B - - - ->

20. A bronzkori kereskedelem feltételezett fontosabb útvonalai Európában
1. Réz- (a), ón- (b) és arany- (c) lelőhelyek
2. A fajansz- (A) és a borostyán- (B) kereskedelem áramlásának iránya

Az égei-anatóliai befolyás legerősebben Délkelet-Románia (arany tőrök a Mácinban és Perşinariban talált kincsekben), Erdély (mükénéi típusú hosszú szúró kardok) és – néha többszörös áttétellel ugyan – a Tisza-vidék (tiszafüredi bronz tőrök) i. e. XVI–XV. századi népeinek hagyatékában figyelhető meg. De mind ezek, mind az alább felsorolandó emlékek, amelyeket a kutatás „mükénéi hatásúaknak" tart, valójában helyi készítmények. Részleteiket tekintve esetleg magukon viselik az égei-anatóliai tárgyak formai-technikai motívumjegyeit, de pontos megfelelőiket sem Görögországban, sem Nyugat-Anatóliában, sem pedig a Pontus-vidéken nem lehet megtalálni. Többek között ezek közé sorolhatjuk az apai kardokat, a cófalvi kincs díszített arany korongjait, a bronztárgyak, az agancs- és csontfaragványok spiráldíszeit, a Tisza-vidéki népek (ottományi és gyulavarsándi kultúra) néhány agyagedényét, amelyek közül nem egy szerkezeti felépítésében, formájában igen közel áll a mükénéi arany csészékhez, s végül tágabb értelemben: az erdélyi–Tisza-vidéki népek kerámiáit díszítő spirálmotívumok változatait. 23, 25, 27–35

Az égei-anatóliai befolyást korántsem egyszerűsíthetjük le tárgyak hasonlóságainak vizsgálatára, hiszen ezek csak az emberek között kialakult kapcsolatok tükröződései – amelyekről sajnos vajmi keveset tudunk. Úgy tűnik, csak a kereskedőállo-

másokon történt csereügyletek lebonyolítására korlátozódott. Arra utaló adat nincs, hogy a déli–keleti kereskedelem partnereinek számító népek területéről közvetlen etnikai hatás (pl. fémművesek betelepedése) érte volna ekkor a Kárpát-medencét. Így az a gazdasági fellendülés és a hozzá kapcsolódó társadalmi átrétegződés, amelyet a fejlettebb népekkel folytatott kereskedelem tett lehetővé, ha közvetetten ugyan külső hatásra is, de a Kárpát-medence népeire jellemző gazdasági-társadalmi viszonyok szabályai szerint ment végbe.

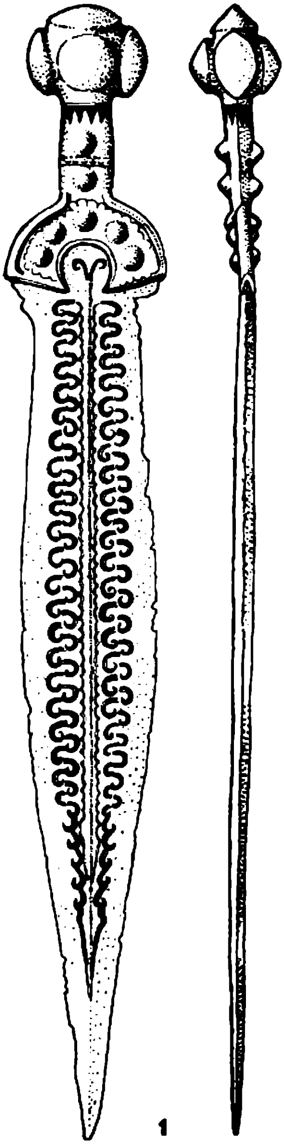
A késő bronzkori kereskedelem iránya a korábbiaktól eltérő volt, két, egymással semmilyen összefüggésben nem levő ok miatt. A Mediterraneum déli szigeteinek településeit ért természeti csapást követően (földrengés, szökőár i. e. 1400 körül) a mükénéi hajósok elfoglalták Kréta szigetét. Az i. e. XIV. században kibővült a Földközi-tenger keleti és nyugati medencéjét behálózó kereskedelmi *koiné*, s nyilván ennek következménye, hogy ettől kezdve az erdélyi arany és réz sokat vesztett értékéből a Dél felé irányuló kereskedelemben. – A mi szempontunkból azonban sokkal fontosabb, hogy a halomsíros kultúra térhódítása után Magyarország késő bronzkori lakosságának sorsa sok szállal kapcsolódott Közép-Európa, majd az évezred végétől Kelet-Európa népeinek történetéhez.

Egyik ilyen szál a kereskedelem volt, amelynek ekkor fontos meghatározója volt a fémművesség robbanásszerű fejlődése. A sorozatgyártásra képes bronzipar hatékony és tartós termékeivel a gazdálkodás és a kézműipar több ágának fellendülését eredményezte. Ennek visszahatásaként a megnövekedett igények egyre szélesedő felvevőpiacot teremtettek a fémkészítményeknek. Minden addiginál jelentősebb szerepet kapott az érc, és nem véletlen, hogy a kor több háborúja az érclelőhelyek megszerzéséért folyt. A békeidőben folytatott kereskedelem központi helyére is – törvényszerűen – a bronz került, nyersanyagként és késztermékként egyaránt.

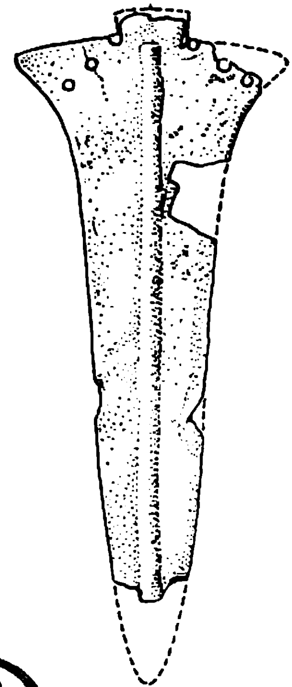
1. A nagy területeket birtokló, gazdasági érdekközösségre épülő kultúrák létrejöttével (halomsíros, urnamezős, gávai kultúra) a korábbinál fontosabb szerepet kapott az egy-egy nép távolabbi vidékeit összekapcsoló belső kereskedelem, főleg a nyersanyag és félkészáru, részben pedig a késztermék közvetítésében. Példaként említhetjük, hogy az alföldi Soltvadkert határában került felszínre a késő bronzkor első századának egyik legnagyobb – a helyi bronzfeldolgozást bizonyító – öntőminta-lelete (halomsíros kultúra).

2. A késő bronzkor második felében virágzó fémművesség három jelentős központja került egymással intenzív kereskedel-

21. A Kárpát-medence, illetve az Égeikum és a Pontus-vidék népeinek kereskedelmi kapcsolatára közvetetten utaló tárgyak a magyarországi bronzkor emlékei között

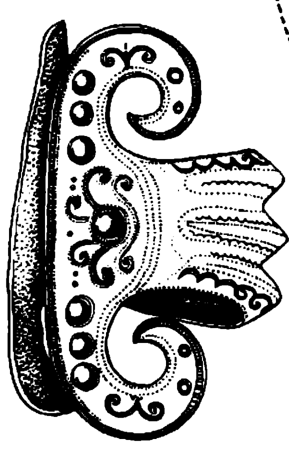
1

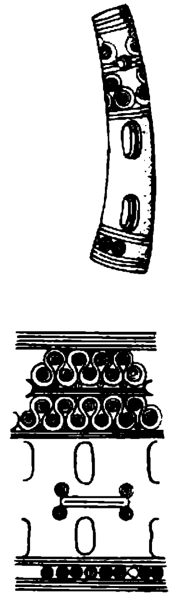
2

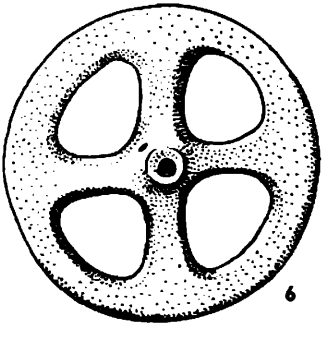
3

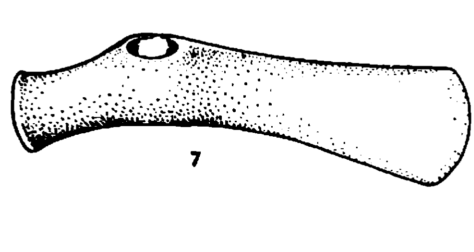
4

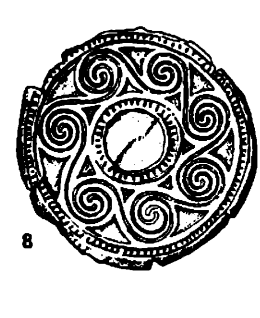
5

6

7

8

mi kapcsolatba: a dunántúli (urnamezős kultúra), a Felső-Tisza-vidéki–erdélyi (gávai kultúra) és az észak-magyarországi (kyjaticei kultúra). Ez a Kárpát-medencén belül folyó „területi kereskedelem" főleg a késztermékek cseréjét biztosította az eltérő hagyományokat őrző, más-más formakincsű alpi és kelet-európai fémművességi kör peremterületén élt népek között.

3. Egy-egy tájegységre lebontva az új eszköz-, fegyver-, ékszertípusok átvételében és alkotó továbbfejlesztésében mérhető le ennek a kereskedelemnek a hatóereje. Utalhatunk itt elsősorban a fémedénygyártásra, amelynek „prototípusai" helyi előzmények nélkül kerültek Közép-Európa műhelyeiből a Felső-Tisza-vidékre, ahol a meghonosított és továbbfejlesztett iparág hamarosan olyan technikai szinten és olyan mennyiségben termelt,
73 hogy pl. az itt készült bronz bográcsok az Északi-tenger partjáig és a Dnyeszter vidékéig eljutottak. Sőt, az eredetileg „adó terület", az Alpok térsége is fontos piaca lett a „konkurrenciát" legyőző Tisza-vidéki árunak. Tehát bronzkorunk legnagyobb hatósugarú, néhány esetben Itáliáig és Görögországig is elérő kereskedelmi ügyletei akkor bontakoztak ki, amikor a helyi fémművesség technikai szintje, készítményeinek minősége és mennyisége európai viszonylatban is számottevő volt. Ennek révén kapcsolódtak be késő bronzkori népeink az ekkor is jelentős európai borostyán-kereskedelembe. Az importált gyöngyöket főleg kincsleletekből ismerjük (pl. Ópályi, Pécska, Kurd).

„A temető a halottak lakhelye"

Az egyiptomiak a halottak birodalmát termékeny mezőnek képzelték el... az etruszk sírkamrák falát díszítő freskók táncot, játékot, lakomát idéző életszerű jelenetei vidámságot tükröznek... és folytathatnánk a felsorolást annak illusztrálására, hogy az őskor és az ókor népei egymástól mennyire különböző módon képzelték el a halál utáni életet. A temetkezési szokások jellege mindenütt a túlvilági hit függvényeként alakult ki, de a társadalmi viszonyok, a szellemi élet helyi vagy külső hatással ötvöződött hagyományai ugyanúgy meghatározói voltak, mint a kor technikai fejlettségének szintje és a földrajzi környezet. A magyarországi bronzkori népek hitelesen feltárt temetkezései mindezen ismérveket magukban foglalják, sok esetben mégsem elegendőek arra, hogy – írásos források hiányában – ezekből egy-egy nép túlvilághitének milyenségére az általánosításokon túlmenően is következtethessünk. Azaz, a komplex kutatási módszer lehetőségeinek teljes fegyvertárát felvonultató régészeti kutatás is elakad egy ponton: akkor amikor az ősvallás szabályai által meghatározott túlvilághit egyik megnyilvánulási formáját, a temetési szertartás „ideológiáját" próbálja meghatározni. Más oldalról nézve viszont minden temető egy adott nép életének szerves része volt, s ennélfogva az „élő társadalom" viszonyainak, azon belül az egyén helyének meghatározására alkalmas régészeti forrás.

A balkáni eredetű vučedoli kultúra (Északnyugat-Jugoszlávia) egyetlen, a névadó lelőhely megaron típusú lakóháza alatt feltárt sírját leszámítva, a Kárpát-medence bronzkori népei halottaikat a falvaktól elkülönülő, többnyire a környezetből kiemelkedő temetkezési helyeken földelték el. A temetőket általában valamilyen „választóvonal", pl. patak, folyó, láp, völgy, esetleg erdő határolta el a településektől. A bronzkori

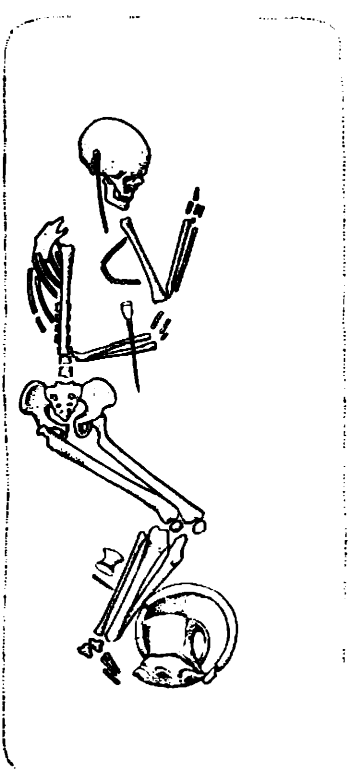
Európa számos népénél megfigyelhető az élők és holtak „lakhelyének" hasonló elkülönülése. A temetkezési hely kiválasztásánál döntő szerepet játszottak a falu környékének földrajzi adottságai. Olyan temetők esetében pedig, amelyeket több, egymást követő nép is használt, a helyhez kapcsolódó tisztelet kialakulására is gondolhatunk.

Bronzkori népeinknél kétféle *temetőtípus*sal találkozunk: kurgánokból (mesterséges halmok), illetve földbe mélyített sírokból álló temetőkkel. A késő bronzkor néha a százat is meghaladó – sajnos alig átkutatott – dunántúli kurgán csoportjai (pl. Zirc-Alsómajor, Farkasgyepű) ugyanúgy egy-egy temetőnek foghatók fel, mint az urnasíros kultúra több száz sírból álló „síktemetői". – A két változat egy temetőn belüli egyidejű előfordulása viszont már etnikai-társadalmi különbségekre utalhat. A temetkezési forma csak a legritkább esetben tekinthető egyértelmű etnikumjelzőnek, azonban bizonyos szokások „általában" jellemzőek egy adott területről származó, s többnyire azonos gazdaságitársadalmi viszonyok közt élt népre. A különböző korú magyarországi kurgán temetkezések mindig azt követően tűntek fel, amikor vagy steppei eredetű nép (késő rézkor, szkíta kor), vagy steppei etnikumot is magába foglaló nép (pl. halomsíros kultúra, berkesz-demecseri csoport) telepedett le a Kárpát-medencében.

A halott eltemetésének módja viszont akár azonos, akár különböző rítus szerint történt, mindig jellemző egy népre (régészeti kultúrára). Megváltozásának oka elsősorban (vagy kizárólagosan?) külső hatásra vezethető vissza: etnikai változás, más népekkel kialakított, az élet sok területét átszövő folyamatos kapcsolat. A bronzkor folyamán két fő *temetkezési mód* terjedt el a Kárpát-medencében, az ún. korhasztásos (csontvázas) és a hamvasztásos rítus. Mindkettőnek számos változata is előfordul területünkön.

22. A bronzkori népek temetkezési formái
1. A gyékénybe, gyolcsba csavart vagy koporsóba fektetett halottat zsugorított (a), háton fekvő (b) helyzetben, vagy edénybe helyezve (c) temették el
2. A máglyán elégetett halott hamvait urnába helyezték (d) vagy a sírgödör aljára szórták (e)

a

1. A halott ún. zsugorított helyzetben történt sírba helyezése (a) a balkáni eredetű korai bronzkori, majd a Tisza-vidéki tell kultúrák, illetve a halomsíros kultúra területén volt általánosan elterjedve. A halott háton fekvő helyzetű, ún. nyújtott csontvázas eltemetése (b) bronzkorunkban ritka (pl. korai halomsíros kultúra). Az égei-anatóliai népektől került területünkre a pithos temetkezés szokása (c), amikor a halottat egy nagyobb edénybe „zsugorítva" hantolták el. Nálunk főleg gyermekeket temettek el így (pl. perjámosi, illetve halomsíros kultúra).

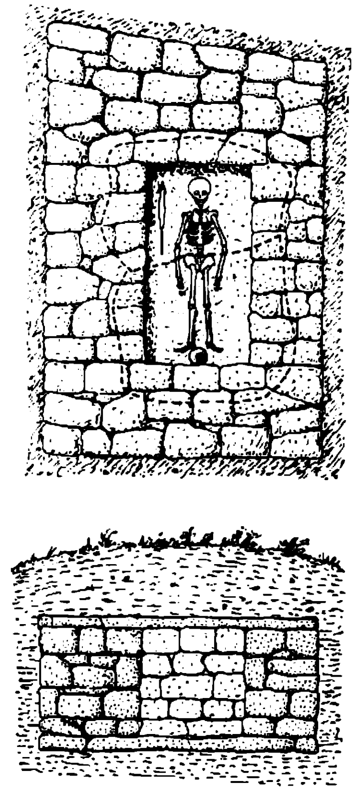
2. A temető területén összerakott máglyára ruhában, ékszereivel vagy fegyvereivel együtt fektetett halott elégetése utáni maradványait vagy urnába téve (d) helyezték a sírba, vagy a

megásott sirgödör aljába szórták, majd köré vagy ráhelyezték a túlvilági életre szánt élelmet tartalmazó edényeket (e). A hamvasztásos temetkezés a magyarországi korai és középső bronzkorban egyes kultúrák (pl. hatvani kultúra, mészbetétes edények népe), majd az i. e. XII. századtól kezdve minden késő bronzkori kultúra kizárólagos temetkezési módja volt. Azoknál a népeknél, ahol a különböző temetkezési módok keverednek, a vegyes rítus meglétét részben az etnikai összetétel, részben olyan belső szabályok határozhatták meg, amelyekről pillanatnyilag igen keveset tudunk (pl. a különböző nemzetségek tagjainak házasságát elősegítő vagy tiltó szabályok).

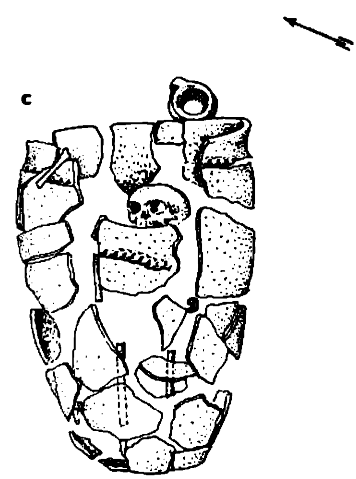
A bronzkori népek temetkezési szokása szinte minden vonatkozásában a halott földi és túlvilági élete közötti kapcsolat megteremtését szolgálta. Ebben az elképzelésben a temető a „halottak városa", a sír pedig a „halottak háza". Utóbbit szépen példázzák a ház alakú urnák (Észak-Lengyelország, Itália), vagy Európa első álboltozatos építményei, a monumentális mükénéi kupolasírok. Hasonló gondolat kifejezői – többnyire szerény kifejezői – a magyarországi bronzkor különböző szerkezetű sírjai is: az akna- és kamrasírok, illetve kőborításos vagy halommal fedett változataik.

A legtöbb bronzkori temető alaprajzán szembetűnik, hogy a sírok valamilyen, valószínűleg előre meghatározott rendszer szerint követik egymást: sort, szabályos kerek vagy ovális, esetleg amorf foltot alkotva. Ebből következően biztos, hogy a temetés után a sírok helyét megjelölték (pl. kőborítás). *A temető szerkezete* a társadalmi struktúra egyik, bár korántsem egyetlen, s nem is „százszázalékosan" pontos vetülete, ami sajnos ismereteink fehér foltjai közé tartozik. A kutatás leegyszerűsített képlete szerint a nomád (félnomád) törzsek nagycsaládi vagy nagycsaládi tömbökből álló nemzetségi temetőkben temetkeztek, míg a földművelő-állattartó közösségek temetkezési rendjét a kiscsaládi sírcsoportokra bontható nemzetségi temetők tükrözik. A főleg néprajzi megfigyelésekre épülő általánosítás visszavetítése a bronzkori társadalmakra sok nehézségbe ütközik. Alkalmazásához szükséges a vizsgált nép telepeinek és temetőinek vagy legalábbis egy telepének és a hozzátartozó temetőnek (temetőknek) az ismerete (nomád népeknél a számarány fordított is lehet). Egy-egy település belső szerkezete, teljes feltárás esetében, bizonyos értelemben tükrözi a társadalmi viszonyokat, amely viszont a túlvilághit szabályai szerint a halál utáni életben is érvényesül, azaz a temetkezés rendjét is meghatározza. Ez a meghatározás annak a társadalomtörténeti törvényszerűségnek az érvényesülésére épül, miszerint a társadalmi

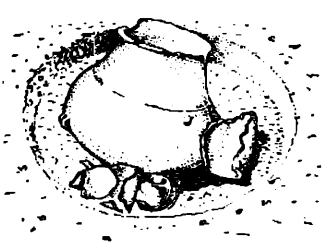
b

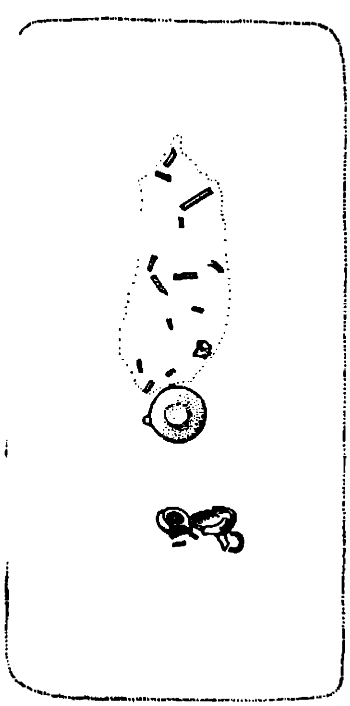
c

viszonyok mind az anyagi, mind a szellemi kultúra területén tükröződnek. A régészet történeti rekonstrukciós kísérlete során ebből a „tükröződésből” kell meghatározni a valóságos viszonyokat. Gyakorlati alkalmazásának eredménye széles körű új ismeretanyag lehet, azonban jelenleg még a kezdet kezdeténél tartunk. Legfeljebb néhány kisebb, jól átkutatott vidék kétséget kizáróan összekapcsolható objektumának vizsgálata kecsegtet némi eredménnyel. Ezek közül egynek a bemutatására szorítkozunk.

Tiszafüred határában, az ősi Tisza-meder partján emelkedő Ásotthalom nevű tell telepet négy, a bronzkori falutól 500–1500 méter távolságban fekvő homokhalmokon elterülő temető övezi. Mind a négy helyen a középső bronzkori füzesabonyi kultúra és az azt követő halomsíros kultúra sírjai is előkerültek. Tehát a telep lakói (legalább) négy temetőbe temetkeztek. Ezek közül háromnak a területén kisebb hitelesítő ásatás folyt, a tervszerűen átkutatott negyedik temetőben (Majoros-halom) eddig mintegy 1000 sírt tártunk fel. Itt jól elkülöníthetők a füzesabonyi kultúra korai szakaszának, 5–6 sír alkotta sorokból kialakuló amorf, illetve késői szakaszának (bodrogszerdahelyi fázis) ovális sírcsoportjai. A korai sírcsoportok (15–20 sírral) közül néhánynál határozottan megfigyelhető volt, hogy a teljes fegyverzettel eltemetett férfi sírja mellett, vagy közvetlen közelében volt az aranylemezzel díszített pártában, gazdag kerámiamelléklettel elhantolt nő sírja. A „gazdag” sírok mellett szerényebb melléklettel eltemetett halottak feküdtek. Mivel az antropológiai vizsgálatokat még nem végezték el, a régészeti megfigyelések alapján feltételezhetjük, hogy a tiszafüredi tell középső bronzkori lakói négy, kiscsaládi sírcsoportok szerint elrendezett, nemzetségi temetőben temették el halottaikat, ahol az arisztokrácia nem külön, hanem a köznéppel együtt temetkezett. Tehát vérségi alapon összetartozó társadalmi egységek szerint, ami viszont annak a bizonyítéka, hogy a gazdasági fejlődésből következő társadalmi rétegződés (iparosok, kereskedők számának és jelentőségének növekedése a tell kultúrákon belül) még nem bontotta meg a nemzetségi társadalom belső rendjét. Inkább a nemzetségi arisztokrácia szerepének kiszélesedéséről beszélhetünk, különösen az erdélyi és a Tisza-vidéki középső bronzkori kultúrák esetében, ahol a gazdasági prosperitást biztosító kereskedelem (Erdély: égei-anatóliai népek, Pontus-vidék felé), illetve a közvetítő kereskedelem (a Kárpát-medencén belül) ellenőrzését és jelentős hasznát az arisztokrácia tartotta a kezében.

A tiszafüredi temető tehát olyan sírcsoportokra bontható, ame-

lyekben a mellékletek alapján gazdagabb és szegényebb családok temetkeztek. Egy-egy sírcsoporton belül a szigorúan kötött rítus alapján is pontosan meghatározható a férfi- (D–É irányú tájolás), női (É–D irányú tájolás) és a gyermeksírok aránya. A füzesabonyi kultúra temetői általában magas gyermekhalandóságról tanúskodnak, hiszen a százalékos megoszlás szerint egy-egy temetőben 40–60 százalék a gyermek, 15–25 a férfi és 30–40 százalék a női sírok aránya. Különösen magas volt a csecsemőhalandóság, amely az antropológiai adatok szerint Magyarország területén egészen az újkor kezdetéig nem mutatott lényeges javulást. A nembeli különbséget nemcsak a tájolás, hanem a viseleti tárgyak jellege, sokszor a mellékletek száma, sírbeli helyzete is mutatja. Ezek a megfigyelések – szerencsés esetekben – megerősítik az antropológiai nem- és életkor-meghatározásokat. Egyre több régészeti adat bizonyítja, hogy a sírokban talált viseleti tárgyak, fegyverek, egyéb mellékletek változatai és az eltemetettek életkora között szoros összefüggés volt. Nem új keletű felfedezés ez, hiszen néprajzi megfigyelések sokasága tanúskodik arról, hogy más fegyver viselésére jogosult a férfikor küszöbén levő fiú és a törzs „felavatott" harcosa; az életben nem azonos jogokat élvez a társadalom számára hasznos, érett korú nő vagy férfi, illetve az öregek és megrokkantak.

Kevesebb sikerrel kecsegtet az eltemetettek foglalkozás szerinti megoszlásának egy temetőn belüli meghatározása. Ha feltételezzük azt az ideális esetet, hogy a harcost, iparost, kereskedőt jellemző „szerszámával" együtt temették el, akkor is áthidalhatatlannak tűnő nehézségekbe ütközünk. Mi lehet pl. egy bronzkori kereskedő „attributuma", és vajon iparosnak nevezhetjük-e azt, akinek a sírjában bronz árat, vésőt találunk, hiszen ezek a szerszámok több, teljes fegyverzettel eltemetett „harcos" (nemzetségfő?) mellett is megtalálhatók. Vagy éppen ez a tény lenne egyik kifejezője a fentebb mondottaknak, miszerint a törzsi vezető réteg a közösség ipari-kereskedelmi „profitja" fölött is rendelkezett?

Feltételezések, ma még nehezen megválaszolható kérdések követik egymást, így az utóbb mondottakkal, ha sokkal többet nem is, legfeljebb a bronzkori társadalmi viszonyok kutatásának nehézségeit mutató „műhelytitkokat" vázoltuk.

Sok problémával jár a hamvasztásos temetők vizsgálata is. Ezeknél a forrásanyag jelentős része és maga az ember is szinte teljesen megsemmisült. Így a késő bronzkori társadalmak szerkezetének elemzésénél a kutatás számára pótolhatatlan mindaz, ami az i. e. XII. századtól a területünkön általánosan alkalmazott hamvasz-

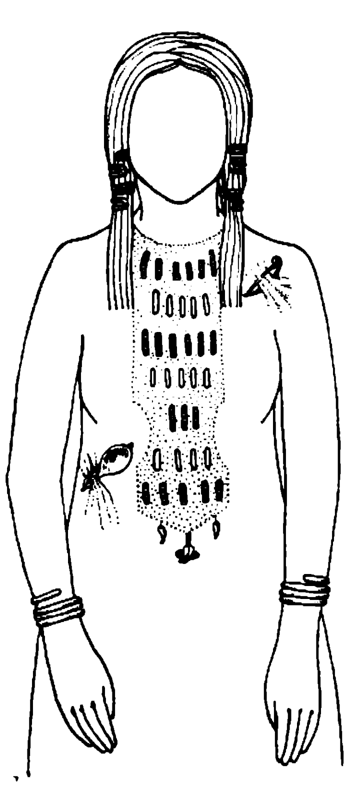
tásos temetkezési rítus következtében megsemmisült. Két fontos megfigyelést mégis rögzíthetünk: 1. A temetkezési szokások alakulása követte a gazdasági élet változásait. Amint fentebb láttuk, a fémművesség erőteljes technológiai fejlődése az iparos-kereskedő réteg számbeli gyarapodását és társadalmi súlyának növekedését idézte elő. Ennek hatása a szellemi életben a temetkezési szokások „ökonomikussá" válásában jelentkezett. A késő bronzkorra általában jellemző, hogy a bronzművesség gazdaságosságának növekedésével szinte párhuzamosan csökkent a halottal a sírba helyezett fémtárgyak száma. Az élők racionálisabbá vált gondolkodásának és a temetkezési szokás hagyományának ellentmondását szellemesen oldották fel Észak-Magyarország késő bronzkori népei (pilinyi kultúra), akik a halott életében használt bronztárgyai helyett több esetben csak a tárgyak miniatűr másolatát tették a sírba. 2. A késő bronzkor utolsó századainak nagy sírszámú síktemetőiben a közösség vezetőinek és a köznép tagjainak „uniformizált" sírjai szinte kibogozhatatlan rendszerben helyezkednek el, vajmi kevés támpontot nyújtva annak felderítéséhez, hogy a gazdasági változásokat követő társadalmi átrétegződés megbontotta-e, s ha igen, milyen mértékben a nemzetségi társadalom kereteit. Tényként állapíthatjuk meg, hogy az értékelhető i. e. XI–IX. századi késő bronzkori temetők csupán a megindult átalakulási folyamat létére, de semmiképpen sem a nemzetségi társadalom szerkezetét szétfeszítő erejére utalnak.

A bronzkori viselet és fegyverzet

Bár minden kor és minden nép sajátos jellemzője a viselet (ruha, ékszer, fegyver), Európa őskori népeinek viseletéről meglehetősen hiányos képet alkothatott eddig a kutatás. Néhány területet kivéve (pl. észak-európai lápvidék, Hallstatt-környéki sóbányák) ugyanis a ruha, a viselet fontos tartozéka legjobb esetben is csak nyomokban maradt fenn, és jó, ha ezek vizsgálata támpontot nyújt az alapanyag és a szövési technika megállapításához. A ruha formájának, egy- vagy többrétű voltának meghatározására csak közvetett úton, a sírokban eredeti helyükön talált csont vagy bronz ruhadíszek és egyéb tartozékok gyakorlati szerepének felismerése révén van lehetőség.

Különösen vonatkozik ez a magyarországi bronzkorra, hiszen területünkön értékelhető szövetmaradványt még nem találtak. Ezért bronzkori népeink viseletének rekonstrukciója csak a hiteles ásatásokból származó tárgyi emlékanyag és néhány korabeli ábrázolás segítségével kísérelhető meg.

A viselet régen és ma is (népviselet) egy-egy népcsoport (etnikai egység) fontos jellemzői közé tartozik. Olyan sajátosság ez, amely új környezetben, megváltozott körülmények között is tovább él, és csak lassan alakul át. Néhány esetben ez a törvényszerűség teszi lehetővé, hogy a Kárpát-medencébe vándorolt népek eredeti szállásterületéről ismert, biztosabb adatokat is felhasználja a kutatás. Ennek egyik példája a steppei eredetű etnikai összetevőt is magába foglaló gátai kultúra oroszvári (Rusovce) temetőjének 4. sírjában talált nő *ruházatá*nak rekonstrukciós kísérlete. Itt a ruha formájának meghatározásához segítséget nyújt, hogy a korai bronzkortól kezdve a csont-, majd bronzkapcsokkal összefogott, bőrből (vászonból) készített öv viselete általános volt a Kárpát-medence területén. Ez valószínűsíti, hogy nem kétrészes, hanem egybeszabott ruhát viseltek a

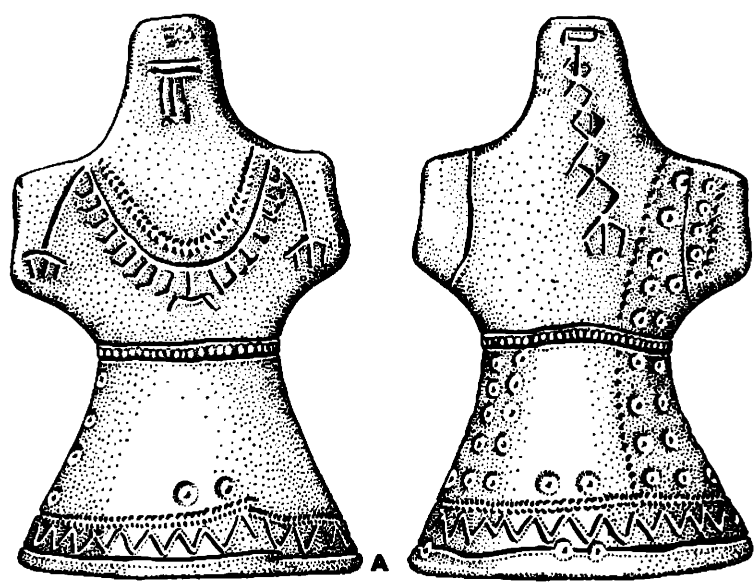

23. A női viselet egyik változatának rekonstrukciója

nők. Az oroszvári sír esetében a tűk helyzete azt mutatja, hogy a vállon és deréktájt fogták össze a ruhát. A váz bordáin szabályos rendben váltakozó bronz és dentalium-gyöngyök, átfúrt állatfogak és a fajansz korong szerepének meghatározása érdekes eredményre vezetett. A steppei területeken az i. e. III. évezredtől kezdve a különböző népek viseletében – egészen a ma is élő osztjákokig – megtalálható a nyakból lelógó, bőrből vagy szövetből készített melldísz.

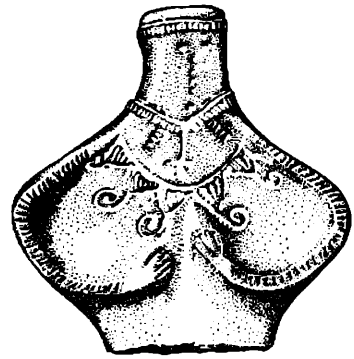
29 A bronzkori ruha egyéb díszei közül a délkelet-európai eredetű arany mellkorongok viseletének helye egyértelmű. Viszont az évszázadokon át használt félgömb formájú, kúp alakú és négyszegletes bronzlemezek felvarrásának rendszeréről keveset tudunk. A megfigyelések többsége oldalára fektetett, zsugorított helyzetű vázakra vonatkozik, és így – a ruha elcsúszása miatt – e tárgyak sírbeli helyzete ritkán nyújt támpontot hitelt érdemlő rekonstrukcióhoz. Ezek közül egy késő bronzkori sírt említünk, ahol a hasonló bronz díszek helyzete bal oldalon gombbal öszszefogott, kaftánszerű ruhára utal. (A lemezdíszek hátoldalán finoman cserzett bőrdarabokat mutatott ki a vegyvizsgálat.)

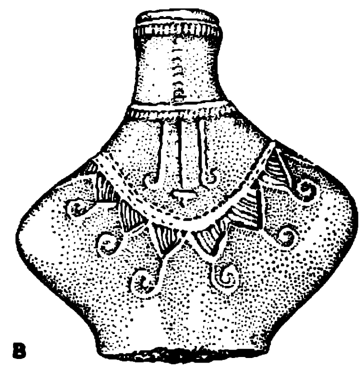
43 Az i. e. II. évezred közepétől – többek között – olyan köpenyszerű ruha volt divatban, nagy területen, amelyet a férfiak a vállon egy, koronként változó formájú tűvel fogtak össze. Hasonló köpenyt kapcsolhattak össze a nők a vállakon talált, hegyével általában a koponya felé néző két tűvel. – A ruha-
75 kapcsoló tűk (bronz fibulák) több változata az i. e. XII. század-

24. A kis agyagszobrokon a ruházat vonalait és mintáit megörökítő díszítés megközelítőleg hű képet ad a felékszerezett bronzkori nő öltözékéről

tól kezdve honosodott meg a Kárpát-medencében. – Ez alatt, derékon övvel összefogva viselték az egybeszabott hosszú ruhát. Ilyen viseletet örökített meg néhány késő bronzkori agyagszobrocska is. Talán nem tévedünk, ha a szobor hátlapján, (A) a vállakon látható bekarcolt, ívben hajló vonalakat egy ujjatlan ruha jelzésének tartjuk. Szembetűnő a felület aszimmetrikus díszítése. Jobb oldalon – pontsorral övezve – a válltól a szoknyarészt szegélyező mintáig olyan bepecsételt pontkörök borítják a felületet (felvarrt díszek ábrázolása?), amelyek csak deréktól lefelé találhatók meg a bal oldalon. Feltehetően egy másik, köpenyszerű ruhát jelzett ily módon a szobor készítője. Az ékszer és a (hímzett?) ruhadísz együttes ábrázolása jól megfigyelhető egy másik szobortöredéken (B). A nyakat övező és elöl, nyilván a lecsüngő ékszertől szögben meghajló, rovátkolással övezett vonal minden bizonnyal valamilyen nyaklánc ábrázolása. A mellen, vállakon és a hátón körülfutó minta pedig egy nyak nélküli, kivágott ruha szegélydíszének tűnik.

B

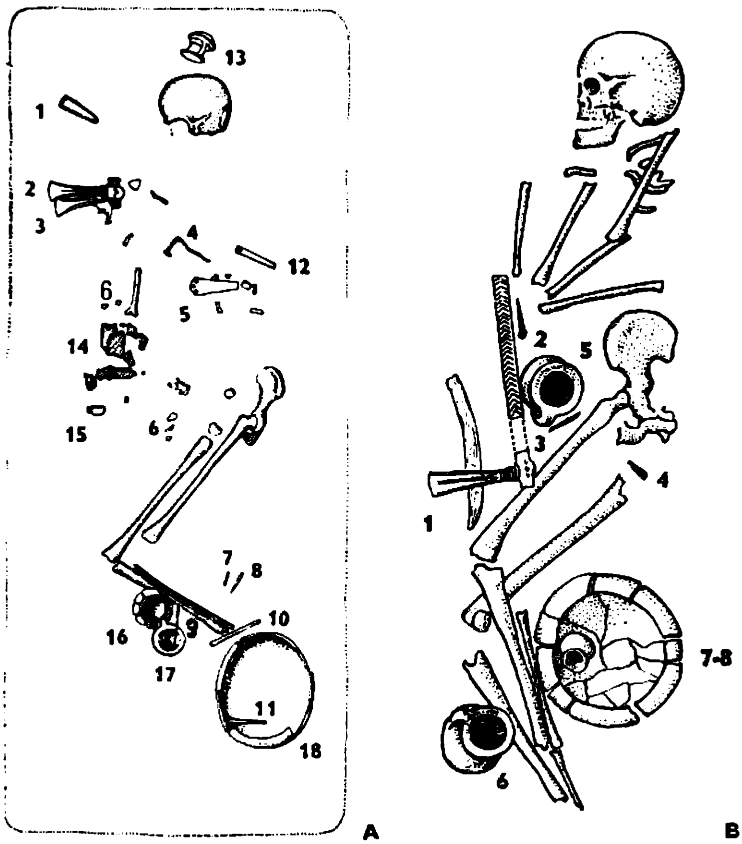
A rendelkezésre álló forrásanyag jellegéből következik, hogy mindaz, amit a magyarországi bronzkori viseletről mondhatunk, tulajdonképpen csak az ünnepi, tehát a szertartásokon használt, illetve a „túlvilágra" szóló viseletről ad – korántsem teljes – képet. Valamivel biztosabb talajon állunk, ha azt vizsgáljuk, milyen volt, és hogyan változott az i. e. XX–IX. században a viselet másik, a ruházattal szoros összefüggésben levő fontos tartozéka, az *ékszer*.

Az „alapformát" a korai bronzkor folyamán betelepült balkáni-égei népek határozták meg. Erre a viseletre általában jellemző, hogy az arany és bronz ékszerek mellett fontos szerepet kaptak a gyöngyként használt tengeri csigák és kagylók (dentalium, cardium, columbella, spondilus), illetve a csontfaragványok (tűk, övkapcsok, csüngők). A középső bronzkor folyamán a viseletben is jelentős változást hozott a helyi fémművesség technológiai fejlődése, elsősorban a bronzöntés általánossá válása. Ettől az időtől kezdve túlsúlyba kerültek az azonos formájú, egyes műhelyek által sorozatban gyártott bronz és arany készítmények. Nincs arra lehetőségünk, hogy lépésről lépésre végigkísérjük a bronzkor ékszerdivatjának változásait, így csupán a jellegzetes tárgyakat ragadjuk ki.

Az ékszerek többsége a női viselet tartozéka volt. Talán a fejet díszítő diadém is, amelyet rangjelzőként esetleg férfiak is viseltek. Az első, lemezből készült bronzkori példányt a törökkanizsai (Kaniža) temetőből ismerjük. A fejet pántszerűen körülvevő 38
nyitott vagy hátul összekapcsolt bronzlemezdiadém viselete a középső bronzkorban terjedt el. Elsősorban a vatyai kultúra

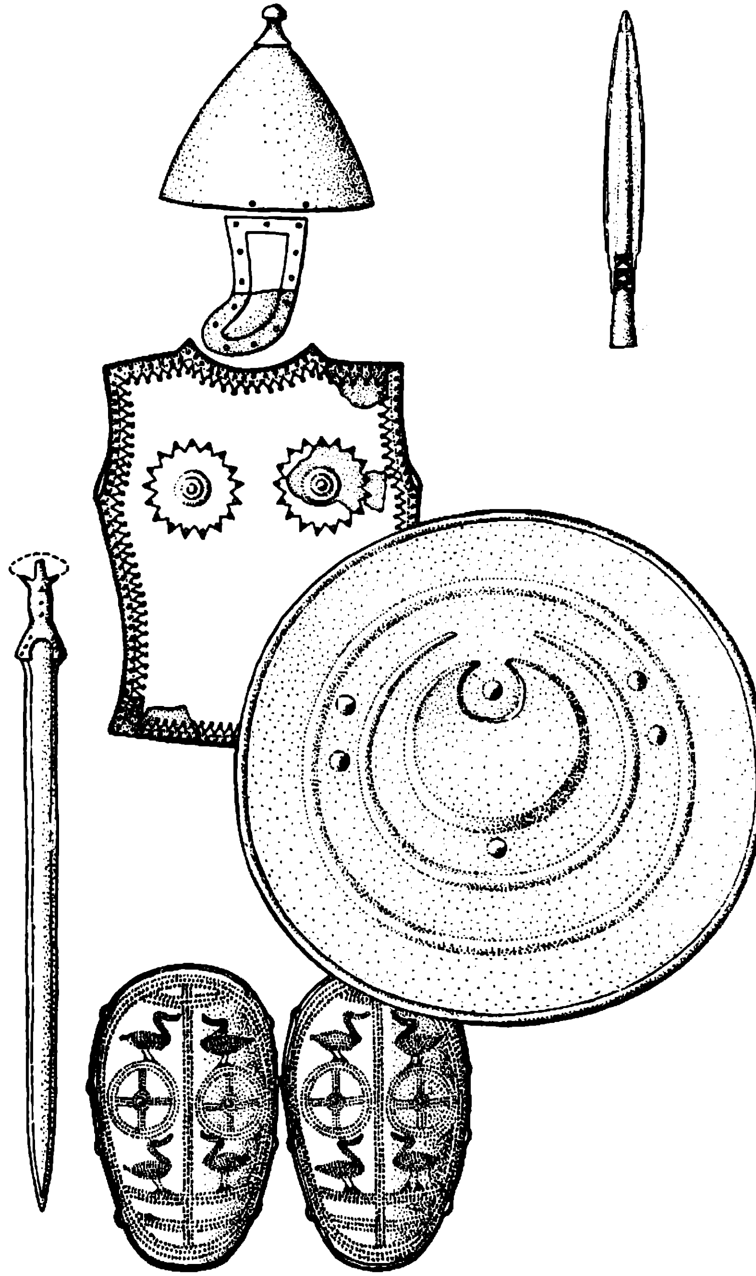
területén, hiszen az ismert darabok többsége innen származik
(Dunapentele [Dunaújváros], Pákozd, Lovasberény), sőt a
koszideri típusú kincsekben levő példányok is e területhez
kapcsolódnak (Budapest, Ócsa). E típus késő bronzkori hasz-
nálatáról a csabrendeki bronz, illetve a nyíregyházi arany diadéma
56 tanúskodik. Akkor viszont már új formák is divatban voltak,
mint pl. a pilinyi kultúra műhelyeiben készített, elöl felcsúcsoso-
dó, hátul spirálkorongokkal díszített diadémok (Vácszentlászló,
Istenmezeje, Nagybátony), vagy az öntött huzalból kialakított,
végein lemezzé kalapált spirálisokkal díszített példányok (pl.
Blatnica). Amíg egyes népeknél a diadém terjedt el, másutt (pl. az
26 Alföldön) arany- és bronzlemezekkel borított pártával díszítették
fejüket az előkelő asszonyok. Mind a nők, mind a férfiak sima
vagy tekercselt bronz karikákkal, szív alakú és csónak alakú
bronz és arany készítményekkel díszítették hajukat. Sírbeli hely-
zetük (a koponya két oldalán) több esetben félreérthetetlenül
*copfszerű hajviselet*re utal, de erre lehet következtetni néhány
Al-Duna-vidéki és számos egykorú görögországi ábrázolásból is.
A délkelet-európai eredetű, visszahajlított végű nyakperec
(torques) a korai bronzkorban főleg a férfiviselet tartozéka volt.
Ugyanakkor a nők tekercselt bronz csövecskékből, csiga-,
kagyló- és fajanszgyöngyökből felfűzött nyakláncot hordtak.
A nyak díszítésének e kétféle módja végigkíséri a bronzkort,
bár később a nembeli különbség feloldódik, hiszen pl. a Tisza-
vidéken a középső bronzkorban a férfiak is hordtak nyakláncot.
21, 55, 64 Méltán lehet a nyakláncot az őskor legváltozatosabb ékszerének
nevezni. Alkotórészeinek anyaga és formája koronként, népen-
ként gyakran eltérő (bronz-, kagyló-, borostyán gyöngyök, csont
és bronzcsüngők), sőt a gyöngyök felfűzésének sorrendje is
rendkívül változatos, mondhatni az egyéni ízlés különbségeinek
egyik legjobb kifejezője.

A nagy számban ismert tűk funkcionális szerepéről fentebb már
szóltunk (halotti lepel, ruha összekapcsolása). Több megfigye-
lés valószínűsíti, hogy bizonyos esetekben a tűket hajdíszként,
illetve a ruhába tűzve ékszerként is viselték. A kar és a kéz ék-
27–28, 32–33, szerekkel történő díszítése távoli időkbe nyúlik vissza. Az i. e.
60–63, 68 II. évezredben a bronzból és aranyból készített karperecek, kar-
tekercsek, gyűrűk viselete került az előtérbe. A karperecet
gyakran mindkét alkaron, ritkábban párosával, hordták. A gyű-
rűk legtöbbször négy-négy ujjat díszítettek, mintegy jelezve,
hogy ezek a megfigyelések csak az ünnepi viseletre vonatkozhat-
nak. Ezt mondhatjuk a csontvázakon talált 5–5 lábujjgyűrűről is
(nyitott lábbeli?), hiszen a 2–3 cm hosszú gyűrűk a normális
járást lehetetlenné tették.

25. A tiszafüredi temető két sírja közül az egyikben (A) a lándzsa kivételével az i. e. XVI–XV. század teljes fegyverzete megtalálható. A másiknak (B) az adja meg a jelentőségét, hogy ritka véletlenként a harci csákány bronzlemezzel borított fanyele is megmaradt

A magyarországi korai és középső bronzkor, illetve a késő bronzkor *fegyverzete* lényegesen eltér egymástól. Előbbi sokkal egyszerűbb, hiszen a védő és támadó fegyverek többé-kevésbé azonosak voltak. A bronz tőr, harci balta, harci csákány, az ún. lapos balta, a lándzsa, egyes népeknél a kőbuzogány képviselte a fegyverzet alaptípusait az i. e. XX–XIV. században a Kár- 18, 39
pát-medence területén. A néhány, kincsleletekből ismert tömör markolatú bronz kard (pl. Apa, Hajdúsámson) inkább öröklődő méltóságjelvény, mint használt fegyver lehetett. A füzesabonyi kultúra egyik vezető harcosának tiszafüredi sírja (B 115) szemléletes képet nyújt a középső bronzkori férfiviseletről. A lándzsa kivételével a kor teljes fegyverzete előttünk áll. A jobb kéz mellett – használatra kész helyzetben – két csákány fekszik. Az alsó (ún. cófalvi típus) a kor leggyakoribb fegyvere. A másik, szintén nyélcsöves csákány rendkívül ritka formájú, hozzá hasonló eddig csak egy másik tiszafüredi sírból (B 54) került elő. Ezen túlmenően főleg azért érdekes, mert az 54. sírban szinte teljesen, a 115-ben csak nyomokban, megmaradt

26. A bronzkor utolsó századának védő fegyverzetéről a rekonstrukció csak hozzávetőleges képet nyújthat, hiszen az itt együtt szereplő tárgyak nem egy helyen kerültek felszínre

a csákány fa nyelét borító bronzlemez, benne – a Kárpát-medencében szinte egyedülálló módon – a nyél összefüggő fa része. Feltételezhető, hogy a bronzlemez borításos nyelű csákányok a Tiszafüred környékén élt nemzetségek vezetőinek „hatalmi szimbólumai" lehettek.

Az Égeikumban az i. e. II. évezred közepén, Európa más részein – így Magyarországon is – az i. e. XIII. század folyamán, mintegy a harcmodor átalakulását követve (a Mediterraneumban ez összefüggött a harci kocsik elterjedésével), megváltozott a fegyverzet is. A tőrrel és a harci csákánnyal szemben előtérbe került a 66, 77
kard és a lándzsa, majd az i. e. XII. századtól kezdve – mükénéi előképek hatására – Itália és Közép-Európa bronzműhelyeiből egyre nagyobb számban kerültek ki a késő bronzkori védőfegyverzet különböző típusai: bronzlemezből kalapált sisak, páncél, pajzs, lábvért.

A délnyugat-szlovákiai Čakán (Cseke) feltárt halomsír (i. e. XII. század eleje) harcosának páncélja és pajzsa – mindkettő töredékes – képviseli az új védőfegyverzet legkorábbi emlékeit a Kárpát-medencében. A védőfegyverzet helyi készítésű típusait bronzleletekből ismerjük. Ezek közül kiemelkednek az egyszerű 79
félgömb formájú (Keresztéte, Szikszó) és az ún. gombos végű (Endrőd, Mezőkövesd, Hajdúböszörmény) sisakok, a madáralakokkal díszített rinyaszentkirályi lábvért, és említésre méltó néhány pajzstöredék (Nyírtura, Bodrogkeresztúr). Idevonatkozó ábrázolások hiányában csak néhány temetkezés és a „tudományos fantázia" segítségével idézhetjük fel a bronzkor utolsó századainak harcosát, pontosabban: teljes fegyverzetét.

Ábrázoló művészet agyagban és bronzban

A bronzkori művészet a nemzetségi társadalom különböző fejlettségi szintjén élt népek mindennapi életének szerves része, az anyagi és a szellemi kultúra egyfajta vetülete. Nehéz pontosan körülhatárolni, hogy mi az, ami tágabb értelemben e művészet fogalomkörébe tartozik. A tárgyak legtöbbjén ugyanis felfedezhető az esztétikai törekvés valamilyen megnyilvánulása, s ez legtöbbször a tetszetős arányok kialakításában, a forma és a díszítőmotívumok harmonikus egységében jelentkezik. A mindennapi élet használati tárgyai, illetve ezeknek a túlvilági életre szánt hasonmásai képviselik azt az „alkalmazott művészetet", amelyet – mai szóval élve – őskori iparművészetnek is nevezhetünk. Sajnos ennek csupán töredékeit ismerjük, hiszen csak a csont, az agyag és a fém őrizte meg számunkra a bronzkori ember forma- és motívumkincsét, amely korszakonként és tájegységenként változó jelleget öltve ismétlődik a használati tárgyak ezrein. Szinte minden emlék önmagában is kifejezi, hogy készítője – a szó valódi értelmében – mester volt. Ismerte az agyag, fém, csont anyagi tulajdonságaiból adódó lehetőségeket és korlátokat. Ösztönösen-tudatosan alkalmazta a természetben megfigyelt arányok harmóniáját, hiszen a karcolt-vésett mértani mintaelemek (spirálok, körök, pontok) és a plasztikus díszek (bordák, dudorok) változatai arányosan elosztva vagy éppen ritmikusan ismétlődve borítják egy-egy tárgy felületét. A közös-
1, 20, 25, 34–36, ség által megszokott formákat-díszeket egyéni ötletekkel gaz-
69, 77 dagította, ami különösen jól megfigyelhető a gyakoritól eltérő alakú és funkciójú készítmények (pl. bronz kardok, agancszablák, csont korongok, alakos ábrázolások) térkitöltő díszítésein.

39, 66 A bronzkori mesterek – „művészek" – esztétikai törekvéseinek számunkra nehezebben megfogható, mélyebb összefüggéseire utalnak a tárgyak gyakorlati szerepét legjobban szolgáló, a szem

számára is vonzó forma keresését bizonyító kísérletek. Sokszor ez több generáció próbálkozásait, néha évszázadokat jelentett, mint pl. ez a bemutatott bronz harci csákányok különböző típusainak esetében is látható. A formakeresés üteme és eredményessége az i. e. II. évezred utolsó századaitól kezdve felgyorsult, amikor a bronzműves központokban százszámra gyártott munkaeszközök és fegyverek típusvariációit a tárgy eladhatóságát is biztosító újszerűség (mint reális cél) és a készítő esztétikai érzéke (mint „örök" emberi tulajdonság) együttesen határozta meg.

Bronzkorunk sokszínű díszítőművészetének kibontakozását – amint fentebb részleteztük – legjobban a kerámiakészítmények tükrözik. Évezredek óta ismert és újonnan „feltalált" vésett és 16–17, 22
plasztikus díszítőelemek kombinációjával, ősi technológiai eljárások (pl. ún. mészbetétes díszítés) újszerű alkalmazásával, vagy a fémtechnika agyagba történt átültetésével alakította ki minden népcsoport sajátos minta- és formakincsét. A törékeny, tehát „rövid életű" és nehezen szállítható kerámia számunkra ezért lett egy-egy népcsoport esztétikai törekvésének, „ízlésének" legbiztosabb mutatója. Bár igaz, hogy a díszítőművészet egyes motívumainak szimbolikus tartalma is lehetett, ennek igen távolra vivő taglalását itt mellőzzük, és rövid áttekintésünket a hiedelemvilág sajátos tükröződésének felfogható figurális ábrázolások vizsgálatára korlátozzuk.

Teljes átfedésről ugyan korántsem beszélhetünk, mégis a figurális művészet és a bronzkori hiedelemvilág tárgyi emlékei között szoros kapcsolat állapítható meg. Ez a kapcsolat kétoldalú, hiszen a bronzkori vallás elsősorban a figurális művészet emlékeinek segítségével közelíthető meg, de ugyanúgy igaz az is, hogy az ember- és állatábrázolások lényeget érintő vizsgálata az ősvallás szabályainak ismerete nélkül lehetetlen.

Az ábrázolások tartalmi mondanivalójáról azonban igen keveset tud a kutatás, így mindaz, amit alább mondunk, csak feltevéseken alapul.

Legelőször is e művészet „vallástörténeti kereteit" kell meghatároznunk. Az őskőkori vadászközösségek mágikus-totemisztikus rítusai, hiedelmei és az osztálytársadalmak vallása közé esik a vallás történeti fejlődésének az a „szakasza", amelyet a földművelő-állattartó nemzetségi társadalmak vallásai képviselnek. Kezdete a neolitikum gazdasági forradalmához kapcsolódik, amely döntő változásokat eredményezett a szellemi életben, tehát a hiedelemvilágban is. A termelőmunkán keresztül az ember megismerte a természet megújulásának számára új törvényszerűségeit. A vadászat esetleges időpontjai helyett a

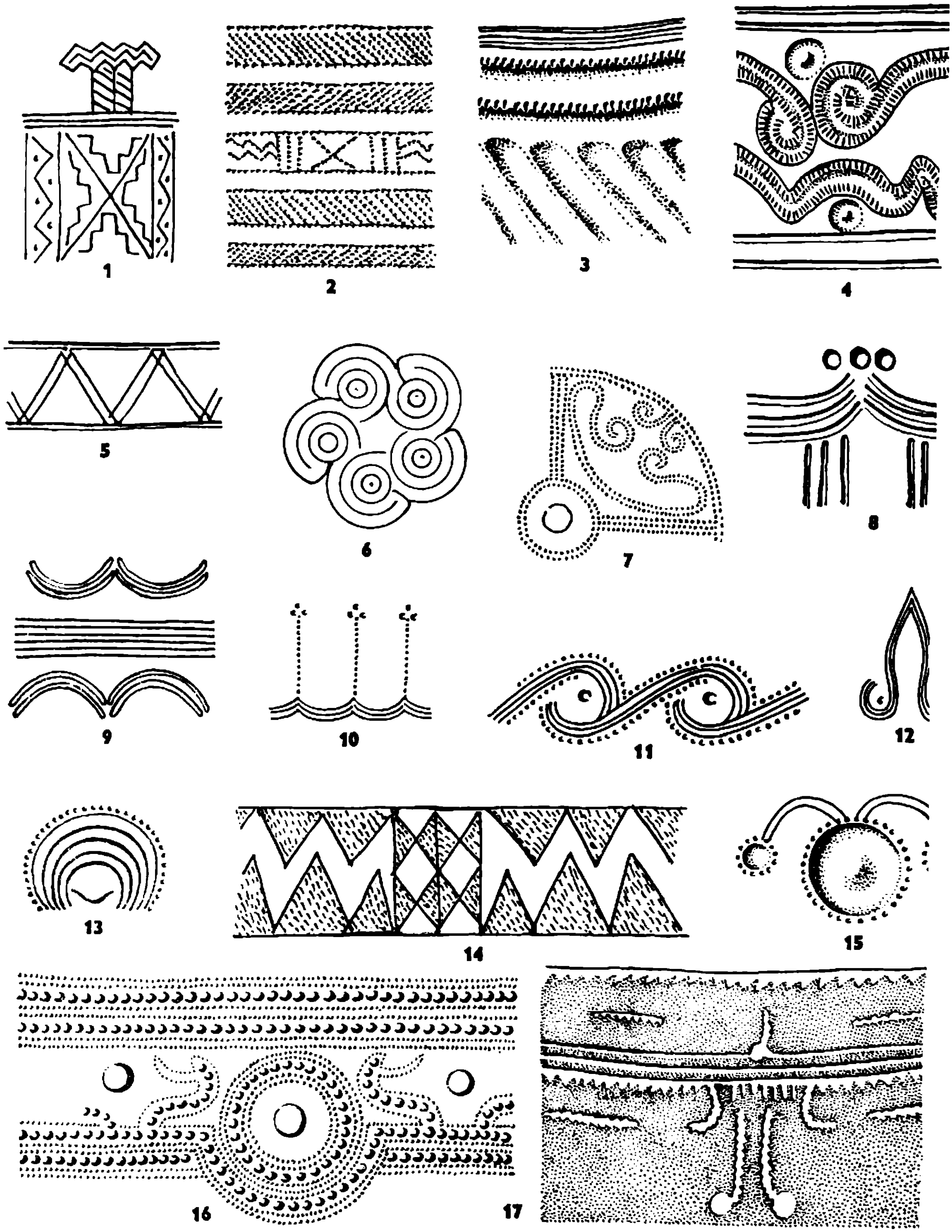
földművelés ciklikusan ismétlődő tevékenységei (vetés, aratás, terménybetakarítás) kerültek előtérbe. Az ezekhez kapcsolódó mágikus szertartások, rítusok már nem a vadászszerencse befolyásolását szolgálták, hanem megváltozott formában, a föld termékenységének, az állatok szaporulatának elősegítését célozták. Előtérbe került a termékenységet hordozó őserő, a föld és a termékenységet befolyásoló nap tisztelete. Az emberek sorsát meghatározó természeti erők emberalakot öltöttek, és ettől az időtől kezdve megjelentek az ember és állat alakú „istenek". A leegyszerűsítve, csupán jelzésszerűen megformált szobrok mindennél világosabban mutatják az emberi tudatban végbement lényeges változást: az absztrakció felé hajló, sok esetben az egyeditől való teljes elvonatkoztatásra képes gondolkodás kialakulását. E több ezer évet átfogó „szakasz" végét az osztálytársadalmak viszonyainak kialakulása, a törzsi, városi, területi államok létrejötte jelenti. A társadalmi átalakulás a vallás területén is fontos változásokat eredményezett: – többek között – a „földi úr", a királyok, fejedelmek képére formált istenek, a templomok és a papság létrejöttéhez vezetett.

A vallás történeti fejlődésének ez a szakasza a Kárpát-medencében a neolitikum kezdete (i. e. V. évezred) és a római hódítás (i. e. I. század) közé eső évezredeket öleli fel. E folyamat egyik közbeeső állomása a bronzkori népek vallása, amely – törvényszerűen – a megelőző kor vallásának számos elemét magába foglalja.

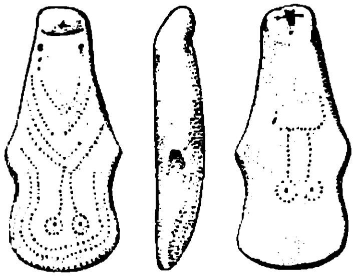
A magyarországi bronzkor figurális művészetének általános jellemzői közé tartozik, hogy a ránk maradt emlékek többsége egyalakos ábrázolás. Mind az önálló térplasztika (ember és állat alakú szobrok), mind pedig a síkábrázolások (bevésett vagy domborított rajzos alakok) mérete 5–40 cm között váltakozik, így ezek a szó szoros értelmében a „kisművészet", mai fogal-
71, 76 maink szerint az iparművészet emlékei közé tartoznak. Több alakos kompozíciók inkább csak a késő bronzkor utolsó századaiban tűnnek fel, a „nagyplasztika" pedig csak évszázadokkal később, a kelta kőfaragók hagyatékaként jelent meg.

A korai bronzkor ábrázoló művészetéről két emlékcsoport, a kis méretű, ember alakú szobrok és az erősen stilizált, madár alakú edények, az *aszkoszok* vizsgálata nyomán kapunk képet.
3 A leegyszerűsített, szinte csak jelzésszerűen megformált ember alakú szobrocskák (idolok) nagy területen honos, évezredeket áthidaló ábrázolási forma képviselői. Az „arc nélküli" fejjel, „csonka" karral ábrázolt, hegedű formára emlékeztető szobrok olyan művészeti stílust testesítenek meg, amely Kisázsia, az Égeikum és a Balkán területén a neolitikumban és a korai bronz-

27. A bronzkori díszítőművészet kedvelt mintái

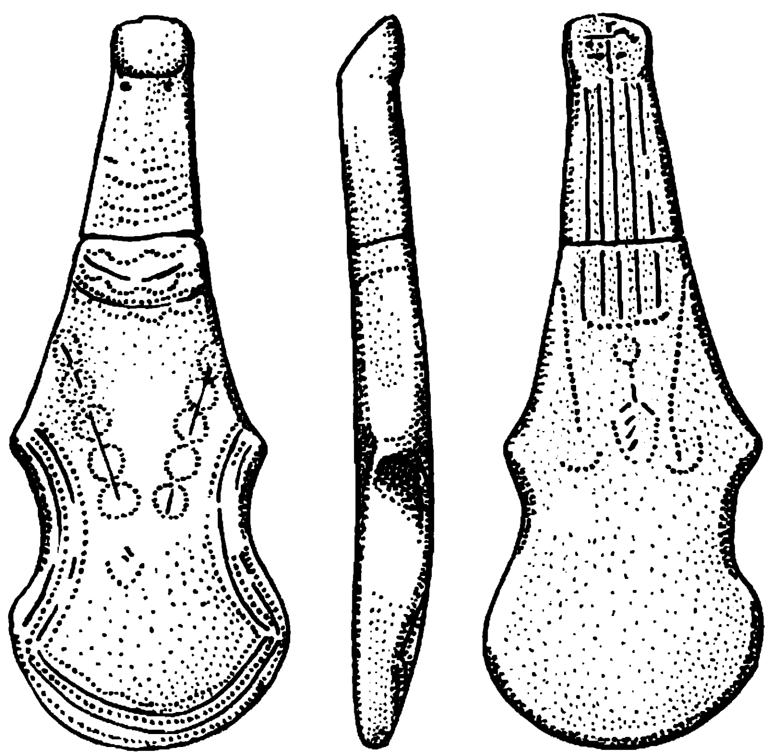
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

korban élt földműves kultúrák jellegzetes kifejezési formája. A területenként változóan márványból, csontból faragott, agyagból formált, részleteikben kisebb eltéréseket mutató alkotásokat a kutatás azonos gondolati tartalom, a termékenységi kultusz egyik tárgyi megjelenítési formájának határozta meg. Többek véleménye szerint ezek az idolok a termékenységet megtestesítő anyaistennővel (Magna Mater – Nagy Anya) azonosíthatók, mások úgy vélik, hogy a kis szobrok apotropaikus (bajelhárító) hatalommal felruházott, a termékeny anya képében ábrázolt amulettszerű kultikus tárgyak.

3 Ugyancsak a Mediterraneumban alakult ki, és innen került a Balkán és a Kárpát-medence népeihez a madárábrázolás sajátos formája, az *aszkosz*. Korai bronzkori plasztikánk helyi, rézkori gyökerei ugyan elvitathatatlanok, jellegét mégis a népmozgalmakkal idejutott új hatások határozták meg, s ilyenformán szerves része az i. e. XX–XIX. századi délkelet-európai művészetnek.

1 E nagy egységen belül, a helyi művészet forma- és díszítésbeli jegyei már a legkorábbi emlékeken is jelentkeznek. Ennek szép példái a zóki, illetve vučedoli kultúra (É-Jugoszlávia) kis szobrai

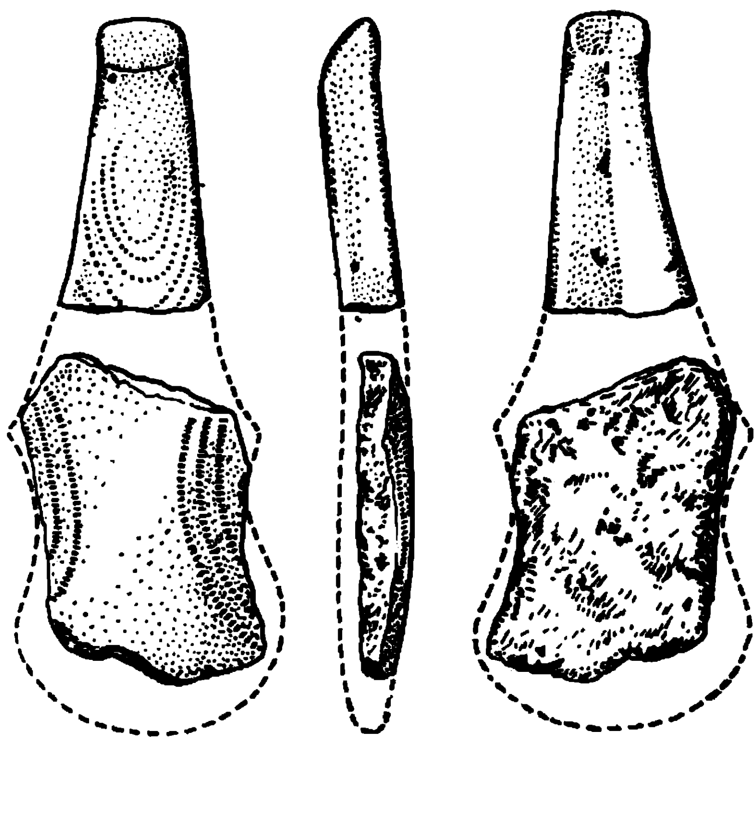

28–30. Stilizált ember alakú szobrok. Készítőjük a szemeket beszúrt pontokkal, a hajfonatot vésett vonalköteggel jelölte. A szobrok elő- és hátlapján a ruha mintázata és az ékszerek sematikus ábrázolása látható

és a Zók-Várhegyen talált aszkosz. A délkelet-európai gyökerű, de már önálló kifejezési formával bíró helyi ábrázoló művészet igazi kibontakozását a hatvani kultúra gazdagon díszített szobrai mutatják. Követve az absztrakt kifejezési mód szabályait, a geometrikus egységekből összetevődő motívumokkal a művész csak jelzésszerűen utal a hímzett (?) ruhára, az ékszerekre, néhány esetben a hosszú hajra.

Korai bronzkorunk absztrakció felé hajló művészetében idegen 12–15
testnek tűnnek a hatvani kultúra telepein nagy számban talált miniatűr állatszobrocskák. Legtöbbjüknél első pillantásra megállapítható az ábrázolt állat fajtája. Többnyire háziállatok (ló, sertés, juh, disznó, kutya), de vadállatok is előfordulnak köztük (vaddisznó, medve). Feltűnésük valószínűleg a Tisza-vidékig eljutó steppei eredetű népcsoportokhoz köthető. Említésre méltó, hogy hasonló, realisztikusan megformált kis szobrok csak a késő bronzkorban jelennek meg újra (gávai kultúra), szintén keleti előképek nyomán. Rendeltetésük vitatott, de elképzelhető, hogy az állatok szaporulatát elősegítő termékenységi varázslat mágikus szerepű kellékei voltak.

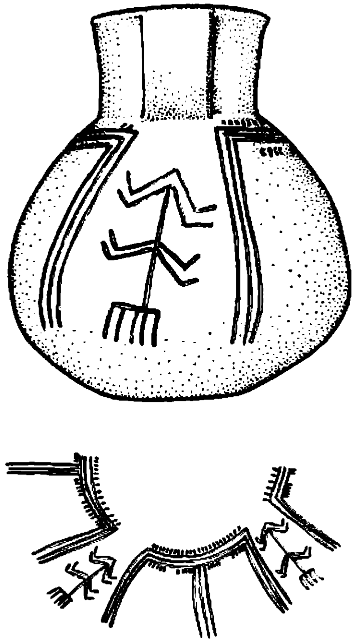
Az eddigiektől eltérő formát öltve jelenik meg előttünk a

középső bronzkor ábrázoló művészete. A tartalmi és formai átalakulás folyamatát nem tudjuk lépésről lépésre nyomon követni, a változások okát pedig csak feltételesen hozhatjuk kapcsolatba a korszak elején lezajlott népmozgalmakkal. Egyébként is ezek az évezred elejének népvándorlásaihoz viszonyítva kisebb területet érintettek, majdhogynem csak a Kárpát-medencére korlátozódtak. Azokban a századokban (i. e. XVIII–XVII. század), amikor egyre inkább felbomlóban volt Délkelet-Európa korai bronzkori népeinek „egységes elveket" megvalósító művészi kifejezésmódja, mind szembetűnőbbé váltak a különbségek Anatólia, a görög szárazföld, a Balkán és a Kárpát-medence népeinek – az eltérő ütemű fejlődést kifejező – művészetében is. Mégsem beszélhetünk valamiféle önmagába forduló, izolált Kárpát-medencei ábrázoló művészetről. Csupán arról van szó, hogy bronzkorunk „békés századaiban" (i. e. XVII–XV. század) minden új jelenség, ami távolabbi területek felé mutat, nem közvetlenül, népmozgások útján, hanem inkább „kultúrkapcsolatok" révén került hozzánk, és esetleg eredeti tartalmát elveszítve olvadt fel a helyi művészetben.

Középső bronzkorunk művészetét az elvont és a természethű elemek kombinációja jellemzi. Azonban egyre inkább a natura-
42, 44 lisztikus ábrázolásmód került előtérbe, ami az i. e. XV–XIV. századra egy új kifejezési forma kibontakozásához vezetett. Ha szemügyre vesszük az ekkor készült jelentősebb tárgyakat, azonnal érzékelhető az új stílus legfontosabb jellemzője: az emberi testrészek ábrázolásánál előtérbe került a síkból hangsúlyozottan kiemelt plasztika alkalmazása, amely feloldja azt a merevséget, ami még a gazdagon díszített korai bronzkori szobrokon is érezhető. Hogy nem csupán a művészi kifejezésmód megváltozásáról van szó, azt több, eddig ismeretlen ábrázolás megjelenése mutatja: madár alakú csörgők az észak-dunántúli sírokból (mészbetétes edények népe), emberlábakon álló „oltárka" a Dél-Dunántúlról, emberlábakon álló edények különböző telepekről (Iváncsa, Kunszentmárton).

Az önálló antropomorf és zoomorf szobrok, edények „után", a középső bronzkor végén (i. e. XIV. század) gyakoriak a kombinált ember-állat-ábrázolások. Ezek közül is kiemelkedik a madártestű-emberarcú tiszafüredi aszkosz és az emberi lábakon álló, „oltáron" fekvő, madár alakú edény a dunaújvárosi temetőből. Az emberi és állati vonásokat vegyítő ábrázolások a művészi kifejezésmód minden eddiginél magasabb szintjét képviselik területünkön. Megjelenésük a bronzkori vallás fontos állomását jelzi. A hiedelemvilágban bekövetkezett változások további bizonyítéka, hogy ebben az időben készültek a magyar-

31. Agyagedény Tószegről, leegyszerűsítve ábrázolt emberalakokkal

országi bronzkor első, férfit szimbolizáló emlékei. Nem lehet kétséges, hogy mind a töredékes dunaújvárosi, mind pedig a mendei arcos edény férfit ábrázol, hiszen a harcos bal karja mellett tőrét is megformálták. A tószegi arctöredék, néhány plasztikus kézábrázolás (Mende, Igar) és az ugyancsak plaszti- 42
kusan megformált csákánnyal díszített pákozdi edénytöredék sejteti, hogy a kor szimbolikájának egyik elterjedt formája volt a fegyverábrázolásos arcos edény.

A középső bronzkor művészetében megfigyelt stílusváltozásnak és a korábbihoz viszonyítva differenciáltabb ábrázolási tematikának „külső" és „belső" okai vannak. A külső ok a szomszédos területek közvetett-közvetlen hatása. Továbbra is elsősorban Délkelet-Európára kell gondolnunk, hiszen ilyen vonatkozásban Európa más területei felé ekkor nem mutatható ki kapcsolat. A cófalvi aranykorongok formai előzménye az Égeikum felé mutat; az Erdélyből származó, bikafejekben végződő kar- 32-33
perec korai előformája a Kaukázus vidékén is megtalálható, a bikaábrázolás egyidejű – bár más jellegű – párhuzamai a kréta-mükénéi kultúra területén gyakoriak; a magyarországiakhoz hasonló, egyidejű plasztikus arc-, illetve kézábrázolást edényeken eddig csak Kisázsia területéről ismerünk (Trója VI. város késői rétege, Boğazköy, Alaça Höyük). A korántsem teljes felsorolás is sejteti azt a hatást, amely a Kárpát-medence művészetét délkelet felől érhette. Lehet, hogy ez csak stiláris jegyek átvételére szorítkozott, de egyáltalán nem zárhatjuk ki a hiedelemvilágot érintő szellemi befolyás lehetőségét sem. A helyi művészet (és vallás) alakulása szempontjából döntőbb volt a belső tényező: a középső bronzkorban megindult társadalmi átrétegződés, a kereskedő-iparos réteg létrejötte és összefonódása a harcos arisztokráciával. Ez önmagában is magyarázhatja a hiedelemvilág jelképrendszerének differenciáltabbá válását. Talán nem állunk messze az igazságtól, ha a férfiábrázolások megjelenését a férfi szerepének, a nemzetségi társadalmon belül elfoglalt helyének megváltozásával hozzuk kapcsolatba.

Nehéz helyzetben vagyunk, ha a bemutatott emlékek gyakorlati szerepét akarjuk meghatározni. Alig ismerjük a bronzkori vallás jelképrendszerének tartalmi oldalát, így még ahhoz is, hogy néhány feloldási lehetőségre utaljunk, más, jobban kutatott területek idevonatkozó eredményeit kell felhasználni. Jelen vonatkozásban az egyetlen távoli „vezérfonal" a kréta-mükénéi vallás néhány, általunk önkényesen kiemelt vonása. Távol áll tőlünk, hogy a korai görög vallás és a Kárpát-medence bronzkori népeinek hiedelemvilága között bármiféle azonosítási lehetőségre gondoljunk. Két tényező mégis indokolttá teszi figyelembe véte-

lét. 1. A mükénéi kultúra első írásos emlékein (ún. lineáris B táblák) szereplő istennevek arra utalnak, hogy a görögök istenképzetei ekkorra már kialakultak. Egy hosszú folyamat eredményeként, amely egyik szálon abban a délkelet-európai hiedelemvilágban és szimbolikában gyökerezik, amelynek a magyarországi korai bronzkor népeinek jelképrendszere is része volt. 2. A Kárpát-medence középső bronzkorának művészetében a korai görög művészet néhány stílusjegye is felfedezhető.

A krétai anyaistennő testesíti meg a természet minden vonását, s ennek megfelelően hol a hegyek anyjaként, hol az állatok úrnőjeként, máskor a vegetáció, olykor a ház istennőjének alakjában szerepel az ábrázolásokon. A görög–mükénéi–krétai vallás hagyományos elemeinek kapcsolatára építve a kutatás feltételezi, hogy a görög pantheon istenei-istennői fölött uralkodó mindenható Zeusz krétai megfelelője az anyaistennő lehetett. – A görög istenek közül több állat alakját vette fel, s maga Zeusz is néha bika, máskor hattyú alakjában jelent meg. – A mükénéi vallás állatszimbolikájában jelentős szerepe volt a madárnak és – krétai hatásra – a bikának. Ha mégannyira más is volt bronzkori népeink fejlettségi szintje, mint a Mediterraneumban élőké, a magyarországi bronzkori művészet jelképrendszerének feloldását mégiscsak a délkelet-európai művészet adhatja meg.

A magyarországi középső bronzkor földműves társadalmainak anyagi kultúrája egészében arra utal, hogy a hiedelemvilágban a termékenységi rítusok, azon belül a naphoz és az időjáráshoz kapcsolódó kultikus cselekmények játszottak jelentős szerepet. Déli példák alapján feltételezzük, hogy a vegetációval összefüggő szertartások egy része a házak közepén álló, díszített peremes tűzhelyek lángja körül folyt le, amelyeknél az ember és állat alakú edényekbe helyezték a termékenység istennőjének ajánlott, s ettől azok „megújítását" váró terményt. A szóban forgó ábrázolások mellett az agyagból készített miniatűr kocsimodellek is ilyen kultuszedények lehettek. Határozottan nem állíthatjuk azt, hogy az ember- és állatfigurák magát a vegetáció istennőjét vagy annak szolgálóit („papjait") szimbolizálják. Mégis, amennyiben elfogadjuk azon kutatók véleményét, akik a társadalmi fejlettség adott szintjén lehetségesnek tartják az istenfogalom meglétét, akkor ábrázolásaink egy részét a termékenységistennő más-más alakjának tarthatjuk. Gondolunk itt arra, hogy az embert utánzó edények és a madár alakú edények ugyanannak az elvont fogalomnak különböző megjelenési formái, tehát egyazon „istenségnek" az emberi tevékenységet befolyásoló, különböző képességeit jelenítik meg. Néhány madárábrázolás összevetése nyomán arra is következtethetünk, hogy az azonos

szellemi tartalomhoz kapcsolódó rituális cselekmények más-más célt szolgáló tárgyakat igényeltek. Ugyanis nyilvánvaló, hogy az aszkoszok és a madár alakú edények valaminek a befogadására szolgáltak, a teljesen zárt, madár alakú csörgők funkcionális szerepe pedig (rituális cselekményeknél?) a zajkeltés lehetett. Végül utalnunk kell arra az ellentmondásra, amelyet a tőrábrázolásos edények gyakorlati szerepének meghatározása felvet. A mendei edényt telepen találták, mellette állítólag 20–25 kisebb edény feküdt. Ezek közül néhányban, illetve az összeomlott nagy edény cserepei között égett gabonamagvak voltak (terményraktár?). Ezek ismeretében megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy az arcos edény a termény védelmét biztosító „istenséget" ábrázolja. A hasonló dunaújvárosi edény viszont temető területén került felszínre. Más területről ismert adatok szerint ez a tény pedig arra engedne következtetni, hogy az urna az ősök tiszteletével kapcsolatos. Ilyformán pedig az élet- 47–48
ben vezető szerepet betöltő egyénnek a halál után is tovább ható, az élők közösségét védő erejét testesíti meg.

A *késő bronzkor* technikai forradalma, a tömeggyártásra berendezkedett bronzipar fejlődésének hatása a kor művészetében is tükröződik. Az i. e. XII. századtól kezdve megszaporodnak a bronzból öntött állatszobrocskák, a bronzedények felületét díszítő ábrázolások. Bár az agyagból készített figurális tárgyak nem vesztették el jelentőségüket, az i. e. II. évezred utolsó századaiban az általunk ismert művészeti emlékek többsége a kor nagy bronzgyártó műhelyeiben készült. A bronzból öntött ember és állat alakú szobrocskák már nem egyedi tárgyak voltak, hanem megismételhető – egyazon mintában újraönthető –, sok esetben sorozatban előállított ipari termékek. A bronz anyaga, a készítés technológiája hatással volt a hiedelemvilággal kapcsolatos ábrázolások stílusának alakulására is, és talán egyik – ha nem is döntő – oka volt annak, hogy a kor művészetében az uralkodó kifejezésforma a dolgok szkematikus megjelenítése lett. A kereskedelem útján nagy távolságra is eljutó bronztárgyak alkalmasak voltak a kor uralkodó szellemi irányzatainak nagyobb területeket érintő gyorsabb elterjesztésére. Ez is közrejátszott abban, hogy az i. e. XII. századtól kezdve a mai Észak-Olaszország, Dél-Németország, Ausztria és Nyugat-Magyarország etnikailag nem teljesen egységes késő bronzkori népeinek művészetét („urnamezős kultúra") hasonló szimbolika és szinte azonos formamegoldásokkal kísérletező stílus jellemzi. A madár alakú bronz kocsirúdvégek, a kettős madárfejben végződő amulettek, a madarak által húzott kultuszkocsik, a madár-bika fejű agyag- és bronzedények számszerű túlsúlya és típusváltozatainak

sokszínűsége mutatja a madárszimbolika uralkodó szerepét
52 ebben a művészetben. Az ekkor még ritkán feltűnő, amulett-
szerű bronzszobrocskák mellett az emberábrázolás (?) egyik
formája a csizma alakú edény volt. Mindenütt megtalálhatók az
egyre nagyobb számban készített küllőskerék formájú nap- és
fénysugarakat utánzó „tüskés" csillagszimbólumok.

E nagy területen honos művészetnek volt része a magyarországi
késő bronzkor művészete is, amely az i. e. XII–IX. században
már szinte teljesen elvesztette a korábbi századokban jól kör-
vonalazható, önálló jellegét. A késő bronzkor kezdetét jelző
57–58 népmozgalmakat követően (i. e. XIII. század) a helyi művészet
zárt egységben történő továbbélése csak a Kárpát-medence déli
részén figyelhető meg, ahol a Bánáttól az Al-Duna-vidékig
szinte azonos formájú női szobrocskák, madár alakú edények és
állat alakú csörgők kerülnek ki a Dubovac-Cirna-kultúra sírjai-
ból. Más vidékeken ebből az időből alig ismerünk számottevő
művészeti emléket, bár ezek is – a Dunától keletre – a középső
bronzkori hagyomány továbbélésére utalnak, mint pl. a zagyva-
pálfalvai négy-, illetve a tiszafüredi háromlábú edény. A felsorolt
emlékek kis számuk ellenére is igen fontosak Európa őskori
művészetének alakulása szempontjából, hiszen a kutatás – a
jelentős itáliai befolyás mellett – éppen ezeken keresztül keresi
a közép-európai művészet gyökereit a Kárpát-medence, illetve
Délkelet-Európa területén. Joggal, hiszen mint láttuk, a lába-
kon álló edények, a kombinált ember-állatábrázolások, a madár-
bika, illetve madár-kos szimbólumok, sőt a madár által vont
kerekes kocsik (Dupljaja) nálunk korábban jelennek meg, mint
32 Közép-Európa más részein. Talán ide sorolhatjuk még a csizma
alakú edényeket is, mert pl. az Egyeken talált darab egyike az
európai késő bronzkor legkorábbi példányainak. A középső
bronzkori hagyomány továbbélése sokkal inkább tartalmi, mint
stiláris jellegű volt. Amíg a két kor ábrázolásainak szimbolikája
többé-kevésbé azonosnak látszik, az ábrázolások stílusa lénye-
gében más: a késő bronzkori szkematizált, néha a végletekig
75–76 leegyszerűsített. Szemléletesen bizonyítják ezt a zárt vonalakkal
megformált, amulettként (?) viselt öntött madárszobrocskák, a
fibulákat díszítő vagy a bronzedényeken a felületet borító mér-
tani mintákba szervesen illeszkedő madárfejek.

Az emlékek nagy száma ellenére is igen keveset tudunk a kor vallásáról. Úgy látszik, a termékenységi szimbólumok a korábbihoz viszonyítva más formában jelentkeznek. Nőt ábrázoló szobrot ebből az időből területünkről alig ismerünk, és legfeljebb az emberi lábat utánzó edényeket, a nap- és csillagszimbólumokat hozhatjuk kapcsolatba a termékenységi rítusokkal.

A korai osztálytársadalmak vallásában és a természeti népek 71
hiedelemvilágában is a madár sok helyütt a földtől vízzel elválasztott túlvilág szimbólumaként szerepel. Több kutató véleménye szerint hasonló gondolat megtestesítői lehetnek a bronzkori madárábrázolások is, legalábbis azok, amelyek temetkezésekből kerültek felszínre, vagy a halotti kultusszal voltak kapcsolatban, mint pl. a halotti kocsi hármas madárfejekkel díszített bronz kerékagy-tartozéka. A rinyaszentkirályi kincsből származó bronz lábvért felületét díszítő, ovális mezőbe komponált jelenet is ide sorolható, még akkor is, ha a küllős kerekek formájában megelevenített nap és a rajta, illetve alatta álló madáralakok tartalmi összefüggését nem ismerjük.

A Kárpát-medence magas szintű fémművességének legértéke- 69–70
sebb készítményei közé tartoznak az európai ritkaságnak is nevezhető madár alakú bronzedények. Mindkettő a helyi bronzipar remeke, úgy is mint öntéstechnikai bravúr, s úgy is mint művészi ábrázolás. Más-más műhelyben készültek, és a madárszimbolika különböző megjelenési formáját képviselik. A Csicserről (Čičarovce) származó madár-bika fejű edény, amely a hasonló itáliai ábrázolások előzménye lehet, súlyosabbnak tűnő tömegével, zárt kontúrjaival a két különböző állat jellegének művészi ötvözését sejteti. Az ismeretlen magyarországi lelőhelyről származó darab életszerűbb. A hattyúra emlékeztető, kecsesen ívelő nyak, a megnyújtott test, a hosszanti és körbefutó bordák ellenhatása olyan belső dinamikát kölcsönöz az ábrázolásnak, amelyet csak az esetlennek tűnő, szétálló lábak törnek meg. Szerkezeti szerepük azonban nyilvánvaló, hiszen készítője csak így tudta biztosítani az álló helyzetű edény stabilitását. Ebből következik, hogy vagy kettős funkciót töltött be, vagy pedig a kultikus cselekményeknél álló edényként használták, egyébként pedig valahol („szentélyben"?) felfüggesztve tartották.

A bronzkor végének történeti eseményei és etnikai változásai az ábrázoló művészetben is éreztették hatásukat. Ez különösen a Dunától keletre eső terület figurális művészetének emlékein figyelhető meg. Az i. e. IX. században e vidékre telepedett steppei eredetű törzsek (un. preszkiták) évszázados hagyományokban gyökerező gazdag művészi formakincset hoztak magukkal új hazájukba. Állatábrázolásaik témája és stílusa alakítólag hatott a közép-európai Hallstatt-kultúra művészetére is, amelynek része volt a Dunántúl lakóinak – bronzkori hagyományokat továbbvivő – művészete is.

Az a mozaikkép, amelyen keresztül bepillantást nyertünk a vallási hiedelmek által életre hívott bronzkori figurális művészet bonyolult jelképrendszerébe, hiányos. Egyrészt azért, mert

írásos források nélkül csupán a kutatás által felderített vag: vélt törvényszerűségek segítségével, és mindenkor a ma embe rének logikájával próbáljuk megérteni a mintegy háromezer éve ábrázolások gondolati tartalmát. Másrészt pedig azért, mer ennek a jelképekben beszélő művészetnek csak töredékeit is merjük, és talán soha nem fogjuk megismerni a maguk valóságá ban a szertartásokon használt öltözékek mintáit, az ember testre festett mágikus-totemisztikus jeleket és a fába faragot művészetet.

Visszapillantás és perspektíva

A történelem kezdetének megállapítása körül hullámzott elméleti vita lassan az évtizedek homályába vész. A történetkutatás túljutott azon, hogy az írásbeliséget olyan mérföldkőnek tekintse, amely bármiféle határvonalat jelenthet a történelem folyamatosságában. Csupán a kutatás forrásanyaga és módszere másmás az írásbeliség szintjét még el nem ért és az írásos emlékeket hátrahagyó népek történetének vizsgálatánál. Nem kétséges, az előbbiek esetében – és ide tartoznak Európa bronzkori népei – több megoldhatatlannak látszó nehézséget kell leküzdeni. Mégis, a három évezredre visszanyúló események részletekbe menő objektív feltárásának mai korlátai időlegesek. A természettudományok vizsgálati módszereinek szélesebb körű alkalmazása és az emberi gondolkodás fejlődésének szinte korlátlan lehetőségei a társadalomtudományok eredményességének tágabb perspektíváját sejtetik. Ez vonatkozik a régészetre is, még ha a jelenleg biztosnak tűnő eredményeket számtalan feltételezés, megkérdőjelezett vagy óvatosan fogalmazott megállapítás övezi. Ezért kiküszöbölhető, s csak pillanatnyilag létező ellentmondásnak kell tekinteni, hogy a kort, amelynek eseményeit vázlatosan megismertük, soha nem nevezték bronzkornak azok, akik eseményeit alakították, és az akkor élt népek neve egészen más volt, mint az, amelyekkel ma megkülönböztetjük őket.

Az i. e. II. évezredben a Kárpát-medencét indoeurópai nyelvet beszélő népek lakták. Etnikai hovatartozásuk olyannyira vitatott, hogy még a késő bronzkorra vonatkozóan is csak nagy vonalakban lehet meghatározni, mely területen élhettek az i. e. I. évezred már írásos forrásokban is említett népeinek, az illíreknek és a trákoknak az elődei. Az első források szerint a Balkán félsziget nyugati részére lokalizált illírek egyik etnikai összetevőjének a halomsíros kultúra Közép-Európa felől odavándorolt

törzseit tekinti a kutatás. Északi irányú expanziójukat követően, illír lakosság viszont csak a korai vaskortól (i. e. VIII–V. század) élt a Dunántúlon. A Balkán délkeleti részét birtokló trákok – többek szerint a bronzkor kezdetéig visszanyúló – előtörténetéről nem alakult ki egységes vélemény. Amennyiben az illírek és a trákok törzsterülete között a feltételezett határvonal a Vardar–Morava völgye volt, abban az esetben legfeljebb a Dél-Tisza-vidéktől a Duna-torkolat vidékéig élt Dubovac-Cirna-kultúra hozható genetikus kapcsolatba a trákokkal.

A könyv adta rövid áttekintés után talán az érdeklődő olvasó is felteszi a kérdést, amelyre a szakember újra meg újra választ keres: az emberiség több évezredes történetében mi volt az európai bronzkor jelentősége? Valójában nem több és nem kevesebb annál, minthogy láncszem volt a történelem folyamatosságában – és e látszólag semmitmondó ellentétpár a lényeget takarja. Igaz ugyan, hogy az i. e. II. évezred folyamán történt az első, tömegméretekben gyártott fém, a bronz európai térhódítása, és ez a technikai fejlődés új lehetőségeit teremtette meg, gazdasági fellendülést, társadalmi átrétegződést eredményezett. De az akkori világ jelentős eseményei mégsem Európában, hanem a Közel-Keleten, Egyiptomban és Kínában játszódtak le, ahol a kor legfejlettebb civilizációi virágoztak.

E nagy egységen belül szinte eltörpülnek a Kárpát-medence bronzkori népei. Jelentőségük csak európai vonatkozású, és abban a közvetítő szerepben határozható meg, amelyet a Mediterraneum fejlett civilizációi és Európa más részein élt népek között századokon át betöltöttek. A Kárpát-medence földrajzi fekvéséből következően bronzkorunkat végigkísérték a különböző irányból kiindult népmozgalmak. Ezek olykor felgyorsították, máskor lelassították a gazdasági-társadalmi fejlődést, amely még az első évezred elején is a nemzetségi társadalom keretein belül folyt.

Néhány évtizeddel a trójai háborút követően a mükénéi királyok hatalma megtört, váraikat feldúlták. Kisázsia több jelentős városát – köztük Tróját, Bübloszt, Boğazköyt – i. e. 1200 körül elpusztították. A Medinet Habu-i templom (Egyiptom) i. e. XII. században készült reliefjei és felirata – többek között – III. Ramszesznek a „tengeri szigetek népeivel" vívott háborúját is megörökítették. Kik voltak azok, akik megtörték Mükéné hatalmát, mely népek vettek részt a „tengeri népek" hadjáratában? Könyvtárnyira tehető a szakcikkek és -könyvek száma, amelyekben égei, dór vagy illír vándorlás néven neves kutatók foglalkoznak a történeti eseménysor összefüggéseinek boncolgatásával. Többen Európa bronzkori népei között is keresik a „tengeri né-

[n]ek" inváziójában résztvetteket (urnasíros kultúra?, lausitzi kultúra?). Esetleg a Kárpát-medence harcosai is részesei voltak e mozgalomnak? Aligha – és talán mégis. A megoldás kulcsa – mint annyi más kérdésé is – fizikai közelségben van, egy vagy két méterre a föld alatt: bronzkori népeink emlékei, az őskorkutatás elsőrendű forrásai. Közel, mégis nagyon távol, de nem elérhetetlen messzeségben.

Rövidítések jegyzéke

Acta Ant. et Arch. = Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)

Acta Arch. Hung. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)

Arch. Ért. = Archaeologiai Értesitő (Budapest)

Arch. Hung. = Archaeologia Hungarica

Banner–Bóna–Márton 1957. = *Banner, J. – Bóna, I. – Márton, L.:* Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg. Acta Arch. Hung. 10/1957/1–140

Bóna 1975. = *Bóna, I.:* Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest, 1975

BRGK = Bericht der Römisch–Germanischen Kommission (Berlin)

Bud. Rég. = Budapest Régiségei

Folia Arch. = Folia Archaeologica (Budapest)

Girić 1971. = *Girić, M.:* Mokrin, the Early Bronze Age Necropolis. Dissertationes et Monographiae XI. Beograd, 1971

Hampel = *Hampel J.:* A bronzkor emlékei Magyarhonban I–III. Budapest, 1886–1896

HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)

JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)

Kalicz 1968. = *Kalicz, N.:* Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Arch. Hung. 45 (1968).

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Mozsolics 1967. = *Mozsolics, A.:* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1967

Mozsolics 1973. = *Mozsolics, A.:* Bronze- und Goldfunde des Karpatenbekkens. Budapest, 1973

Patay 1957. = *Patay P.:* Bronzkor. In: Magyarország régészeti leletei (szerk. B. Thomas E.). Budapest, 1957

Patay 1938. = *Patay, P.:* Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn (Korai bronzkori kultúrák Magyarországon). Dissertationes Pannonicae Ser. II. 13. Budapest, 1938

Rég. Füz. = Régészeti Füzetek

Slov. Arch. = Slovenská Archeológia (Bratislava)

Tompa 1935. = *Tompa, F.:* 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24–25/1934–35/27. 127

VMMK = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei

Európa bronzkorának megismeréséhez

Történet: Childe, V. G.: The Danube in Prehistory. Oxford, 1929; *Hachmann, R.:* Die frühe Bronzezeit im Westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. Hamburg, 1957; *Terenozskin, A. J.:* Ptedszkifszkij period na dnyeprovszkom pravoberezse. Kiev, 1961; *Palmer, L. R.:* Mycenaeans and Minoans. New York, 1963; *Kimmig, W.:* Seevölkerbewegungen und Urnenfelderkultur. Studien aus Alteuropa I. Köln, 1954. 220–283; *Gimbutas, M.:* Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. The Hague, 1965; *Pigott, St.:* Ancient Europe. Chicago, 1965; *Hutchinson, R. W.:* Prehistoric Crete. London, 1965; *Childe, V. G.:* The Dawn of European Civilization. London, 1967; *Finley, M. I.:* Early Greece: the Bronze and Archaic Ages. London, 1970; The European Community in Later Prehistory (ed.: *Boardman, J.–Brown, A.–Powell, T. G. E.)* London, 1971.

Kronológia: Chronologies in Old World Archaeology (ed.: *Erich, R.*) Chicago, 1965; *Thomas, L. H.:* Near Eastern, Mediterranean and European Chronology. Lund, 1967.

Gazdálkodás: Clark, J. G. D.: Prehistoric Europe: The Economic Basis. London, 1952; *Zeuner, F.:* History of Domesticated Animals. London, 1963; *Gabel, C.:* Analysis of Prehistoric Economic Patterns. New York, 1967.

Fémművesség: Atchison, L.: History of Metals. London, 1960; *Junghans, E.–Sangmeister, E.–Schröder, M.:* Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europa Studien zu den Anfängen der Metallurgie 2. Berli 1968.

Etnikai és nyelvészeti kérdések: Erich, R. W.: Ind European and Indo-Europeans. Philadelphia, 197

Művészet és vallás: Kossack, G.: Studien zum Symbo gut der Urnenfelderkultur und Hallstattzeit Mitt europas. Berlin, 1954; *James, E. O.:* Prehistoric Re gion. London, 1957; *Demargne, P.:* Naissance de l'a grec. Paris, 1964; *Sandars, N. K.:* Prehistoric Art Europe. London, 1968; *Kühn, H.:* Die Felsbild Europas. Stuttgart, 1971; *Brandon, S. G. F.:* Religi in Ancient History. London, 1973.

Általános feldolgozások a Kárpát-medence bronzkorához

Rómer F.: Műrégészeti kalauz. Pest, 1866; *Hampel* A bronzkor emlékei Magyarhonban I–III. Budape 1886–1896; *Wosinszky M.:* Az őskor mészbetétes szitésű agyagművessége. Budapest, 1904; *Nagy G* Bud. Rég. 8 (1904) 87–157; *Kuzsinszky B.:* A Balat környékének archeológiája. Budapest, 1920; *Tom F.:* BRGK 24–25 (1934–35) 59–102; *Tompa F.:* Bu pest az ókorban. I. Őskor. Budapest, 1942; *Roska M* Erdély régészeti repertóriuma. I. Őskor. Kolozsv 1942; *Foltiny, St.:* Zur Chronologie der Bronzez des Karpatenbeckens. Bonn, 1955; *Banner J.:* Proce ings of the Prehistoric Society 21 (1955) 123–1 *Patay P.:* A bronzkor. (In: Magyarország régés leletei) Budapest, 1957; *Mozsolics A.:* Acta Ar Hung. 8 (1958) 119–156; *Mozsolics A.:* Origini 3 (19 275–294; *Hänsel, B.:* Beiträge zur Chronologie

mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn, 1958; *Bóna I.* 1975; – *Garašanin, M.*: BRGK 39 (1959) 1–130; *Alexander, J.*: Jugoslavia before the Roman Conquest. London, 1972 (Jugoszlávia); – *Popescu, D.*: Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen. Bucuresti, 1944; *Berciu, D.*: Antiquitas Ser. II. 4. Bonn, 1966. (Románia); – *Potusnjak, F. M.*: Archeologicsni znahidki bronzovogo ta zaliznogo viku v Zakarpati. Uzsgorod, 1958. *Balaguri, E. A.*: Kárpátukrajna késő bronzkori emlékei. Szegedi Tanárképző Főiskola Közleményei 1968. 141–150. (Szovjetunió); – *Točik, A.–Vladár, J.*: Slov. Arch. 19 (1971) 365–422; *Vladár, J.*: Slov. Arch. 21(1973) 253–257. (Szlovákia); – *Pittioni, R.*: Urgeschichte des Österreichischen Raumes. Wien, 1954. (Ausztria).

Fontosabb munkák a magyarországi bronzkor népeinek korszakok szerinti áttekintéséhez

Korai bronzkor: Patay 1938; *Mozsolics A.*: Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag. Arch. Hung. 26 (1942); *Bóna I.*: Alba Regia 2–3 (1961–62) 11–23; *Bándi G.*: Musaica 3 (1963) 3–25; *Bóna I.*: Alba Regia 4–5 (1963–64) 17–63; *Bándi G.*: Alba Regia 8–9 (1967–68) 23–33; *Kalicz* 1968; *Kalicz N.*: Arch. Ért. 97 (1970) 23–31; *Torma I.*: VMMK 11 (1972) 15–39; *Schreiber R.*: Arch. Ért. 99 (1972) 151–166; *Schreiber R.*: Arch. Ért. 102 (1975) 187–203; *Girić* 1971.

Középső bronzkor: Kőszegi F.: Folia Arch. 10 (1958) 43–59; *Csalog J.*: Acta Arch. Hung. 2 (1952) 19–32; *Mozsolics A.*: Acta Arch. Hung. 3 (1952) 35–69; *Banner–Bóna–Márton* 1957. 1–140; *Bándi G.*: Dunántúli Dolgozatok 4. Pécs, 1967; *Bándi G.*: JPMÉ 1967. 25–33; *Kőszegi F.*: Acta Arch. Hung. 20 (1968) 101–141; *Gazdapusztai A.–Gazdapusztai Gy.*: Acta Ant. et Arch. 12 (1968) 5–51; *Bándi G.–Kovács T.*: Acta Arch. Hung. 22 (1970) 25–39; *Banner J.–Bóna I.*: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, 1974; *Bóna* 1975; *Kovács T.*: Acta Arch. Hung. 27 (1975) 297–317.

Késő bronzkor: Kalicz N.: Arch. Ért. 87 (1960) 3–15; *Kőszegi F.*: Acta Arch. Hung. 12 (1960) 137–186; *Trogmayer O.*: Acta Arch. Hung. 15 (1963) 85–122; *Kemenczei T.*: Arch. Ért. 92 (1965) 3–26; *Kovács T.*: Acta Ant. et Arch. 10 (1966) 65–73; *Kovács T.*: Arch. Ért. 93 (1966) 159–202; *Kovács T.*: Folia Arch. 18 (1966–67) 27–58; *Kemenczei T.*: Acta Arch. Hung. 19 (1967) 259–305; *Patek E.*: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Arch. Hung. 44 (1968); *Kemenczei T.*: HOMÉ 9 (1970) 17–56; *Kovács T.*: Folia Arch. 21 (1970) 27–47; *Kemenczei T.*: HOMÉ 10 (1971) 31–69; *Mozsolics A.*: Rivista di Scienze Preistoriche 27 (1972) 373–401; *Kemenczei T.*: Északkelet-Magyarország története az i. e. 13–9. évszázadban. Budapest, 1975. Kézirat.

Tematikus irodalmi tájékoztató

Település: Vargha I.: Arch. Ért. 82 (1955) 151–156; *Banner J.*: Arch. Ért. 82 (1955) 143–150; *Bándi G.*: JPMÉ 1962. 103–109; *Mendöl T.*: Általános településföldrajz. Budapest, 1963; *Nováki Gy.*: Régészeti Füzetek II. 12. Budapest, 1963; *Vadász É.*: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, 1969. 83–92.; *Torma I.*: VMMK 8 (1969) 75–81; Magyarország Régészeti Topográfiája c. sorozat folyamatosan megjelenő kötetei.

Gazdálkodás: Hartyányi B.–Nováki Gy.–Patay Á.: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967–1968. 23–24; *Bökönyi S.:* History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe, Budapest, 1974.

Kézműipar (agancs- és csontfaragványok): Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 3 (1953) 69–111; *Bándi G.:* Arch. Ért. 90 (1963) 46–60; *Kovács T.:* Alba Regia 10 (1969) 159–165.

Fémművesség: Kőszegi F.: Folia Arch. 9 (1957) 47–62; *Bóna I.:* Acta Arch. Hung. 9 (1958) 211–243; *Bándi G.:* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964–65. 39–47; *Kemenczei T.:* HOMÉ 5 (1965) 105–144; *Jósa A. – Kemenczei T.:* A Jósa András Múzeum Évkönyve 6 (1963–64) 19–45; *Németh P. – Torma I.:* VMMK 4 (1965) 59–90; *Mozsolics A.:* BRGK 46–47 (1965–1966) 1–76; *Mozsolics* 1967; *Patay P.:* Acta Arch. Hung. 21 (1969) 167–216; *Mozsolics* 1973; *Kovács T.:* Arch. Ért. 100 (1973) 157–166.

Öntőműhely, öntőminták: Gazdapusztai Gy.: Acta Arch. Hung. 9 (1958) 265–288; *Bóna I.:* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica 2 (1960) 261–271; *F. Petres É.—Bándi G.:* Arch. Ért. 96 (1969) 174–175.

Viselet, fegyverzet: Bóna I.: Arch. Ért 85 (1959) 49–59; *Bóna I.:* Arch. Ért. 87 (1960) 198–205; *Müller-Karpe, H.:* Germania 40 (1962) 255–287; *Trogmayer O.:* Folia Arch. 17 (1965) 51–63; *Patay P.:* Arch. Ért. 94 (1967) 53–58; *Kovács T.:* Arch. Ért. 99 (1972) 47–51.

Figurális művészet és hiedelemvilág: Banner J.: Praehistorische Zeitschrift 36 (1958) 244–254; *Makkay J.:* Arch. Ért. 86 (1959) 123–138; *Bóna I.:* Magyarországi művészet a honfoglalásig. Budapest, 1959. 13–17; *Bóna I.:* Acta Arch. Hung. 12 (1960) 83–111; *Kovács T.:* Folia Arch. 23 (1972) 7–28; *Kovács T.:* Folia Arch. 24 (1973) 7–31.

Etnikai kérdések: Kőszegi F.: Acta Arch. Hung. 27 (1975) 319–329; *Harmatta J.:* Acta Antiqua 15 (1967) 231–234.

Anthropológiai kérdések: Lipták P.: Anthropologiai Közlemények 1 (1958) 3–16; *Nemeskéri J.:* Anthropologiai Közlemények 5 (1961) 39–47; *Kiszely I.:* Sírok, csontok, emberek. Embertan a régészetben. Budapest, 1969; *Bándi G.–Nemeskéri J.:* Alba Regia 11 (1970) 7–34; *Farkas Gy.–Lipták P.:* Anthropologiai Közlemények 15 (1971) 3–18; *K. Zoffmann Zs.:* JPMÉ 16 (1971) 43–58.; *Tóth T.:* Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 65 (1973) 323–350.

Szövegközti rajzok jegyzéke

1. A Kárpát-medencét érintő jelentősebb népmozgalmak az I. e. II. évezred kezdetén

1. Anatóliai–balkáni eredetű népek vándorlásának iránya.
Az idevonatkozó hazai és külföldi szakirodalom felhasználásával
2. A harang alakú edények népének hódításai.
St. Pigott térképének felhasználásával (Ancient Europe, from the beginnings of Agriculture to Classical Antiquity. Chicago, 1965. 54. kép).

2. A bronzkor első népei Magyarországon (i. e. XX–XIX. század)

1. Zóki kultúra
2. Pitvarosi csoport
3. Harang alakú edények népe
A térkép *Kalicz* 1968., *Bóna I.:* Alba Regia 4–5 (1963–64) 17–39; *Schreiber R.:* Arch. Ért. 99 (1972) 151–166. adatai alapján készült

3. A középső bronzkor jelentősebb népei Magyarországon (i. e. XVII–XV. század)

A térképet a szerző *Bándi Gábor* és *Bóna István* adatainak felhasználásával állította össze. *Bándi, G.:* VMMK 11 (1972) 41–58; *Bándi G.:* Dunántúli Dolgozatok 4. Pécs, 1967; *Bóna I.:* Régészeti Füzetek Ser. II. 2 (1960) 45–66. *Bóna I.:* 1975

4. A bronzkor utolsó századainak népei Magyarországon (i. e. XI–VIII. század)

A térkép *Patek Erzsébet* (Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Arch. Hung. 44 [1968] és *Kemenczei Tibor* (HOMÉ 9 [1970] 17–78. és (HOMÉ 10 [1971] 38–86.) adatai nyomán készült

5. A középső bronzkori vatyai kultúra településterülete a magaslati telepek feltüntetésével

A térkép *Bándi Gábor*, *F. Petres Éva* és a szerző által végzett topográfiai és feltáró munka eddigi eredményei alapján készült

6. Középső bronzkori háztípusok

Rekonstrukciók:

1. Részben földbe mélyített, tapasztott falú ház. Mészbetétes edények népe. Szentlőrinc-Strandfürdő (Baranya m.).
Bándi G.: Dunántúli Dolgozatok 4. Pécs, 1967. 20–22, 4. kép nyomán
2. Ún. boronaház. Gyulavarsándi kultúra. Békés–Várdomb (Békés m.).
Banner J.: Arch. Ért. 82 (1955) 143–150; *Vargha L.:* Uo. 151–156. nyomán
3. Nyeregtetős, tapasztott falú ház, cölöpökből–vesszőkből konstruált váza. Középső bronzkor. Füzesabony–Öregdomb.
A rajz a *Vargha László* által tervezett és a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Kiállításán bemutatott modellről készült
4–5. Nyeregtetős ház. Középső bronzkor. Bárca (Barca, Csehszlovákia).
Vargha L.: Arch. Ért. 82 (1955) 48–56. nyomán

7. Tell telep lakószintjeit jelző rétegsor metszete

Korai és középső bronzkor. Százhalombatta-Téglagyár (Pest m.) *Kovács T.:* Arch. Ért. 96 (1969) 161–169. 2. kép.

8. A bárcai (Barca, Csehszlovákia) bronzkori telep részletének sematikus alaprajza

Kabát J.: Arch. Rozhledy 7 (1955) 595. 259. kép nyomán

9. Agyag kocsimodell

Vésett, mészbetéttel kitöltött motívumok díszítik első, hátsó és két oldallapját. Alsó részén a tengelyek beillesztésére szolgáló lyukak látszanak. Középső bronzkor. Gyulavarsándi kultúra. Pocsaj (Hajdú-Bihar m.) Debrecen, Déri Múzeum. Magassága: 8,5 cm, hossza: 12 cm (alul), 13,5 cm (felül), szélessége: 7,7 cm (alul), 10 cm (felül). A tárgy közlésének engedélyezéséért Mesterházy Károlynak tartozom köszönettel

10. A földművelés eszközei

1. Agancskapa
Szeged-Öthalom (Csongrád m.). MNM. Ltsz.: 66/(1879). 394. Hossza: 39 cm
2. Bronzsarló
Bodrogkeresztúr (?) (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). MNM. Ltsz.: 50/1881. 22. Átmérője: 25 cm
3. Agancskapa
Tószeg (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 52. 33. 54. Hossza: 21 cm.
4. Agancskapa
Tószeg (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 33/1952. 60. Hossza: 15,5 cm
5. Agancseszköz
Szelevény-Menyasszonypart (Csongrád m.). MNM. Ltsz.: 138/1883. 2. Hossza: 12,3 cm
Banner–Bóna–Márton 1957; *Bóna* 1975. nyomán

11. A halászat-vadászat (1–7) és a kézműipar (8–15) agancsból, illetve csontból készített szerszámai és eszközei

1–2. Vetőszigony
Tiszaug (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 138/1883. 67–68. Hossza.: 7,5 cm
3. Hálókötőtű
Füzesabony (Heves m.). MNM. Ltsz.: 46/1948. 63. Hossza.: 13,7 cm
4. Horog. Szárán rovátkolások
Tiszafüred (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 12/1939. Hossza: 3,9 cm
5–7. Nyílhegyek
Füzesabony (Heves m.). MNM. Ltsz.: 46/1948. 59–61. Hosszuk: 6,1, 5,9 és 6,1 cm
8–9. Tűk
Füzesabony (Heves m.). MNM. Ltsz.: 46/1948. 51. 53. Hosszuk: 20 és 16 cm
10. Bőrmegmunkáló (?) kalapács
Mikebuda. Cegléd, Kossuth Múzeum. Ltsz.: 55. 5. 3. Hossza: 12,2 cm, magassága: 7–7,3 cm
11. Ár
Füzesabony (Heves m.). MNM. Ltsz.: 46/1948. 54 Hossza: 10,2 cm
12. Ár
Szelevény-Áldozóhalom (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 307/1886. 796. Hossza: 11,7 cm
13. Véső
Szelevény-Ördögárok (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 307/1886. 882. Hossza: 7,2 cm
14. Véső
Pécs-Makárhegy (Baranya m.). MNM. Ltsz.: 146/1871. 1. Hossza: 9,8 cm
15. Ár
Szelevény-Ördögárok (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 307/1886. 847. Hossza: 7,2 cm
Tompa 1935. 95., 42. t.; *Bóna* 1975. nyomán

12. Agancsból faragott zablapálcákkal és szíjelosztókkal kombinált középső bronzkori lószerszám kantárjának rekonstrukciója

Bándi G.: Arch. Ért. 90 (1963) 46–60. 14–15. kép nyomán

13. A bronzkor első századainak fontosabb fémtárgyai a Kárpát-medencében

1. Bronzdiadém
Mokrin (Jugoszlávia)
Girić 1971. 75. 22. t. 1, 99. t. nyomán
2. Aranykorong
Óbéba (Beba Veche, Románia)
Bóna I.: Alba Regia 4–5 (1963–64) 34–37. 6. t. 1. nyomán
3. Bronz hajfonatdísz
Vyčapy-Opatovce (Csehszlovákia).
Točík, A.–Vladár, J.: Slov. Arch. 19 (1971) 4. kép 5. nyomán
4. Bronz nyakperec. Kincslelet része
Petronell (Ausztria). MNM. Ltsz.: 19/1874. 2.
5. Ruhadísz bronzlemezből
Tököl (Pest m.). MNM. Ltsz.: 143/1878. Hossza: 2,[illegible] és 3 cm
6. Bronztű
Óbéba (Beba Veche, Románia)
Bóna I.: Alba Regia 4–5 (1963–64) 31–32. 7. t. [illegible] nyomán

7. Bronzcsüngő
8. Bronzkarperec
9. Bronzhuzalból hajlított hajfonatdísz (ún. Noppenring)
10. Lemez-ruhadíszek
7–10: Mokrin (Jugoszlávia)
Girić 1971. 133–134. 54. t. 1; 77. 23. t. 3; 40–41. 4. t. 3; 134. 53. t. 3. nyomán
11. Bronz spirálcsövecskék
Tököl (Pest m.). MNM. Ltsz.: 143/1878. Hossza: 2,1 cm
12. Bronzbalta
Budapest-Óbuda
Kőszegi F.: Folia Arch. 9 (1957) 47. 6. t. 1. nyomán.
13. Bronz véső
Fajsz (Bács-Kiskun m.) MNM. Ltsz.: 79/1903. Hossza: 16,5 cm
14. Bronz ár
Budapest-Békásmegyer
Schreiber R.: A harangedények népe Budapesten. Budapest, 1971. 20–21., 11. és 21. kép nyomán
15. Bronztőr
Alsónémedi (Pest m.)
Kalicz N.: Folia Arch. 7 (1955) 57. 10. t. 5. nyomán.
16. Bronztőr
Budapest-Békásmegyer
Schreiber R.: A harangedények népe Budapesten. Budapest, 1971. 20–21, 11. és 21. kép nyomán
17. Bronztőr
Balkány (Szabolcs-Szatmár m.)
Kalicz 1968. 46. 1. t. 15. nyomán
18. Bronz tőr
Csorva (Csongrád m.)
Childe, V. G.: The Danube in Prehistory. Oxford, 1929. 218., 128. kép nyomán

14. A Lovasberény-Mihályvár (Fejér m.) telepen talált bronzöntőműhely részletének alaprajza

F. Petres É.–Bándi G.: Arch. Ért. 96 (1969) 174–175. 6. kép. nyomán

15. A bronzöntés és a fémmegmunkálás eszközei

1. Bronzvéső
Sághegy környéke (Veszprém m.). MNM. Ltsz. 27/(1949). 34. Hossza: 18 cm
2. Bronzvéső. Eredetileg famarkolattal
Tiszafüred-Majoros (Szolnok m). 351. sír
Kovács T.: Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred Rég. Füz. Ser. II. 17 (1975) 37. 32. t. 351/3.
3. Bronzkalapács
Ismeretlen lelőhely
Mozsolics A.: Őskori bronzkalapácsok. Magyar Múzeum 1945. 55–56, 1. kép nyomán
4. Agyagtölcsér
Helemba-sziget (Komárom m.). MNM. Ltsz.: 55. 81. 1. Hossza: 7 cm, átmérője: 3,4 és 2 cm
5. Homokkő-öntőminta. Félhold alakú csüngők készítésére használták
Soltvadkert (Bács-Kiskun m.).
Gazdapusztai Gy.: Acta Arch. Hung. 9 (1958) 270. 4. t. 1. nyomán
6–7. Agyag öntőkanál
Sághegy környéke. MNM. Ltsz.: 23/1949. 25, 36. Hossza: 1: 10 cm, 2: 9,3 cm. Átmérője: 1: 7,5 cm, 2: 7 × 4 cm
8. Agyag fújtatócső töredéke
Környe (Komárom m.). Tata, Kuny Domonkos Múzeum. Hiányos. Hossza 26 cm, átmérője: 12,7 cm

16. Az 1907-ben talált, eredetileg 11 csákányt és egy kardot magában foglaló hajdúsámsoni bronzkincs (Hajdú-Bihar m.)

Mozsolics 1967. 140–141. IX–XI. t. nyomán

17. Az ún. koszideri bronzművesség típusai. Középső bronzkor

1–10, 16. Nyakláncon viselt csüngők. 11–12. Ruhakapcsoló tűk 13. Bronzlemezből hajlított gomb. 14–15. Nyakláncra fűzhető spirálcsövecskék. 17. Lemezből kivágott ruhadísz. 18. Lemezdiadém. 19–26. Karperecek és kartekercsek. 27–29. Tőrök. 30. Nyéltokos lándzsa. 31–32. Ún. peremes balták. 33. Harci csákány. 34. Feldolgozás előtti öntvénydarab. 35–36. Sarlók
1, 3: Bárca: *Hájek L.:* Slov. Arch. 5 (1957) 329–331. 8. kép. 1, 9. kép 5. nyomán
2: Zsadány-Orosipuszta: *Tompa* 1935. 86. 34. t. 27. nyomán
4, 12, 16, 24, 26: Kölesd-Nagyhangos: *Mozsolics* 1967. 151–152, 31. t. 17, 32. t. 1, 3, 5, 36. nyomán
5–6, 17–18: Ócsa: *Topál J.:* Arch. Ért. 100 (1973) 3–18. 4–5. kép, 6. kép 1, 10. kép 2, 8. nyomán
7: Ismeretlen lelőhely. MNM. Ltsz.: 52. 29. 382. Magassága: 3,8 cm
8, 22, 31, 33: Alsónémedi: *Mozsolics* 1967. 128. 60. t. 1–2, 6, 12. nyomán
9, 29, 36: Dunaújváros-Koszider I. és II. lelet: *Mozsolics* 1967. 134–135. 49. t. 7, 50. t. 5, 46. t. 5. nyomán
10, 13–15, 19, 21, 25: Budapest-Rákospalota: *Mozsolics* 1967. 157–158. 59. t. 2, 4, 6, 12, 21, 25, 29. nyomán

11: Somogy megye: *Mozsolics* 1967. 161–162. 38. t. 9. nyomán
20, 23: Áporka-Pusztaszentkirály: *Mozsolics* 1967. 156–157. 62. t. 2, 63. t. 2. nyomán
27, 32, 34–35: Sárbogárd: *Mozsolics* 1967. 159. 36. t. 2–4, 8. nyomán
28: Zajta: *Mozsolics* 1967. 179. 66. t. 4. nyomán.
30: Mende-Leányvár: *Kovács T.* Folia Arch. 26 (1975) 21–22. 3. t. 1. nyomán

18. Eredetileg famarkolattal ellátott bronzkard és részlete

Késő bronzkor. Duna-meder Tassnál (Bács-Kiskun m.)
Mozsolics A.: Arch. Ért. 99 (1972) 188–189. 1. kép nyomán

19. A bronzkor utolsó századának 220 használati tárgyát, illetve fegyverét magában foglaló bronz raktárlelet fontosabb tárgytípusai

Románd (Veszprém m.)
Németh P.–Torma L: VMMK 4 (1965) 59–90. nyomán

20. A feltételezett bronzkori kereskedelmi utak és Európa jelentősebb őskori fémlelőhelyei

A szerző összeállítása

21. A Kárpát-medence és Délkelet-Európa középső bronzkori népeinek kereskedelmi kapcsolatát közvetetten bizonyító tárgyak

1. Bronzkard. Az apai (Apa, Románia) kincsleletből. *Popescu, D.:* Dacia 7–8 (1937–40) 119–125, 1–3. t; *Mozsolics* 1967. 128. 15. t. 1. nyomán
2. Bronz tőr
Tiszafüred-Majoroshalom (Szolnok m.)
Kovács T.: Arch. Ért. 100 (1973) 157. 2. kép 3. nyomán
3. Bronzkard
Szamosveresmart (Szatmár m.). (Rosiorii-de Vede, Románia)
V. Dumitrescu: Dacia 5–6 (1935–36) 169–173. I. t. nyomán
4. Arany karperec
Bellye (Bilja, Jugoszlávia)
Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 1 (1951) 81–86. nyomán
5. Agancs-zablapálca
Százhalombatta-Téglagyár (Pest m.)
Kovács T.: Alba Regia 10 (1969) 159–160., 162. 6. kép 2. nyomán
6. Agyag kocsimodell kereke
Nitriansky Hradok (Csehszlovákia)
Točik A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava, 1964. 44–45. 27. kép 9. nyomán
7. Kő harci csákány
Dad (Komárom m.)
Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 16 (1964) 217–225. 1. kép nyomán
8. Díszített aranylemez. Széle visszahajlított
Cófalva (Tufalău, Románia)
Mozsolics A.: BRGK 46–47 (1965–66) 54–55. 17. t. 1. nyomán

22. A magyarországi bronzkor népeinek temetkezési módjai

1. Ún. korhasztásos temetkezés
a) zsugorított helyzetben: Tiszafüred-Majoros, B 175 sír
b) háton fekvő helyzetben: Keszthely
Lipp V.: Arch. Ért. 15 (1885) 369–373. 1. kép nyomán
c) edénybe helyezve (ún. pithos temetkezés): Tiszafüred-Majoros, 218. sír
2. Hamvasztásos temetkezés
d) urnasír: Tiszafüred-Majoros, 300. sír
e) ún. szórthamvas sír: Tiszafüred-Majoros, 256. sír.
Kovács T.: Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred Rég. Füz. Ser. II. 17. Budapest, (1975) 27. 18. kép, 32. 2. kép nyomán

23. A középső bronzkori női viselet egyik változatának rekonstrukciója az oroszvári (Rusovce, Csehszlovákia) temető 4. sírjában talált ékszerek és ruhadíszek helyzete alapján

Bóna I.: Arch. Ért. 87 (1960) 198–205. 4. kép. nyomán

24. A korabeli viseletre utaló mintákkal díszített agyagszobrok

Késő bronzkor. A. Vinča (Jugoszlávia). B. Al-Duna vidéke
Kovács T.: Arch. Ért. 99 (1972) 47–52. 1, 3. kép nyomán

25. Valószínűleg vezető szerepet betöltő harcosok sírja

Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Tiszafüred-Majoroshalom (Szolnok m.)
A. B 115. sír
Ún. peremes balta (1)
Harci csákány (2)
Harci csákány (3)

Tű (4)
Tőr (5)
A 2. számú csákány fanyelét borító bronzlemez töredékei (6)
Ár (7)
Ár (8)
Ár (9)
Véső (10)
Ár (11)
Fenőkő (12)
Bögre (13)
Csupor (14–15)
Korsó (16–17)
Tál (18)
B. B 54. sír
Harci csákány, fanyelét bronzlemez borítja (1)
Tű (2)
Tű (3)
Véső (4)
Bögre (5)
Korsó (6)
Bögre (7)
Tál (8)
Közöletlen. A szerző ásatása

26. A késő bronzkori védőfegyverzet rekonstrukciója

Müller-Karpe, H.: Germania 40 (1962) 286–287. 9. kép nyomán

27. A magyarországi bronzkori emlékeken gyakran előforduló vésett és plasztikus díszítőmotívumok

1–3. Korai bronzkor
4–12. Középső bronzkor
13–17. Késő bronzkor
A szerző összeállítása

28–30. Stilizált ember alakú szobrok

Korai bronzkor. Készítőjük a szemeket beszúrt pontokkal, a hajfonatot vésett vonalköteggel jelölte. A szobrok elő- és hátlapján a ruha mintázata és az ékszerek sematikus ábrázolása látható. Aszód-Domonyvölgy (Pest m.). Petőfi Múzeum, Aszód. Ltsz: 69. 1. 1–3. Magasságuk: 13,5 cm, kb. 13,7 cm és 4,7 cm. *Közöletlen.* A tárgyak közlésének engedélyezéséért Szőke Mátyásnak tartozom köszönettel

31. Agyagedény stilizált emberalakokkal

Korai bronzkor. Tószeg (Szolnok m.).
Banner J.: Praehistorische Zeitschrift 36 (1958) 244–254. 1–3. kép nyomán

1. Miniatűr madár alakú edény (aszkosz)
Agyag. Felső részét eredetileg mészbetéttel kitöltött, vésett vonalakból és pontsorokból álló minta borítja. A szárnyak helyén levő kis szalagfüleket és a farokrészt egy-egy, a felfüggesztésre szolgáló lyuk töri át. Magassága: 6,7 cm, hossza: 9 cm. Korai bronzkor. Zóki kultúra. Zók-Várhegy (Baranya m.). Pécs, Janus Pannonius Múzeum. Ltsz.: 55/2.

Tompa 1935. 61., XX. t. 6; *Patay* 1957. 82–83

2. Agyagszobor
Az emberalakot utánzó, erősen stilizált szobor nyaka vízszintesen átfúrt. Magassága: 14,2 cm. Korai bronzkor. Zóki kultúra. Velemszentvid (Vas m.). Szombathely, Savaria Múzeum. Ltsz.: 54. 517. 202.

Mozsolics A.: Folia Arch. 5 (1945) 44., 1. kép.; *Kalicz* 1968. 80., X. t. 7.

3. Vésett díszű edény
Agyag. A vöröses színű edény több mintaelemből kialakított, felületbe vésett mintája eredetileg ún. mészbetéttel volt kitöltve. Magassága: 8,3 cm, szájátmérője: 9 cm, fenékátmérője: 3,2 cm. Korai bronzkor. Zóki kultúra. Zók-Várhegy (Baranya m.). Pécs, Janus Pannonius Múzeum. Ltsz.: 63.2.

Tompa 1935. 60–61.

4. Függeszthető edény
Agyag. Felületét vésett, mészbetéttel kitöltött vonalakból alkotott mintakombináció borítja. Magassága: 13,5 cm, szájátmérő: 9,2 cm, fenékátmérő: 4 cm. Korai bronzkor. Nagyrévi kultúra. Nagyrév (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 20/1931. 1.

Tompa 1935. 75., XXIII. t. 5; *Patay* 1938. V. t. 4.

5. Kétnyakú edény
Agyag. Vállát kis dudorok, öblét függőlegesen futó bordák díszítik. Talpa hiányzik. Magassága: 10,5 cm, szájátmérő: 4,2 cm. Korai bronzkor. Nagyrévi kultúra. Tószeg (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 87/1876. 107.

Márton L.: Arch. Ért. 29 (1909) 156–157., 5. kép; *Patay* 1957. 90–91; *Banner–Bóna–Márton* 1957. IX. t.

6. Harang alakú edény
Agyag. Felületén a bepecsételt díszű és az üresen hagyott sávok váltakozása a mintának sajátos ritmust kölcsönöz. Magassága: 10 cm, szájátmérő: 15,2 cm, fenékátmérő: 6 cm. Korai bronzkor. Harang alakú edények kultúrája. Tököl (Pest m.). MNM. Ltsz.: 143/1878.

Csetneki Jelenik E.: Arch. Ért. R. f. 13 (1879) 45–59., 1. kép; *Wosinszky M.:* Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége. Budapest, 1904. 48–49., LXXIX. t; *Tompa F.:* Budapest az ókorban. Budapest, 1942. 42., VII. t. 2.

7. Talpcsöves tál

Agyag. Vésett zegzug-vonal és háromszög alakú minta díszíti. Magassága: 10,5 cm, szájátmérője: 17,8 cm, fenékátmérője: 8,3×9 cm. Korai bronzkor. Harang alakú edények kultúrája. Tököl (Pest m.). MNM. Ltsz.: 76/1876. 22.

Csetneki Jelenik E.: Arch. Ért. R. f. 13 (1879) 45–59.; *Tompa F.:* Budapest az ókorban. Budapest, 1942. 42., VII. t. 16; *Patay* 1957. 80–81.

8–9. Lapos agyagszobor

Az emberalakot utánzó szobor felületét pontsorral övezett besimított vonalak és beszúrt pontokból kialakított minta díszíti. A fej hiányzik. Magassága: 6 cm. Korai bronzkor. Hatvani kultúra. Szurdokpüspöki (Heves m.). Eger, Dobó István Múzeum. Ltsz.: 69. 4. 1.

Közöletlen. A szobor közlési jogának átengedéséért Szabó János Győzőnek tartozom köszönettel.

10. Madár alakú edény

Agyag. Testét bekarcolt, mészbetéttel kitöltött rovátkolások díszítik. Feje, szárnyai és farka tömör agyag. Eredetileg talpon állt. Magassága: 20,5 cm. Korai bronzkor. Hatvani kultúra. Mindszent (Bökénymindszent) (Csongrád m.). MNM. Ltsz.: 75/1881. 52.

Pulszky F.: Arch. Ért. 1 (1881) 201–203., 202. 12. kép; *Kalicz* 1968. 128., CXIV. t. 1 a–b; *Kovács, T.:* Folia Arch. 23 (1972) 16., 9. 1. kép 6.

11. Füles bögre

Agyag. Tölcséres nyakát és vállát függőleges bordák és kis dudorok díszítik. Magassága: 8,2 cm, szájátmérője: 14,3 cm, fenékátmérője: 4,5 cm. Korai bronzkor. Hatvani kultúra. Tiszafüred-Majoroshalom. MNM. Ltsz.: 75. 36. 10.

Közöletlen. A szerző ásatása, 1965–1972.

12. Miniatűr vaddisznószobor

Agyag. Hátán körömcsípésekkel tagolt borda utal a vaddisznó sörényére. Magassága: 2,4 cm, hosszúsága 5,1 cm. Korai bronzkor. Hatvani kultúra. Piliny-Várhegy (Nógrád m.). MNM. Ltsz.: 44/1898. 122.

Hampel 113–114., LXXI. t. 7; *Makkay J.:* Arch. Ért. 86 (1959) 24.

13. Miniatűr medveszobor

Agyag. Magassága: 4,6 cm. Korai bronzkor. Hatvani kultúra. Szihalom (Nógrád m.). MNM. Ltsz.: 309/1870.

Makkay J.: Arch. Ért. 86 (1959) 124–125., 3. kép és XXIII. t. 1.

14. Miniatűr juhszobor

Agyag. Magassága: 2,6 cm, hosszúsága 4,4 cm. Korai bronzkor. Hatvani kultúra. Piliny-Várhegy (Nógrád m.). MNM. Ltsz.: 44/1898. 134.

Hampel 113–114., LXXI. t. 5; *Makkay J.:* Arch. Ért. 86 (1959) 124., XXII. t. 6.

15. Miniatűr lószobor

Agyag. Magassága: 2,8 cm, hosszúsága: 5 cm. Korai bronzkor. Hatvani kultúra. Piliny-Várhegy (Nógrád m.). MNM. Ltsz.: 44/1898. 119.

Hampel 113–114., LXXI. t. 6.

16. Füles korsó

Agyag. Körbefutó pontokból, vonalakból álló, ún. mészbetéttel kitöltött minta díszíti. Magassága: 14,3 cm, szájátmérő: 7,5 cm, fenékátmérő: 3,6 cm. Középső bronzkor. Mészbetétes edények népe. Veszprém – Bajcsy-Zsilinszky út (Veszprém m.). Veszprém, Bakonyi Múzeum. Ltsz.: 53.30.3.

Közöletlen.

17. Bronz tőr

Eredetileg csont- vagy faberakással díszített bronzmarkolatát négy nitszeg erősítette a vésett vonalkötegekkel mintázott pengerészhez. Hossza: 20 cm, a markolatgomb átmérője 1,8 × 2,5 cm. Középső bronzkor. Szentgál (Veszprém m.). MNM. Ltsz.: 56. 23. 1.

Jankó L.: Arch. Ért. 46 (1932–33) 174–175., 96. kép; *Uenze, O.:* Die frühbronzezeitlichen triangularen Vollgriffdolche. Vorgeschichtliche Forschungen 2 (Berlin, 1938) 79., XXIII. t.; *Mozsolics* 1967. 51., 17. kép.

18. Ún. mészbetéttel díszített agyagedények

1. Urna. Csuza (Suza, Jugoszlávia), 1. sír. Magassága: 14 cm, szájátmérő: 13,5 cm, fenékátmérő: 6,2 cm. 2. Füles bögre. Csuza (Suza, Jugoszlávia), 4. sír. Magassága: 7,2 cm, szájátmérő: 9,6 cm, fenékátmérő: 3 cm. 3. Edény. Szebény (Baranya m.), 11. sír. Magassága: 12,8 cm, szájátmérő 11,3 cm, fenékátmérő: 6,5 cm. – Középső bronzkor. Mészbetétes edények népe. Pécs, Janus Pannonius Múzeum. Ltsz.: 5/20. 1943., 5/50. 1943., 8/85. 1939.

Bándi G.: JPMÉ 11 (1966) 45–47, 54., 4. t. 2, 6. t. 3.

19. Agyag oltárka

Négy, emberi láb alakú talpon áll. Ovális lapját körbefutó, mészbetéttel kitöltött díszítés övezi. A láb hátsó részén két csonk látható, amelyeken esetleg állat vagy ember alakú szobrocska állhatott. Magassága: 4,3 cm. Középső bronzkor. Mészbetétes edények kultúrája. Dárda (Darda, Jugoszlávia). Pécs, Janus Pannonius Múzeum. Ltsz.: 304. 4.

Bándi G.–K. Zoffmann Zs.: JPMÉ 1966. 48., VII. t. 1.

20. Madár alakú agyagcsörgő

Megnyújtott, lapos teste két emberi lábon áll. Szárnyát két borda jelzi. Hátát egymást keresztező, mészbetéttel kitöltött vonalcsoportok díszítik. Magassága: 15,5 cm, hossza: 7,3 cm. Középső bronzkor. Mészbetétes edények kultúrája. Királyszentistván (Veszprém m.). Veszprém, Bakonyi Múzeum. Ltsz.: 54. 51. 155.

B. Thomas E.–Szentléleky T.: Vezető a veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti kiállításában. Budapest, 1959. 12–13., III. t.

21. Csüngő

Bronzból öntött. Felületét kereszt, illetve kettős horog alakú bordák díszítik. Egy lyuk töri át. Átmérője 14,4 cm. Középső bronzkor. Mészbetétes edények kultúrája. Kölesd-Nagyhangos-puszta (Tolna m.). MNM. Ltsz.: 11/1903. 11.

Hampel J.: Arch. Ért. 23 (1903) 427.; *Mozsolics A.:* 1967. 151., XXXI. t. 14., *Childe, V. G.:* The Danube in Prehistory. Oxford, 1929. 275., 149. kép 4a–b.

22. Kétfülű edény

Agyag. Szájpereme rombusz alakú, alsó részét – fémedény technikát utánzó – árkolás borítja. Magassága: 13,5 cm, szájátmérője: 10,4×6,5 cm, fenékátmérője: 5 cm. Középső bronzkor. Perjámosi kultúra. Szőreg (Csongrád m.). MNM. Ltsz.: 38/1951.

Közöletlen.

23. Füles korsó

Agyag. Rovátkolással övezett, hullámvonalszerű, illetve spirális árkolás és vésett háromszögekből álló sor díszíti. Magassága: 1,5 cm, szájátmérője: 9,8 cm, fenékátmérője: 9 cm. Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Megyaszó (Heves m.). MNM. Ltsz.: 5/1949. 27.

Tompa 1935. 97., XLIV. t. 2.

24. Hordozható főzőedény (üst)

Agyag. Két részből áll. A hordó alakú edényt mintegy palástszerűen borítja a két füllel és szellőzőlyukakkal ellátott tüzelőtér. Magassága: 34,5 cm, szájátmérője: 19,5 cm, fenékátmérője: 23×28 cm. Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Füzesabony (Heves m.). MNM. Ltsz.: 46/1948. 72.

Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig. Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum azonos című kiállításához. Budapest, 1962. 32., 33. 7. kép.

25. Ostornyélzáró (?) agancskorong

Előlapján – rovátkolt keretben – öt, egymásba fonódó, vésett spiráldísz. Átmérője 5,2 cm, vastagsága 0,4 cm. Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Füzesabony (Heves m.). MNM. Ltsz.: 40/1948. 49.

Tompa 1935. 95., XLI. t. 9. *Hachmann, R.:* Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. Hamburg, 1957. 175., LXX. t. 22.

26. Hajdíszítő aranycsüngő

Lemezből formált, ún. fenyőminta és vésett félkörívekből álló sorok díszítik. Magassága: 4,5 cm, átmérője: 6,3 cm, súly 27,12 g. K

zépső bronzkor. A Tiszasülyben (Szabolcs m.) talált aranykincs egyik darabja. MNM. Ltsz.: 50/1893.

Hampel J.: Arch. Ért. 13 (1893) 344; *Hampel* 138., 26. kép; *Mozsolics, A.:* BRGK 46–47 (1965–1966) 21.

27. Lábperec
Kerek átmetszetű bronzhuzalból van hajlítva. Végein egy-egy spirálkorong. Átmérője 7,3 cm. Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Tiszafüred-Majoroshalom (Szolnok m.). – B 79 sír. Szolnok, Damjanich János Múzeum.

Közöletlen. A szerző ásatása, 1965–1972.

28. Arany kartekercs
Zöldes színárnyalatú, 0,1 mm vastag aranylemezből készült. Hátulról kikalapált bordák és dudorok tagolják. Vésett zegzug alakú, illetve csillag formájú és beütögetett pont, kör és félköríves minta díszíti. Hosszúsága: 13,9, átmérője: 5,9×7,7 cm, súlya 287,2 g. Középső bronzkor. Dunavecse (Bács-Kiskun m.). MNM. Ltsz.: 72. 5. 1.

Közöletlen.

29–30. Korong alakú melldísz aranylemezből
Felületét – négyrészes osztásban – trébelt minta borítja. Az egyik mezőben peremrészét stilizált madáralakok díszítik. Átmérője: 13×13,5 cm, magassága 2,4 cm, súlya 82,31 g. Középső bronzkor. Ottlaka (Grăniceri, Románia). MNM. Ltsz.: 100/1903. – A kincslelet még két hasonló korongot tartalmaz.

Márton L.: Arch. Ért. 29 (1909) 405–411; *Mozsolics, A.:* BRGK 46–47 (1965–1966) 28–34, 49., XXIII. t. 2.

31. Aranyékszerek a somogyomi (Şmig, Románia) leletből
1. Pontsorokkal és dudorokkal díszített korongok (22 db). Magasságuk: 0,7–1,4 cm, átmérőjük: 3,3–7,2 cm, súlyuk: 3,37–18,8 g.
2. Spirálcsövecskék félkör átmetszetű huzalból (13 db). Hosszuk: 1,1–2,2 cm, összsúlyuk 10,37 g.
3. Elektronból vagy ezüstből készült gyöngyök (3 db). Hosszuk: 0,3, átmérőjük: 0,3 cm, összsúlyuk 0,44 g.
4. Aranyrög. Hossza: 3,4 cm, súlya 41,94 g.
5. Ún. szív alakú hajkarikák (16 db). Hosszuk: 3,5–4,5 cm, összsúlyuk 150,86 g.
6. Aranygyöngyök (149 db). Átmérőjük: 0,15–0,5 cm, összsúlyuk 90,55 g.
Az 531,95 g összsúlyú lelethez (ebből a MNM-ban őrzött tárgyak összsúlya 483,4 g) egy bronzlemezből formált edény is tartozik. Középső bronzkor. MNM. Ltsz.: 180/1880.

Pulszky F.: Arch. Ért. 1 (1881) 133–136; *Mozsolics, A.:* BRGK 46–47 (1965–1966) 52–53., XIII–XV. t. és XVI. t. 1–10.

32–33. Bikafejekkel díszített karperec
Arany, a külső íven körbefutó, az állatfejeken pedig háromszög alakú ezüstberakással. Felületét külső oldalán plasztikusan kiemelkedő pontsorok tagolják, belső részén ún. meander minta borítja. Átmérője kívül 10,8 cm, belül 6,9 cm, súlya 611,84 g. Középső bronzkor. Ismeretlen lelőhely, valószínűleg Erdély. MNM. Ltsz.: 58/1902.

Mozsolics, A.: Archaeology 23/2 (1970) 138–143.

34–35. Agancsból faragott zablapálca
A szájzabla bekötésére két ovális, a kantár befűzésére – ezekre merőleges síkban – alul és felül egy-egy kerek lyuk szolgál. Vésett hullámvonalköteg és koncentrikus körök díszítik. Hossza: 9 cm, átmérője felül 1,3 cm, alul 2 cm. Középső bronzkor. Vatyai kultúra. MNM. Ltsz.: 66. 17. 1402.

Kovács T.: Alba Regia 10 (1969) 159–160., 162. 6. kép 2.

36. Emberi lábakon álló edény
Agyag. Nyakát és öblét kis dudorokból álló sor, egész felületét karcolt vonalakból alkotott minta díszíti. Szájperemét és két fülét a felfüggesztésre szolgáló lyukak törik át. Magassága: 10,5 cm, szájátmérője: 9,5 cm. Közép-

ső bronzkor. Vatyai kultúra. Iváncsa (Fejér m.). MNM. Ltsz.: 64/1936. 1.

Tompa 1935. 81. XXV. t. 3.

37. Madár alakú edény oltárkán
Mind a madár alakú, fedővel borított, edényszerű felső részt, mind pedig a négy lábon álló, oltárszerű alsó részt vésett minta díszíti. Magassága: 6,8 cm, hossza 8,5 cm. Középső bronzkor. Vatyai kultúra. Dunaújváros (Fejér m.). 779. sír. Dunaújváros, Állami Múzeum.

Bóna I.: Magyarországi művészet a honfoglalásig. Budapest, 1959. 14., 13. kép; *Kovács, T.:* Folia Arch. 23 (1972) 16–17., 3. kép.

38. Homlokdísz bronzlemezből
Két végén, a bőrpánthoz (?) történő felerősítést szolgáló két-két lyuk van. Eredetileg nem összehajtva viselték. Vésett és poncolt minta díszíti. Magassága: 5,4 cm, hossza: 14 cm. Középső bronzkor. Vatyai kultúra. Pákozd-Vár (Fejér m.). Székesfehérvár, István Király Múzeum. Ltsz.: 7627

Marosi A.: Arch. Ért. 44 (1930) 66., 66. kép; *Bóna I.:* Arch. Ért. 86 (1959) 56., X. t. 4a–c.

39. Csákány
Bronzból öntött. Felületét mindkét oldalán és élének felső lapját karcolt vonalkötegekből, illetve pontsorokból kialakított futóspirál sorok díszítik. Hossza.: 18,2 cm. Középső bronzkor. Vatyai kultúra. Mezőkomárom-Pusztaszentmihályfa. MNM. Ltsz.: 74. 5. 1.

Közöletlen.

40. Kétfülű edény
Agyag. Szájperemét – két oldalon – kiöntőszerűen képzett félköríves rész tagolja, vállán besimított girlandkötegek és benyomott pontok. Magassága: 19 cm, szájátmérő: 5,7 cm, fenékátmérő: 13,7 cm. Középső bronzkor. Vatyai kultúra. Pákozd-Vár (Fejér m.). MNM. Ltsz.: 43/1928.

Tompa 1935. 80–81., XXIX. t. 2.

41. Talpas tál négy füllel
Agyag. Bekarcolt zegzug-vonalak, rovátkolás és körülárkolt bütykök díszítik. Magassága 15 cm, szájátmérője: 20,5 cm, fenékátmérője 9,5 cm. Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Tiszafüred-Majoroshalom. Szolnok, Damjanich János Múzeum.

Közöletlen. A szerző ásatása, 1965–1972.

42. Edénytöredék arcábrázolással
A vastag falú edény nyakából származó töredéken az erősen hangsúlyozott orrot és a szájat plasztikusan, a szemeket benyomott pontokkal jelölte készítője. Magassága: 11 cm. Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Tószeg-Laposhalom (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 18/1949. 83.

Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. 3 (1952) 40., V. t. *Kovács, T.:* Folia Arch. 24 (1973) 12., 19. 8. kép.

43. Ruha összefogására szolgáló bronztűk
1. Ún. sarló alakú tűk. A díszítetlen fej toszerűen csatlakozik a meghajlított, csavart huzalból készült szárhoz. Hosszuk: 17,5 és 20 cm. 2. A vésett félkörívekkel díszített fejrétokszerűen kapcsolódik a csavart huzalból készült egyenes szárhoz. Hossza: 25 cm. Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Tiszafüred-Nagykenderföld (Szolnok m.). Szolnok, Damjanich János Múzeum.

Közöletlen. Csalog Zsolt ásatása, 1964.

44. Agyagszobor fejrésze
Készítője a hajfonatokat és az orrot plasztikusan formálta, a szemeket, az orrlyukakat és szájat pontokkal jelölte. Magassága 5,3 c Középső bronzkor. Tószeg-Laposhalom (Sznok m.). MNM. Ltsz.: 85/1902. 16.

Márton L.: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 19 évi állapotáról. 32; *Kovács, T.:* Folia Arch. 24 (19 18.

45–46. Ember arcú, madár testű edény
Agyag. Készítője a füleket, az orrot, a szeöldökíveket és a szárnyakat plasztikus borval, a szemeket benyomott ponttal jelölte.

farokrészt négy lyuk töri át. Magassága: 14 cm, szájátmérője: 6,5 cm, fenékátmérője: 5,5 × 6 cm. Középső bronzkor. Füzesabonyi kultúra. Tiszafüred-Majoroshalom (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 72. 4. 125.

Kovács, T.: Foiia Arch. 24 (1973) 12., 21. 9. kép.

47–48. Edény emberábrázolással

Agyag. Készítője – az edény szájpereme alatt – két dudorral jelzi a szemeket, míg a vállból induló, plasztikusan formált kezeket összezárt ujjakkal ábrázolja. A bal kéz könyökrésze mellett fekvő tőrt – kiégetés előtt – utólag illesztette az edény felületére. Az edény alsó része rekonstrukció. Magassága: 64 cm, szájátmérője: 30 cm, a tőr hosszúsága 8,2 cm. Középső bronzkor. Vatyai kultúra. Mende-Leányvár (Pest m.). MNM. Ltsz.: 73. 20. 1.

Kovács, T.: Folia Arch. 24 (1973) 7–11., 1–3. kép.

49. Kis urna

Agyag. Felső részén mészbetéttel kitöltött pont-vonalkombináció, alsó részét bekarcolt hálóminta díszíti. Magassága: 12,8 cm, szájátmérője: 13,3 cm, fenékátmérője: 5 cm. Középső bronzkor. Szeremlei kultúra. MNM. Ltsz.: 144/1869.

Tompa 1936. 87. XXXII. t. 18.

50. Kimetszett díszű bögre

Agyag. Felületét koncentrikus körökből és spirálokból alkotott motívum borítja. Magassága: 6 cm, szájátmérője: 10,2 cm, fenékátmérője: 3,5 cm. Késő bronzkor. Felsőszőcsi kultúra. Ismeretlen lelőhely. MNM. Ltsz.: 71/1912. 1.

Hampel LXXIII. t. 2a–b; *Pulszky F.:* Magyarország archeologiája. Budapest, 1897. LXVIII. t. 2a–b.

51. Urna

Agyag. Vállát beszurkált felületű háromszögekből kialakított motívumkombináció díszíti. Magassága: 19,5 cm, szájátmérője: 15,5 cm, fenékátmérője 9 cm. Késő bronzkor. Halomsíros kultúra. Hegykő (Győr-Sopron m.). MNM. Ltsz.: 74. 4. 1.

Közöletlen.

52. Csizma alakú edény

Agyag. Felső része tulajdonképpen egy füles bögre. Alsó, emberi lábat utánzó részét vésett vonalak és a lábujjakat jelző (?) bordák díszítik. Magassága: 13,2 cm. Késő bronzkor. Halomsíros kultúra. Egyek (Hajdú m.). Debrecen, Déri Múzeum. Ltsz.: 54. 35.

Balogh I.: Déri Múzeum Évkönyve 1948–1956. II. t. 1. *Bóna I.:* Magyarországi művészet a honfoglalásig. Budapest, 1959. 14., 14. kép.

53. Urna

Agyag. Besimított girlandkötegek és pontsorral övezett, árkolt bütykök díszítik. Magassága: 70 cm, szájátmérője: 33 cm, fenékátmérője: 12,5 cm. Késő bronzkor. Halomsíros kultúra. Ismeretlen lelőhely. MNM. Ltsz.: 52/1951. 1.

Hampel CXL. t.

54. Emberi lábakon álló edény

Agyag. Árkolt bütykök és függőleges árkolás díszíti. A két-két, ellenkező irányba néző lábat – sugárszerűen – bekarcolt vonalak borítják. Magassága: 15 cm, szájátmérője 14,8 cm. Késő bronzkor. Pilinyi kultúra. Zagyvapálfalva (Nógrád m.). MNM. Ltsz.: 54/151. 1.

Hillebrand J.: Arch. Ért. 43 (1929) 38–39., 19. kép; *Kemenczei, T.:* Acta Arch. Hung. 19 (1967) 259., 247. 14. kép 2.

55. Öntött bronz csüngő

Előlapja bordázott, hátlapja sima. Magassága: 12,4 cm, átmérője 14,8 cm. Késő bronzkor. Kisterenye-Hárshegy (Nógrád m.). MNM. Ltsz.: 65/1862.

Kemenczei, T.: HOMÉ 5 (1965) 106., I. t. 6; *Mozsolics* 1973. 149., XL. t. 9.

56. Diadém

Bronzlemezből hajlítva. Összeszűkülő részén trébelés díszíti. Hátul spirálkorongban végződő, vésett mintával díszített huzal fogja össze.

Magassága elöl 9,5 cm, átmérője 22,5×23,5 cm. Késő bronzkor. Vácszentlászló (Pest m.). MNM. Ltsz. 164/1872. 1.

Varsányi J.: Arch. Ért. R. f. 4 (1870) 196.; *Hampel* XXXVIII. t. 2. *Patay P.:* Arch. Ért. 94 (1967) 55., 4. kép 2.

57. Hármas ikeredény

Agyag. A három, egyforma bögréből kialakított edény vállát árkolás díszíti. Magassága: 7,3 cm. Késő bronzkor. Urnamezős kultúra. Ismeretlen lelőhely. MNM. Ltsz.: 70/1868. 8.

58. Madár alakú edény

Agyag. Az ovális test tömör talpon áll. A szemeket lyukak jelzik. Stilizált madárfejekkel díszített fedelét és magát az edényt két-két, a felfüggesztésre szolgáló lyuk töri át. Magassága: 15,5 cm, hosszúsága: 13 cm. Késő bronzkor. Urnamezős kultúra. Mohács (Baranya m.) környéke. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum. Ltsz.: 55. 114. 1. 1.

Patek, E.: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Arch. Hung. XLIV (1968) CI. t. 1–2.

59. Füles edény kiöntőcsővel

Agyag. Vállát sűrű függőleges árkolás borítja. Magassága: 6,5 cm, szájátmérője: 5 cm, fenékátmérője: 1,6 cm. Késő bronzkor. Urnamezős kultúra. Kiskőszeg (Battina, Jugoszlávia). MNM. Ltsz.: 10/1910. 5.

60. Karperec széles aranylemezből

Vésett geometrikus mintakombináció díszíti, végein kettős spirálkorongok. Hossza: 17,5 cm, szélessége: 7,8 cm, súlya 161,92 g. Késő bronzkor. A Bodrogkeresztúron talált (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) aranylelet része. MNM. Ltsz.: 44/1919.

Mozsolics 1973. 191., LXXXVII. t. 1.

61. Pántszerű arany karperecek

Bordázott lemezből készültek, végeik elkeskenyednek. A széleken és a gerincszerű középső részen ún. fenyőágminta fut végig. Szélességük 3,4–3,7–4,4 cm, átmérőjük 6,4–6,3–6,5 cm, súlyuk: 137,76–136,22–151,74 g. Késő bronzkor. Izsa (Iža, Csehszlovákia). MNM. Ltsz.: 108/1897. 1–3. – A kincslelet negyedik darabja az előbbiekhez hasonló, töredékes karperec.

Hampel J.: Arch. Ért. 18 (1898) 50–51., 1–4. kép; *Mozsolics* 1973. 94–95, 196., LXXXII. t. 1–3.

62–63. Spirálkorongokkal díszített arany karperec

Felületét sorokba rendezett, hasábszerű dudorok borítják. Átmérője 9,1 cm, súlya 220,62 g. Késő bronzkor. A Biharkeresztesen (Hajdú m.) talált aranylelet része. MNM. Ltsz.: 31/1932. 1.

Tompa 1935. 107., L. t. 16a–b; *Mozsolics* 1973. 191., C. t.

64. Aranylánc

Eredetileg 86, ma 81 darab bordázott felületű karikából áll. A karikák átmérője 1,8–3,4 cm, összsúlyuk 328,08 g. Késő bronzkor. A szarvaszói (Sarasau, Románia) aranylelet része. MNM. Ltsz.: 16/1848.

Mozsolics, A.: Acta Arch. Hung. 18 (1966) 19–20., 6 kép; *Mozsolics* 1973. 206. XCII. t.

65. Bronz tűk

A nyakon körbefutó bordákkal és négy dudorral díszített darabok jellegzetes kelet-európai típust képviselnek. Hosszuk: 89,5 és 90,8 cm. Késő bronzkor. Az Ópályiban (Szabolcs-Szatmár m.) felszínre került kincsleletből MNM. Ltsz.: 52. 75. 16–17.

Mozsolics, A.: Acta Arch. Hung. 15 (1963) 67., V t. 5–6; *Mozsolics* 1973. 165., XX. t. 1–2.

66. Méltóságjelvény szerepét betöltő (?) csákány

Bronzból öntött. Nyélcsövét bekarcolt kör spirálok, illetve hegyes dudorok, bordával tagolt élét alul és felül vésett vonalkötegek és félkörívek díszítik. Hossza: 26,4 cm. Késő bronzkor. A Felsőbalogon (Blh, Csehszlovákia) talált kincsleletből. MNM. Ltsz.: 127/1881. 4

Hampel 35., XCIV. t. 8. *Mozsolics* 1973. 133–134 VII. t. 1.

67. Urna
Agyag. Síkozással tagolt szájperemét ún. turbántekercs-motívum, nyakát és vállát mély árkolás borítja. Magassága: 57 cm, szájátmérője: 38,5 cm, fenékátmérője: 15 cm. Késő bronzkor. Gávai kultúra. Poroszló-Aponhát (Heves m.). MNM. Ltsz.: 71. 1. 564.

Közöletlen. A tárgy közlésének engedélyezéséért Patay Pálnak tartozom köszönettel.

68. Spirális kartekercsek
A 6 cm széles, középütt bordaszerűen összecsípett, bronzlemezből hajlított kartekercsek felületét poncolt girlandkötegek, végeiket spirálkorongok és utólag ráakasztott öntött csüngők díszítik. Hosszuk: 34 és 39 cm. Késő bronzkor. Pécska (Pecica, Románia). MNM. Ltsz.: 120/1901. 57, 59.

A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. Budapest, 1902. 95; *Mozsolics* 1973. 28, 49, 108.

69. Madár alakú edény
Bronzból öntötték. Szemeit plasztikus körök jelzik, fején két szarv van. Hátát mélyen vésett vonalköteg díszíti. Lábai hiányosak. Magassága: 14,5 cm, hossza: 13,3 cm. Késő bronzkor. Csicser (Čičarovce, Csehszlovákia). MNM. Ltsz.: 63/1905.

Hampel 21., LVII. t. a–b; *Kossack, G.:* Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin, 1954. 52. 118., V. t. 11; *Bóna I.:* Magyarországi művészet a honfoglalásig. Budapest, 1959. 19., 17. kép. *Hencken, H.:* Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans. Cambridge (USA), 1968. 520–521. 480. kép f.

70. Madár alakú edény
Bronzból öntötték. Két lábon áll, nyakát körbefutó, hátát hosszanti irányú árkolás díszíti. A hátán levő két függesző fül közül az egyik letörött. Magassága: 11,4 cm, hossza: 18 cm. Késő bronzkor. Ismeretlen lelőhely. MNM. Ltsz.: 60/1951. 16.

Hampel LXVIII. t. 5 a–b; *Kossack, G.*, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin. 1954. 120. V. t. 10.

71. Halotti (?) kocsi bronz kerékagy-dísze
Két részből áll. A kerékagyra illeszthető rész csonkakúp alakú, felületén vonalcsoportokból, girlandokból alkotott díszítés. Két lyuk töri át, amelyekbe a három irányba néző, madárprotoméban végződő erősítő szöget illesztették. A két együtt talált példány szinte teljesen azonos. Magasságuk: 8,1 és 8,5 cm, a szeg hosszúsága 13,8 és 14,2 cm. Késő bronzkor. Nagybobróc (Bobrovec, Csehszlovákia). MNM. Ltsz.: 90/1864. 5–6.

Hampel LVI. t. 1. és CXX. t. 21–23; *Kossack, G.:* Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin, 1954. 32., VI. t. 27.

72. Bronz csésze
Lemezből készült, vállán trébelt pontsorok, alján hármas borda. Fülét szegecseléssel erősítették az edényhez. Magassága: 6,2 cm, szájátmérője: 16,5 cm, fenékátmérője: 5,4 cm. Késő bronzkor. A Breznóbányán (Brezno nad Hronom, Csehszlovákia) talált kincsből. MNM. Ltsz.: 4/1882. 1.

Hampel 19., LXIV. t. 2. a–b.

73. Félgömb alakú bogrács
Bronzlemezből trébeléssel formálták. Peremét pontsorok és vonalköteg díszíti. Kettőskereszt alakú függesztő pántjait szegecsek erősítik az edénytesthez. Egyik füle sima, a másik csavart huzalból készült. Alja hiányzik. Magassága: 12 cm, szájátmérője 24,5 cm. Késő bronzkor. A Hajdúböszörményben (Hajdú-Bihar m.) felszínre került kincslelet része. MNM. Ltsz.: 33/1858. 2.

Hampel 57., LXIV. t. 1; *Merhart, G.:* Blechgefässe und Chronologie der Spätbronz- und Früheisenzeit Mitteleuropas. In: Congrès International des Sciences Préhistoriques Zurich 1950. 212–214; *Patay, P.:* Acta Arch. Hung. 21 (1969) 187., XLIX. t. 1.

74. Kétrészes öntőminta
Homokkőből készítették. Füles, vállán háromszög alakú bordákkal díszített ún. tokos balta öntésére szolgált. Pontos összeillesztését két bronz csap biztosította. Hossza: 20,5, szé-

lessége: 10 cm, a kiönthető tokos balta hosszúsága 14,2 cm. Késő bronzkor. Tiszaföldvár (Szolnok m.). MNM. Ltsz.: 245/1875 a–b.

Hampel 163., III. t. 4–5.

75. Fibula stilizált madáralakokkal
Négyszögletes átmetszetű huzalból készült. A spirálkorongokkal díszített fibulatest három részét – tokszerűen ráhúzva – madáralakokkal és csüngőkkel kombinált lemezek fogják össze. Hossza: 39,4 cm. Késő bronzkor. Medvedze (Medvedzie, Csehszlovákia). MNM. Ltsz.: 57. 77. 1.

Hampel 90., XL. t.; *Hoernes, M.:* Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien, 1915. 401.

76. Kétfülű bronzüst
Három lemez összeszegecselésével kialakított edény. Huzalból formált két füle is szegecseléssel kapcsolódik a trébelt madárfejekkel kombinált, frízszerű mintával díszített vállrészhez. Feneke hiányzik. Magassága: 29,5 cm, szájátmérője: 31,5 cm. Késő bronzkor. A Hajdúböszörményben (Hajdú-Bihar m.) felszínre került kincslelet része. MNM. Ltsz.: 33/1858. 1.

Hampel 56–57., LXV. t. 3; *Hencken, H.:* Tarquinia, Vilianovans and Early Etruscans. Cambridge (USA), 1968. 656., 478. kép c; *Patay, P.:* Acta Arch. Hung. 21 (1969) 176., XLVI. t. 2.

77. Bronzkardok
A. Kardok öntött bronz markolattal. Hosszuk: 67–67,2–53,4–48,4–53,4 cm. B. Ún. markolatnyújtványos kardok. Hosszuk.: 68,2 és 66,5 cm. Késő bronzkor. A 16 kardból álló krasznokvajdai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) leletből. MNM. Ltsz.: 72. 4. 1–2. 4,6–7, 12–13.

Mozsolics, A.: Arch. Ért. 99 (1972) 190, 195., 2. kép 2, 5–6, 3. kép 2–3, 7–8.

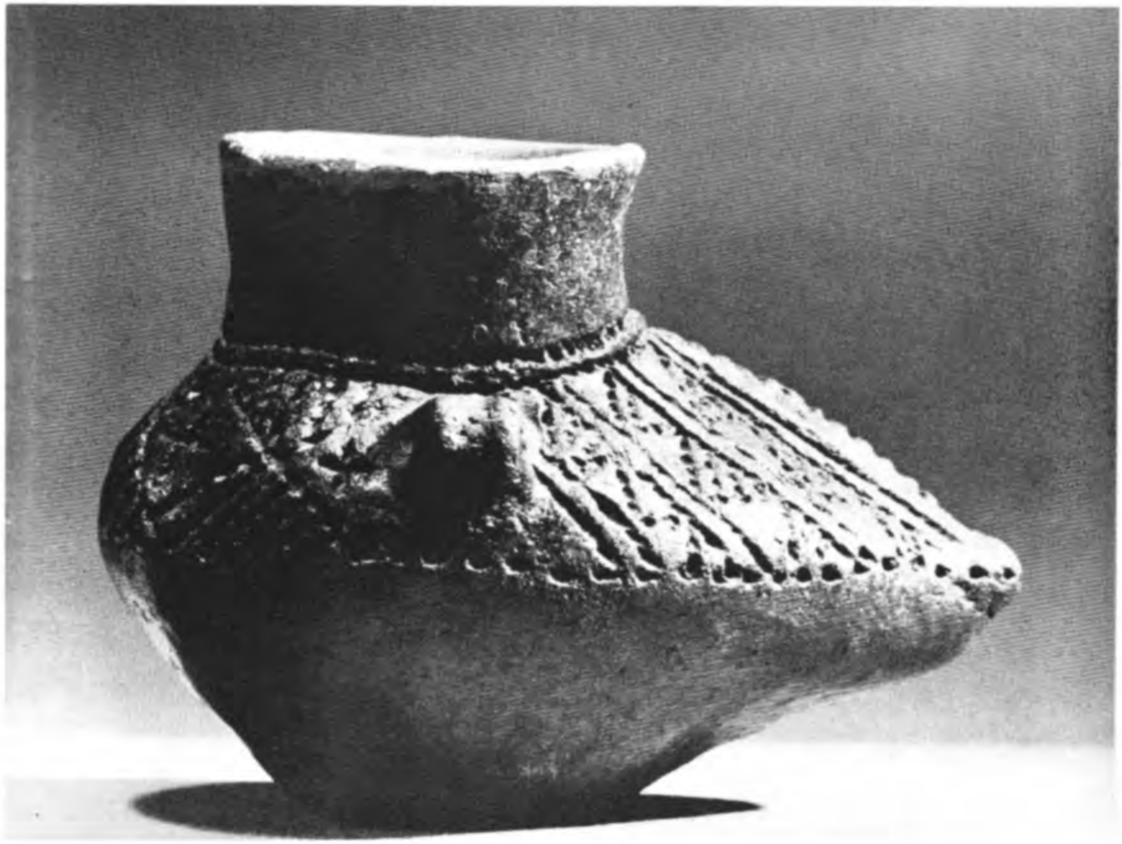
78. Bronz raktárlelet
Részlet a munkaeszközökből és ékszerekből álló bronzleletből. Késő bronzkor. Jászkarajenő (Pest m.). MNM. Ltsz.: 16/1933. 1–169.

Tompa 1935. 108. LII. t. 1–16; *v. Brunn, W. A.:* Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Römisch-germanische Forschungen 29. Berlin, 1968. 46–50.

79. Gombos végű sisak
Kúp alakú alsó része bronzlemezből trébeléssel készült, amelyhez bronzból öntött, körbefutó vésett vonalakkal díszített gomb csatlakozik. A szegélyén levő lyuksor a belső és külső oldalon körbefutó – valószínűleg bőrbő készült – eredeti pántok felerősítő szegeinel helyét jelzi. Magassága: 24,5 cm, átmérője 24 cm. Késő bronzkor. A hajdúböszörmény (Hajdú m.) kincslelet része. MNM. Ltsz. 33/1858. 3.

Hampel 56; *Patay* 1959. 126–127; *Hencken, H.:* Th Earliest European Helmets. Cambridge (USA), 1971 44–45., 21. kép d–f.

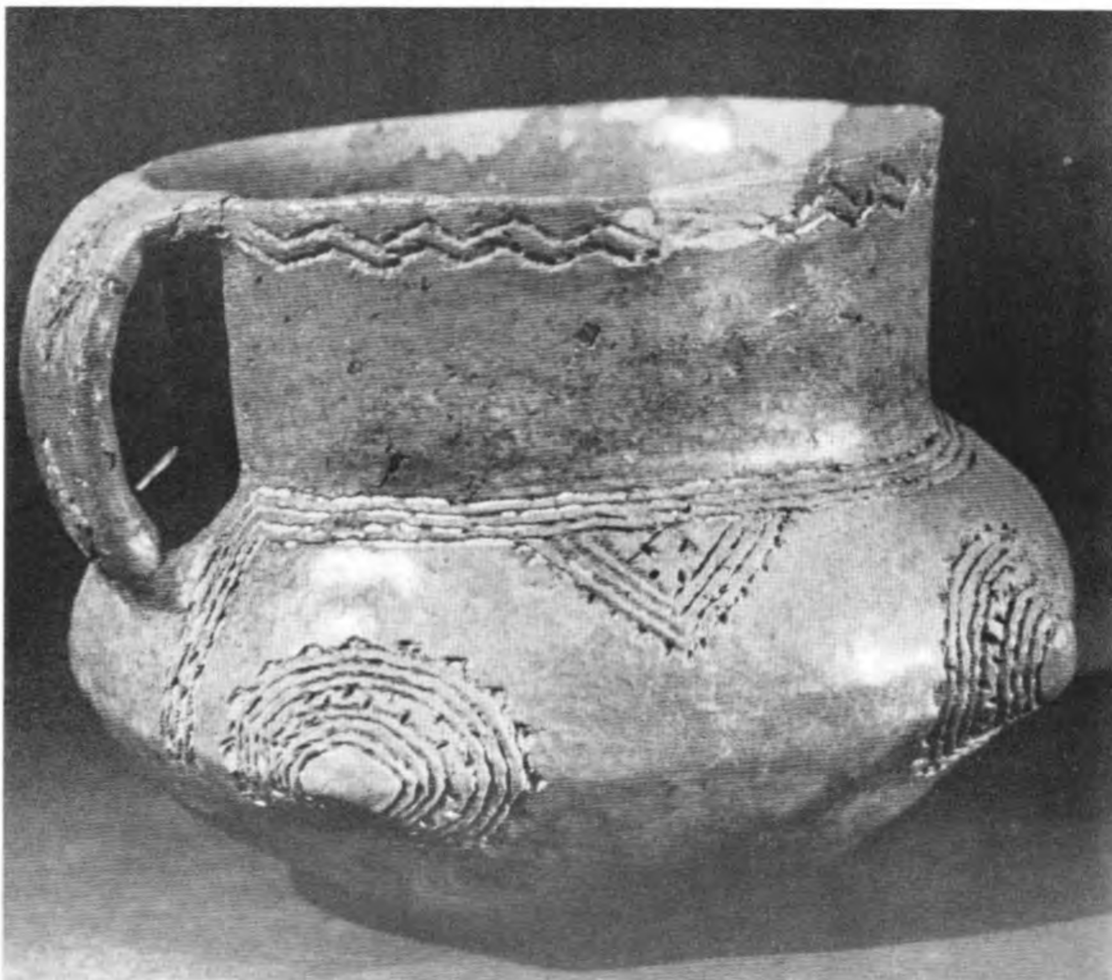
1. A madárábrázolás legelvontabb formáját képviselő aszkosz Zók-Várhegyről

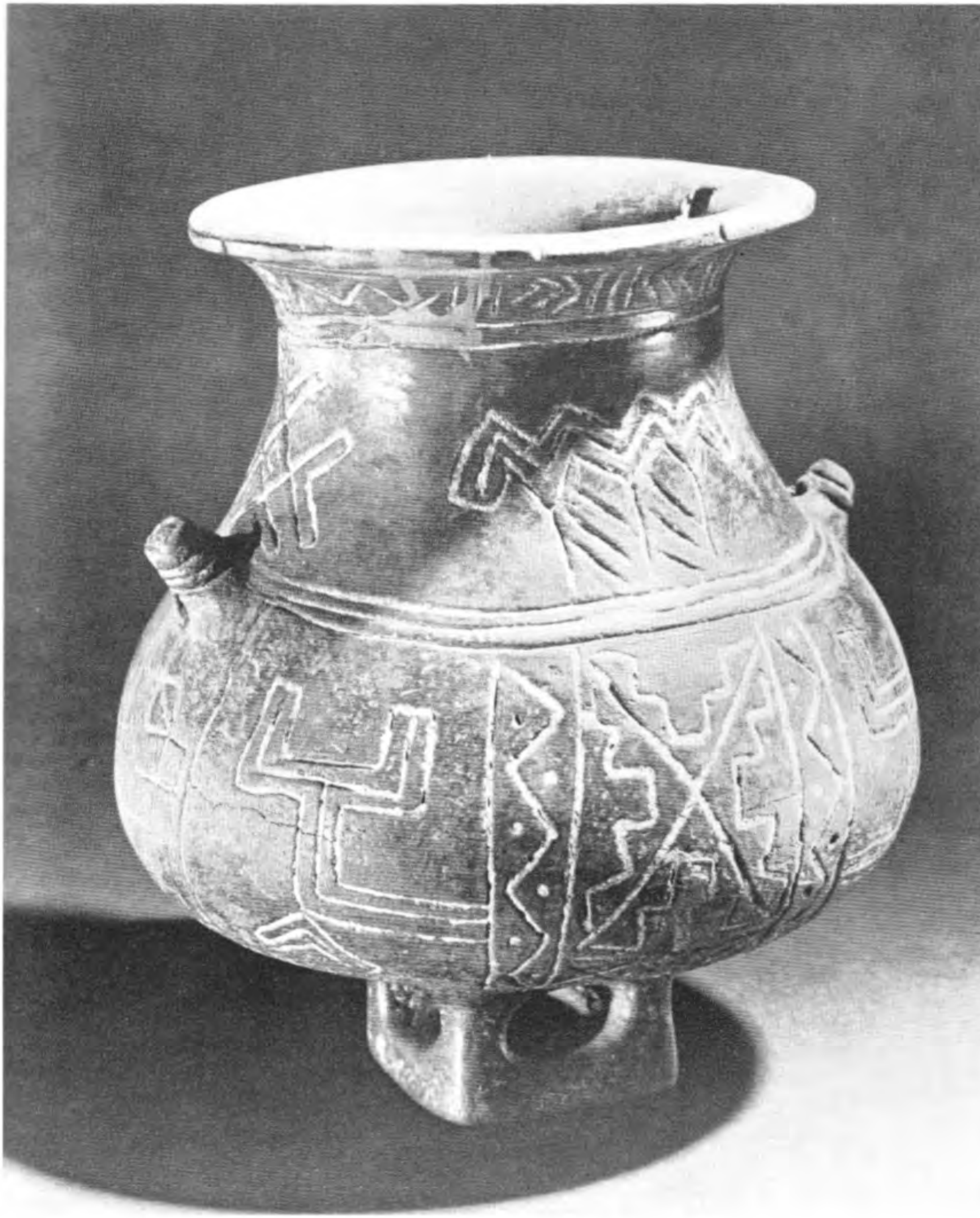
2. Emberalakot utánzó agyagszobor Velemszentvidről

3. Vésett díszű edény Zók-Várhegyről

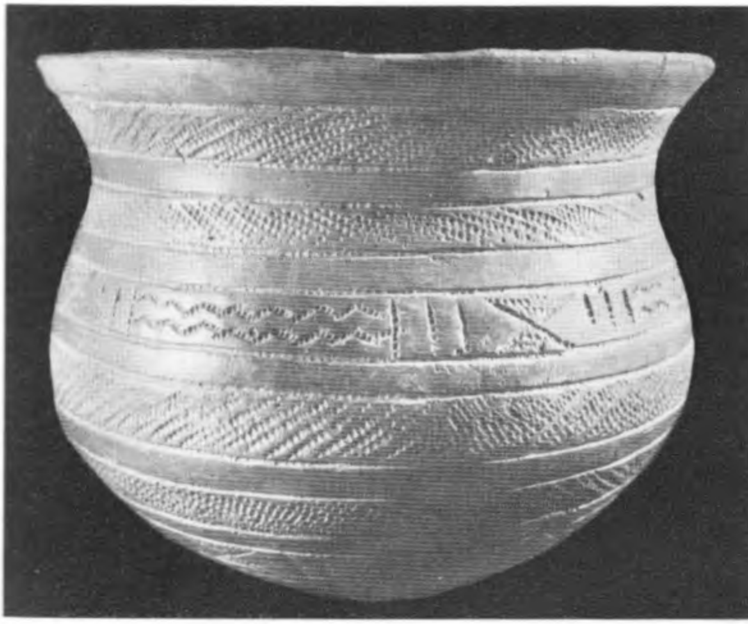

4. Eredetileg fedővel ellátott függeszthető edény Nagyrévről

5. A tószegi kettősnyakú edény

6. Harangformát utánzó edény a tököli temetőből

7. Gazdagon díszített talpcsöves tál a tököli temetőből

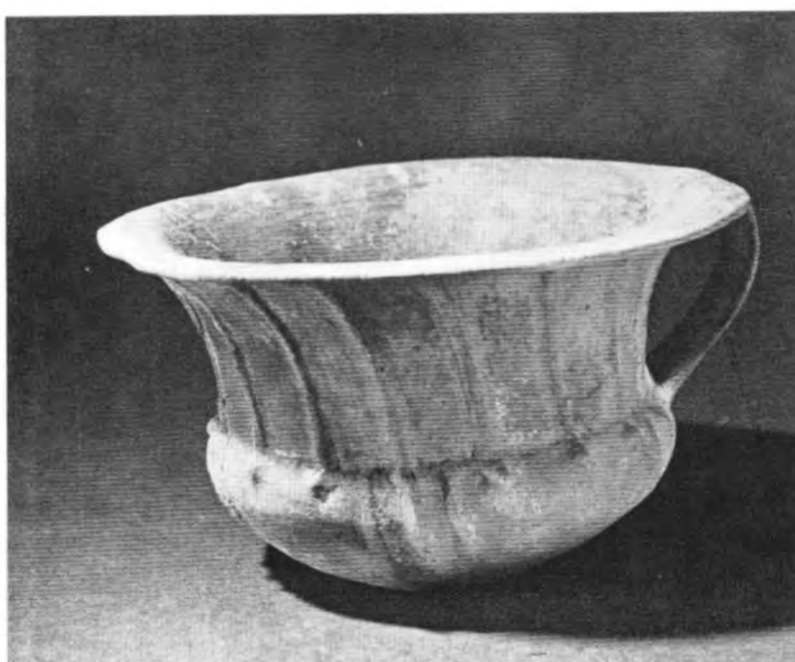

8–9. Agyagszobor Szurdokpüspökiből, amelynek díszítése hímzett ruha mintázatára emlékeztet

10. Madár alakú edény a bökénymindszenti (Mindszent) telepről

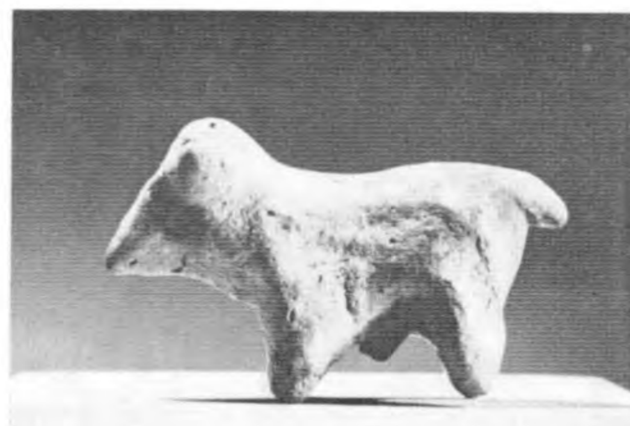
11. Füles bögre a tiszafüredi temetőből

12. Vaddisznó miniatűr szobra a pilinyi telepről

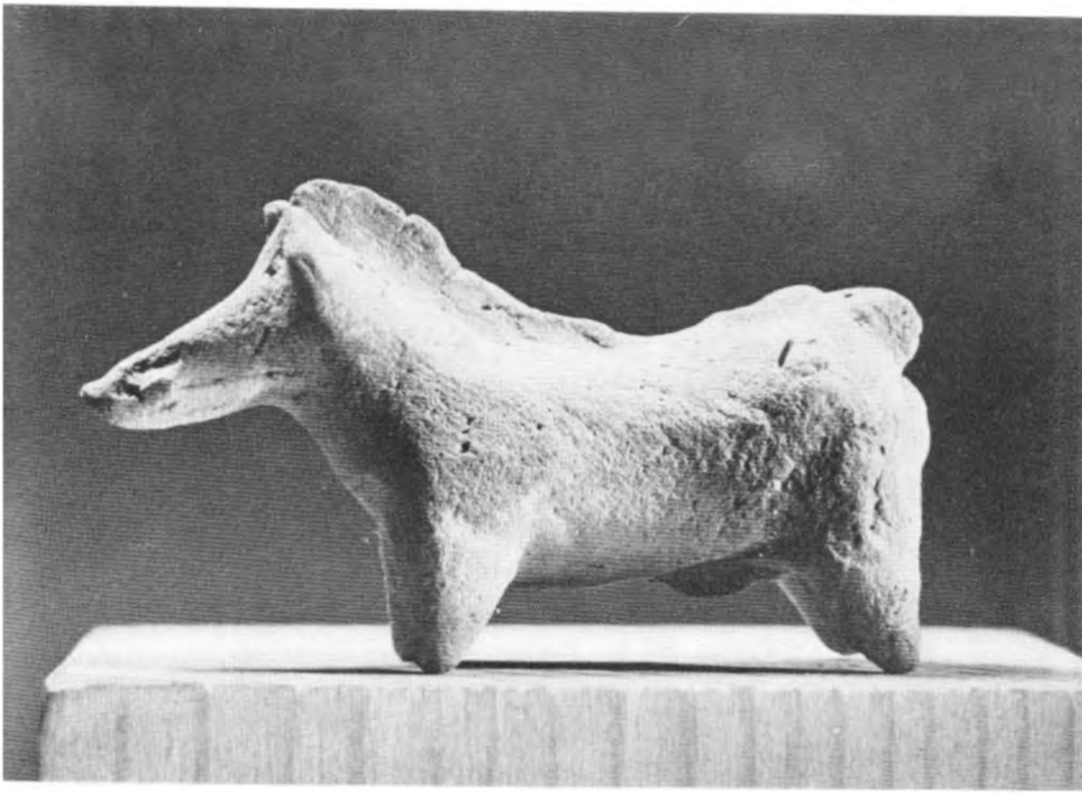
13. Ülő medve miniatűr szobra a szihalmi telepről

14. Miniatűr juhszobor Pilinyről

15. Természethűen megformált miniatűr lószobor a pilinyi korai bronzkori telepről

110

16. Mészbetétes edény
az Észak-Dunántúlról

17. A szentgáli bronz tőr

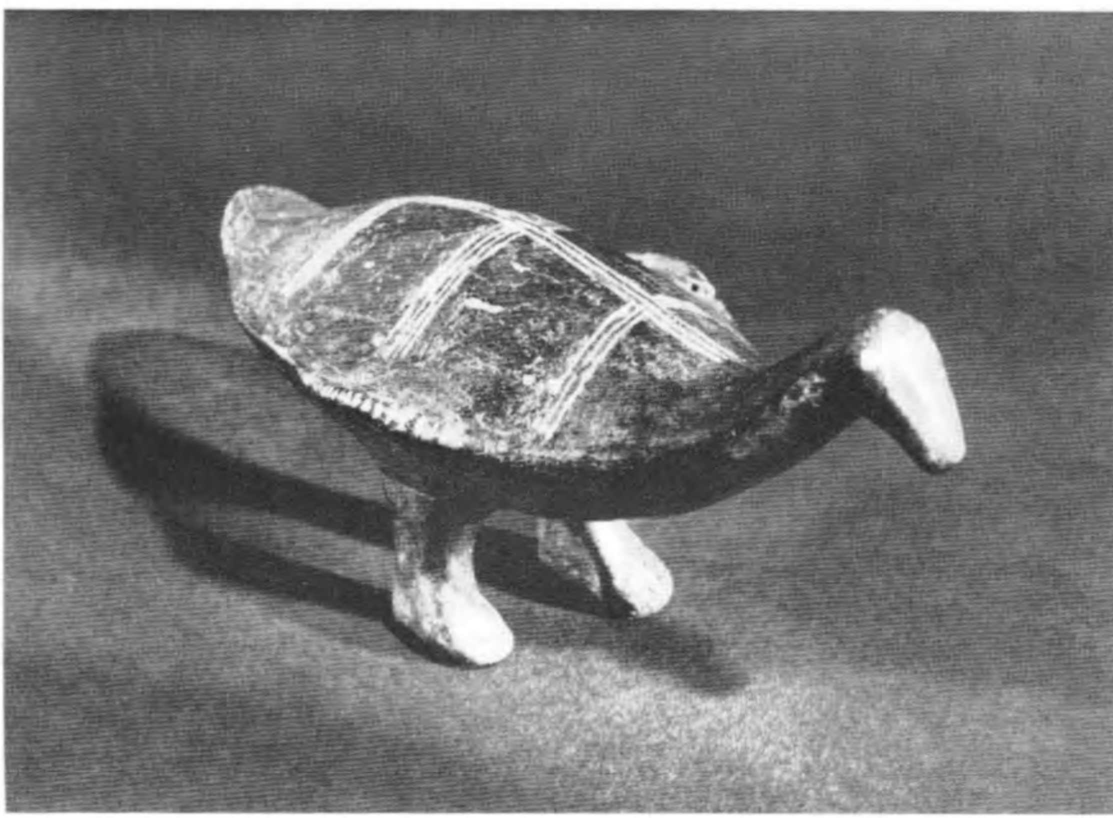
18. Mészbetétes edények
a Dél-Dunántúlról

19. Agyag oltárka
a dárdai temetőből

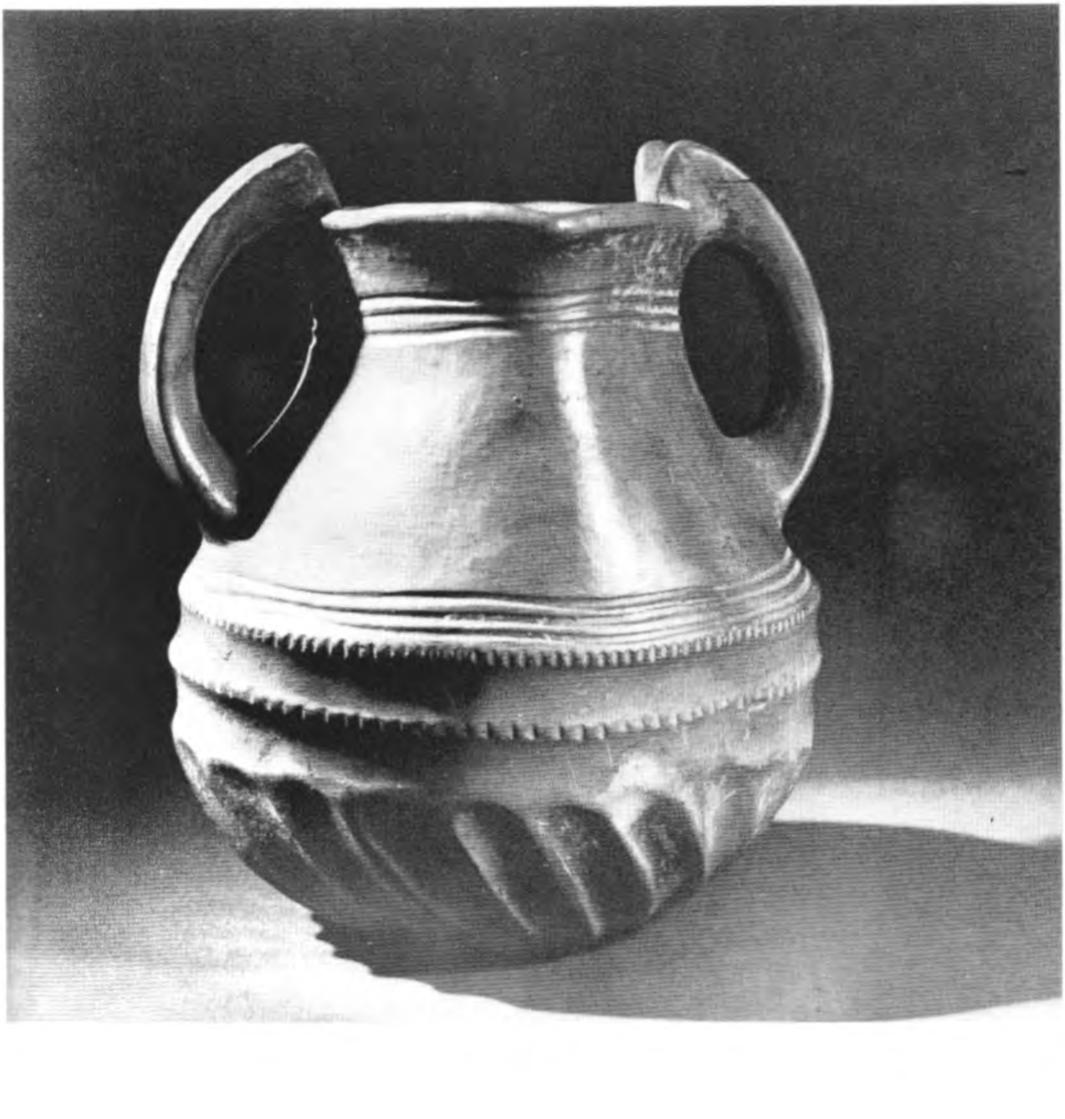
20. Az egyik királyszentistváni
madár alakú csörgő

21. Bronz csüngő nyakláncról
a nagyhangosi leletből

22. Gerezdelt díszű,
fémedényt utánzó korsó
Szőregről

114

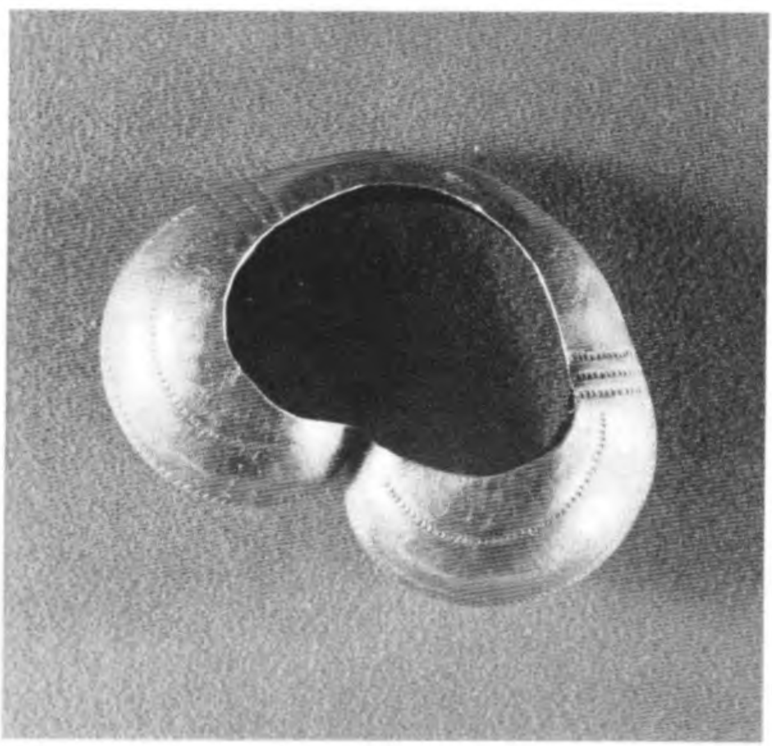
23. Füles korsó a megyaszói temetőből

24. Hordozható főzőedény (üst)

25. Agancsból faragott ostornyélzáró (?) korong a füzesabonyi telepről

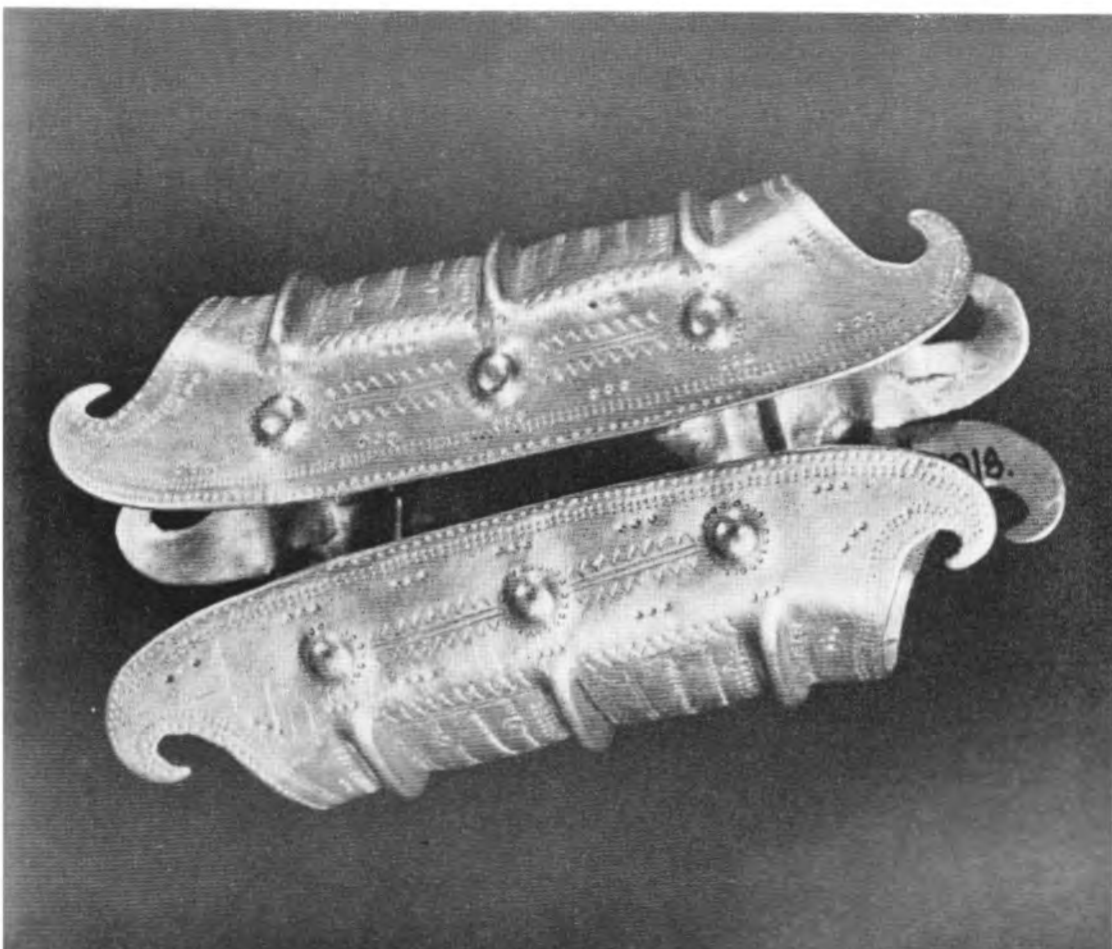

26. Hajdíszítő aranycsüngő a tiszasülyi kincsleletből

27. Bronz lábperec
a tiszafüredi temetőből

28. Zöldes színárnyalatú
aranylemezből formált
kartekercs Dunavecséről

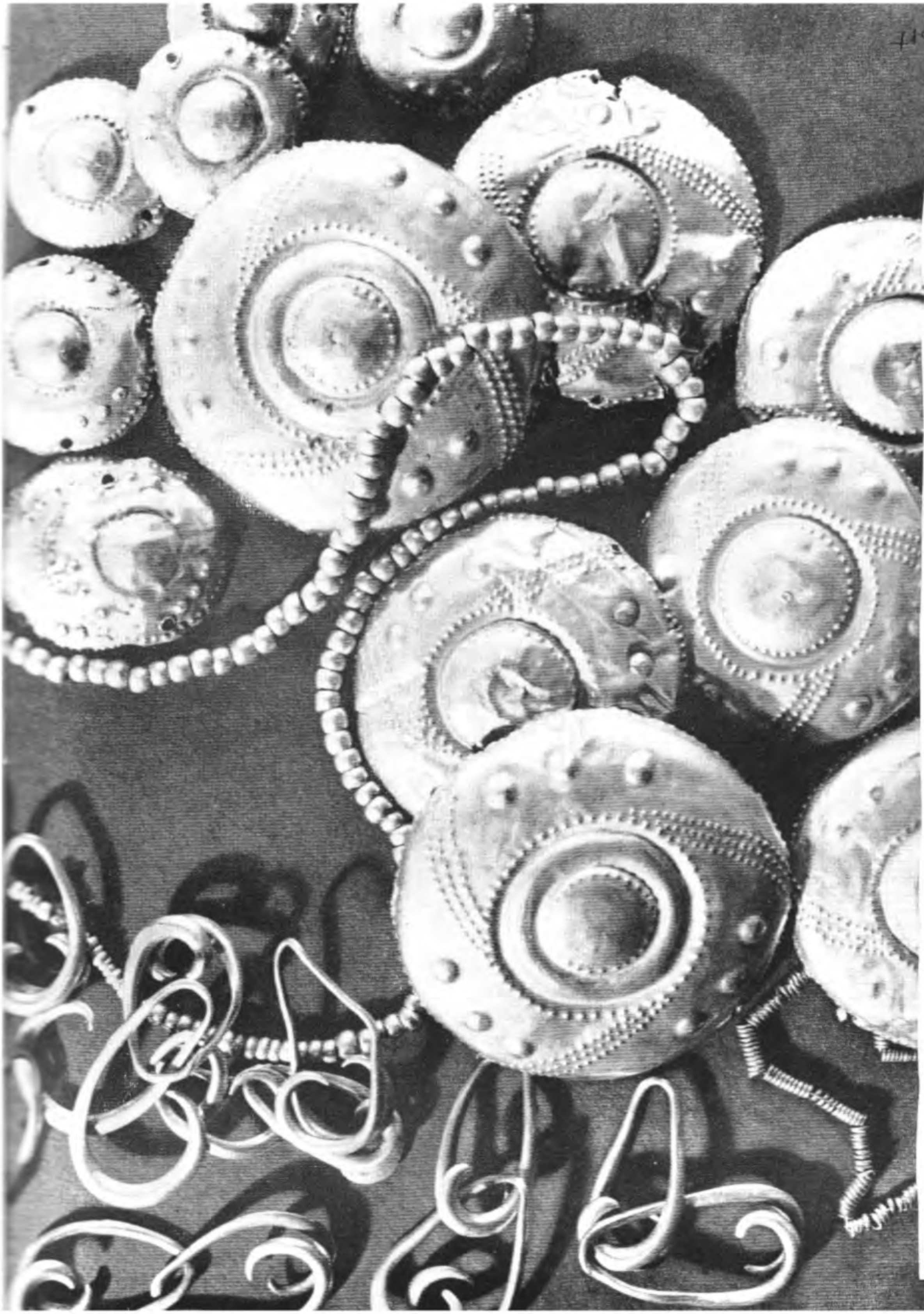

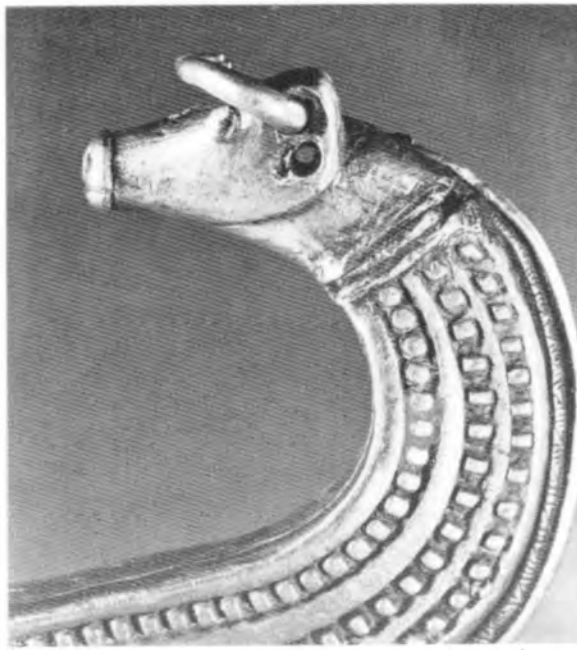
31. A somogyomi aranykincs

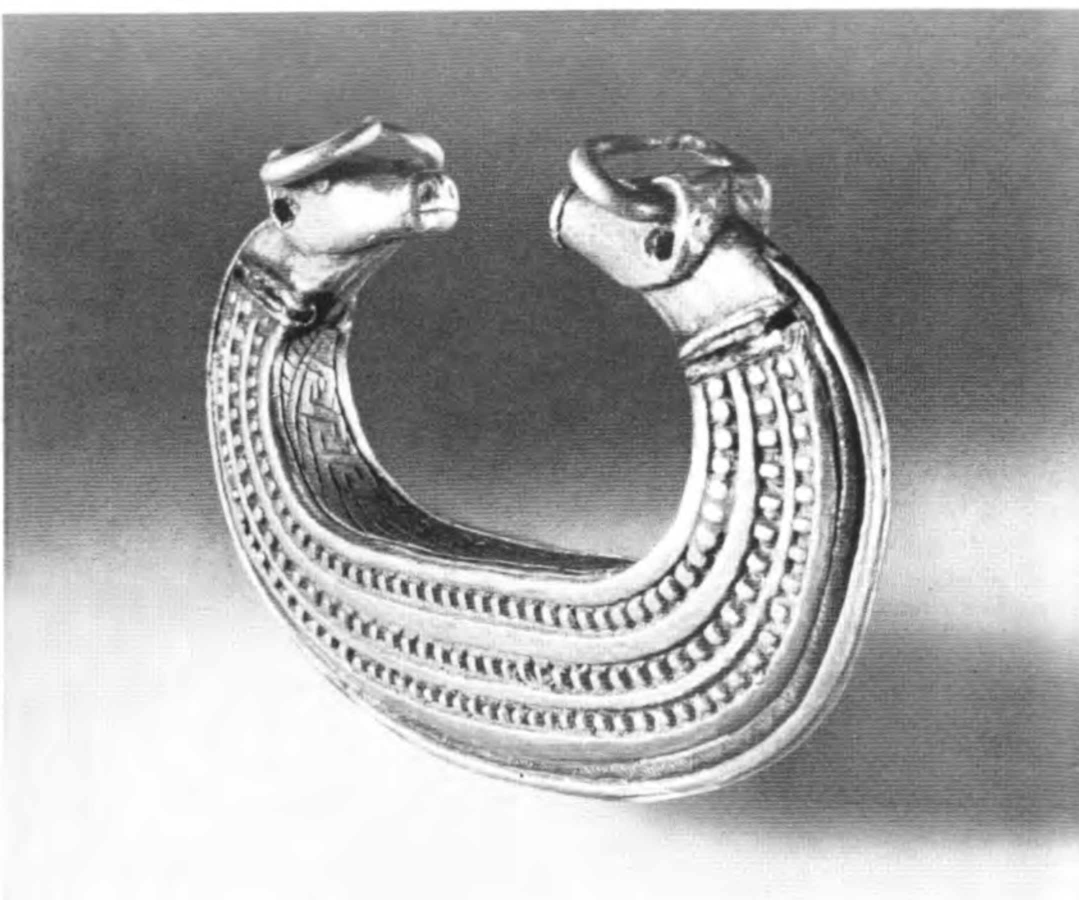
29–30. Korong alakú melldísz madárábrázolással az ottlakai aranyleletből

32–33. **Szertartások alkalmával használt, bikafejekben végződő arany karperec**

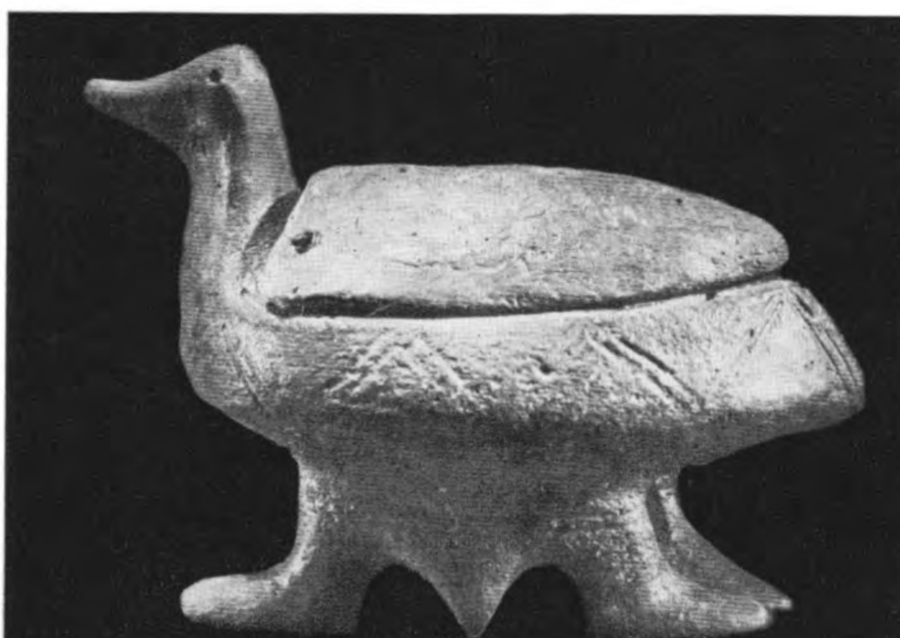

34–35. Agancsból faragott zablapálca a százhalombattai telepről

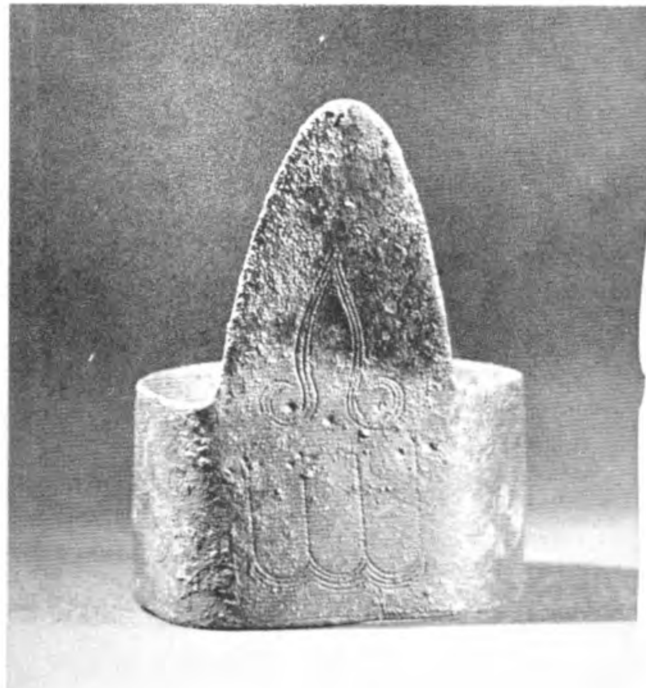

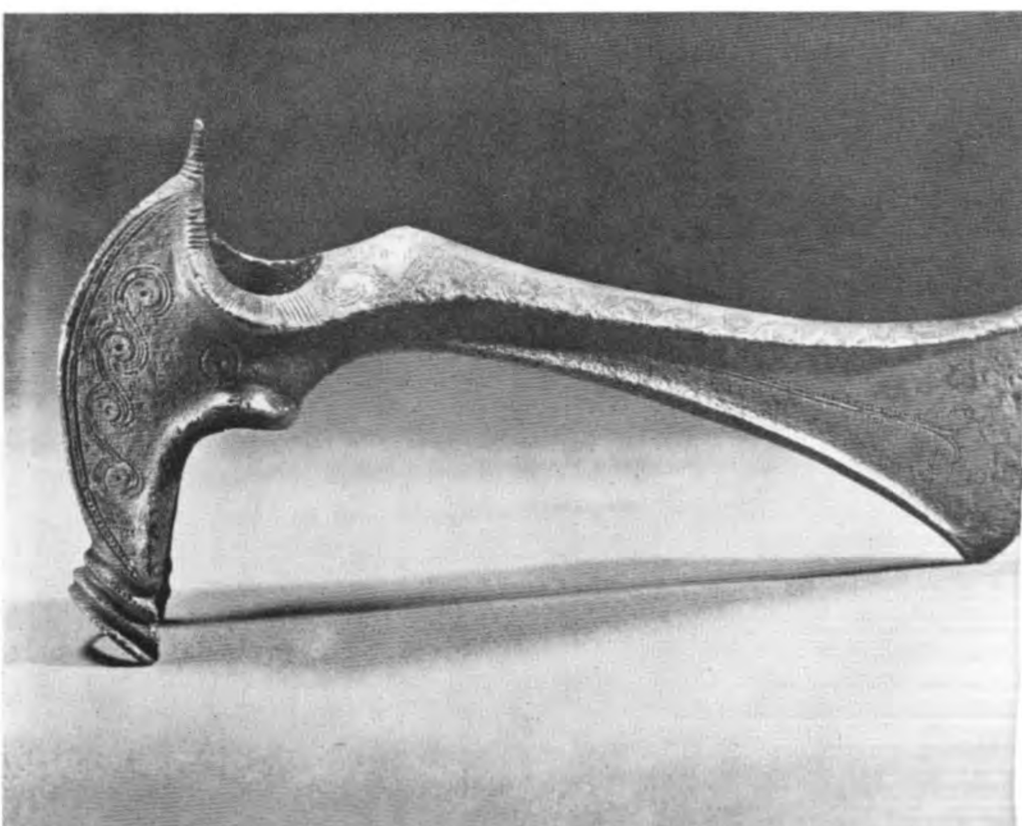
36. Emberi lábakon álló edény Iváncsáról

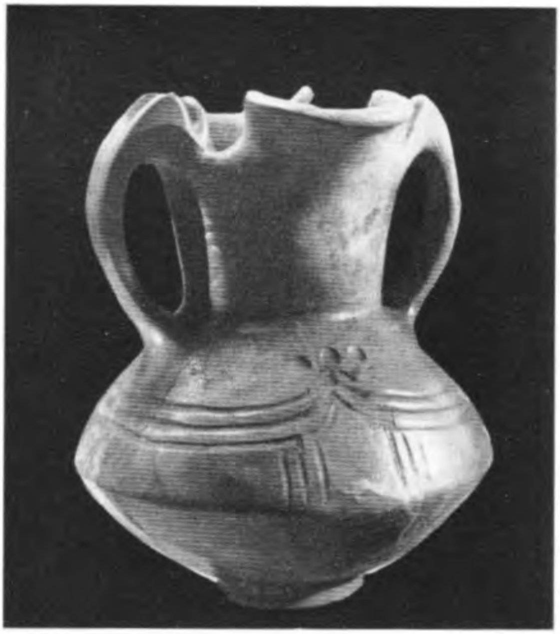
37. Oltáron pihenő madarat utánzó edény a dunaújvárosi temetőből

38. Bronzlemezből készült homlokdísz a pákozdi telepről

39. Vésett-poncolt díszű bronz csákány Mezőkomáromból

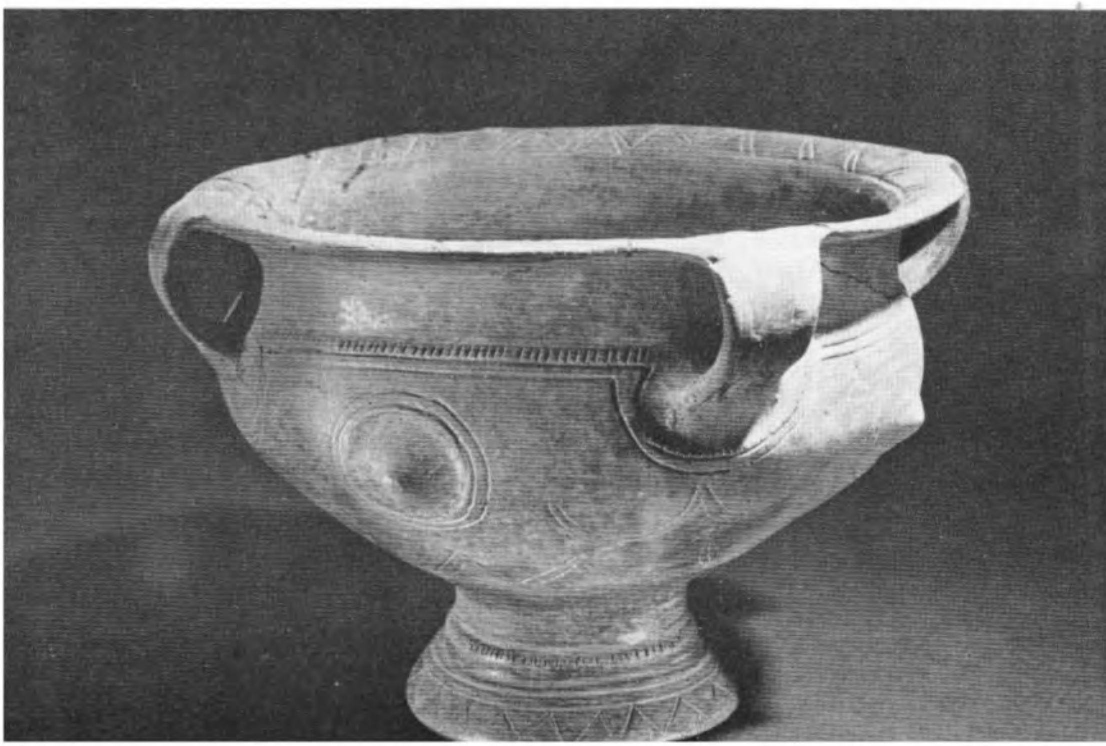

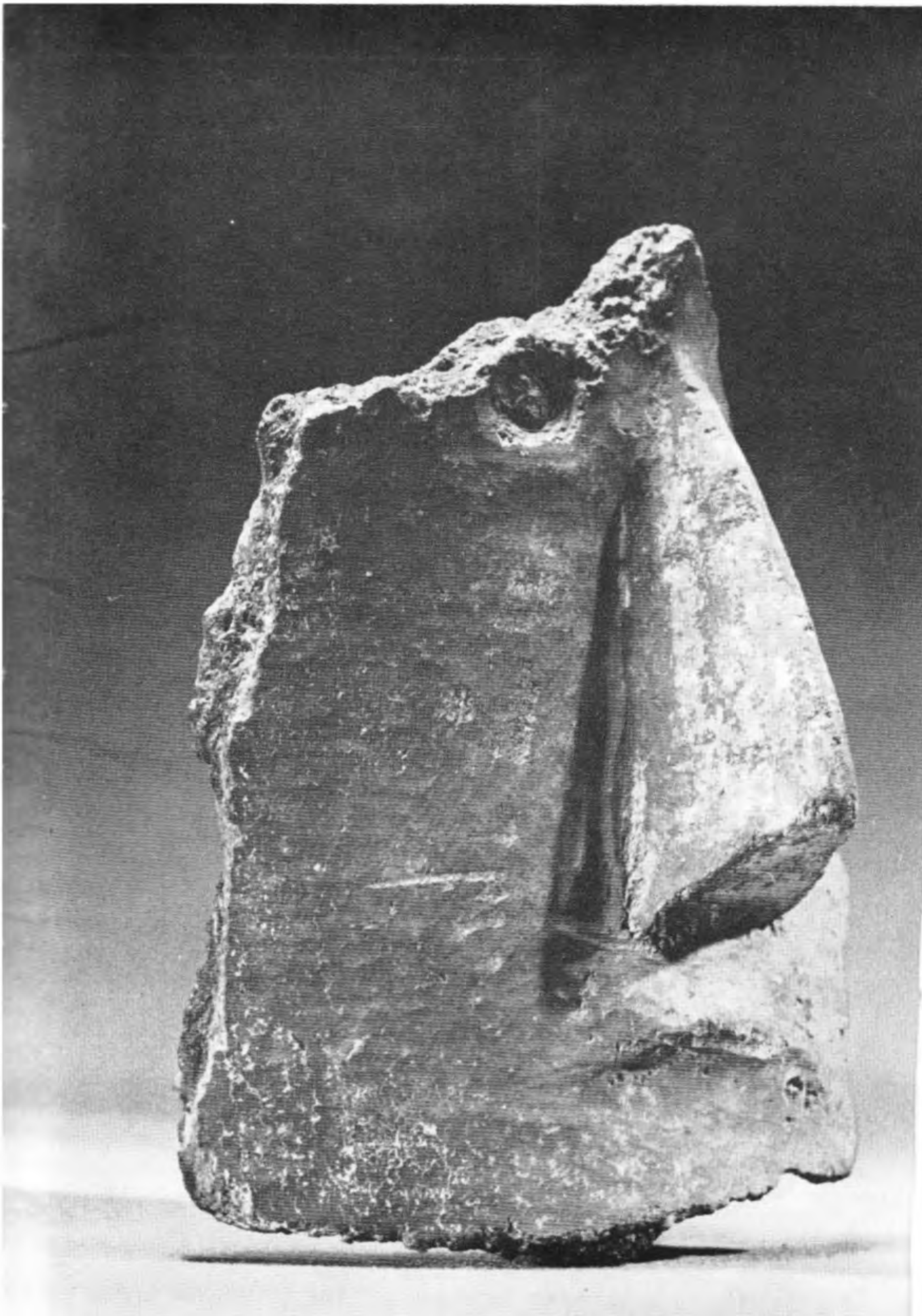

40. Kétfülű edény Pákozdról

42. Emberalakot utánzó edény nyaktöredéke arcábrázolással Tószeg-Laposhalomról

41. Talpas tál a tiszafüredi temetőből

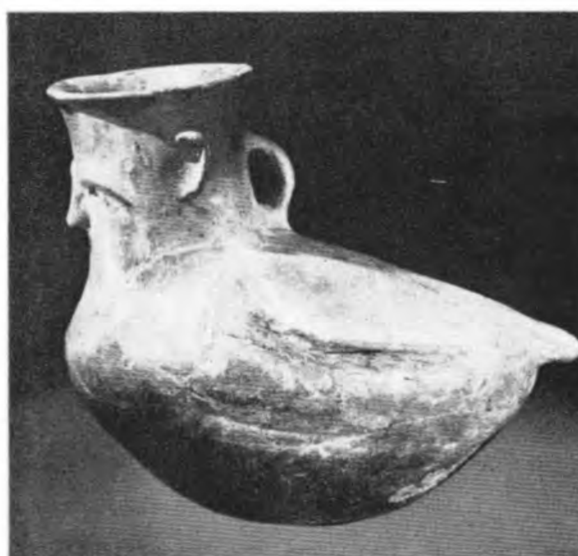

44. Agyagszobor fejrésze plasztikusan formált arcábrázolással a tószegi telepről

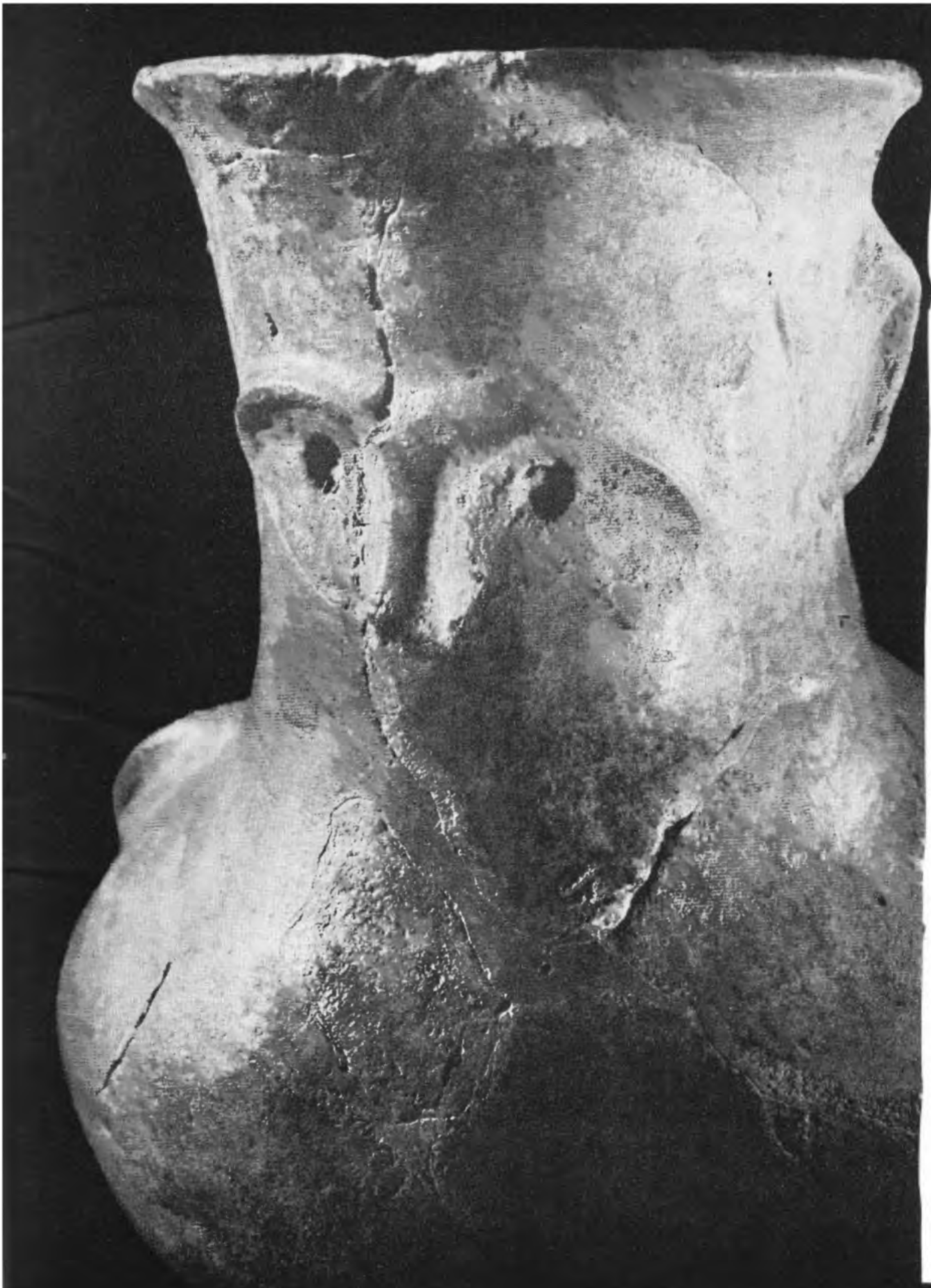

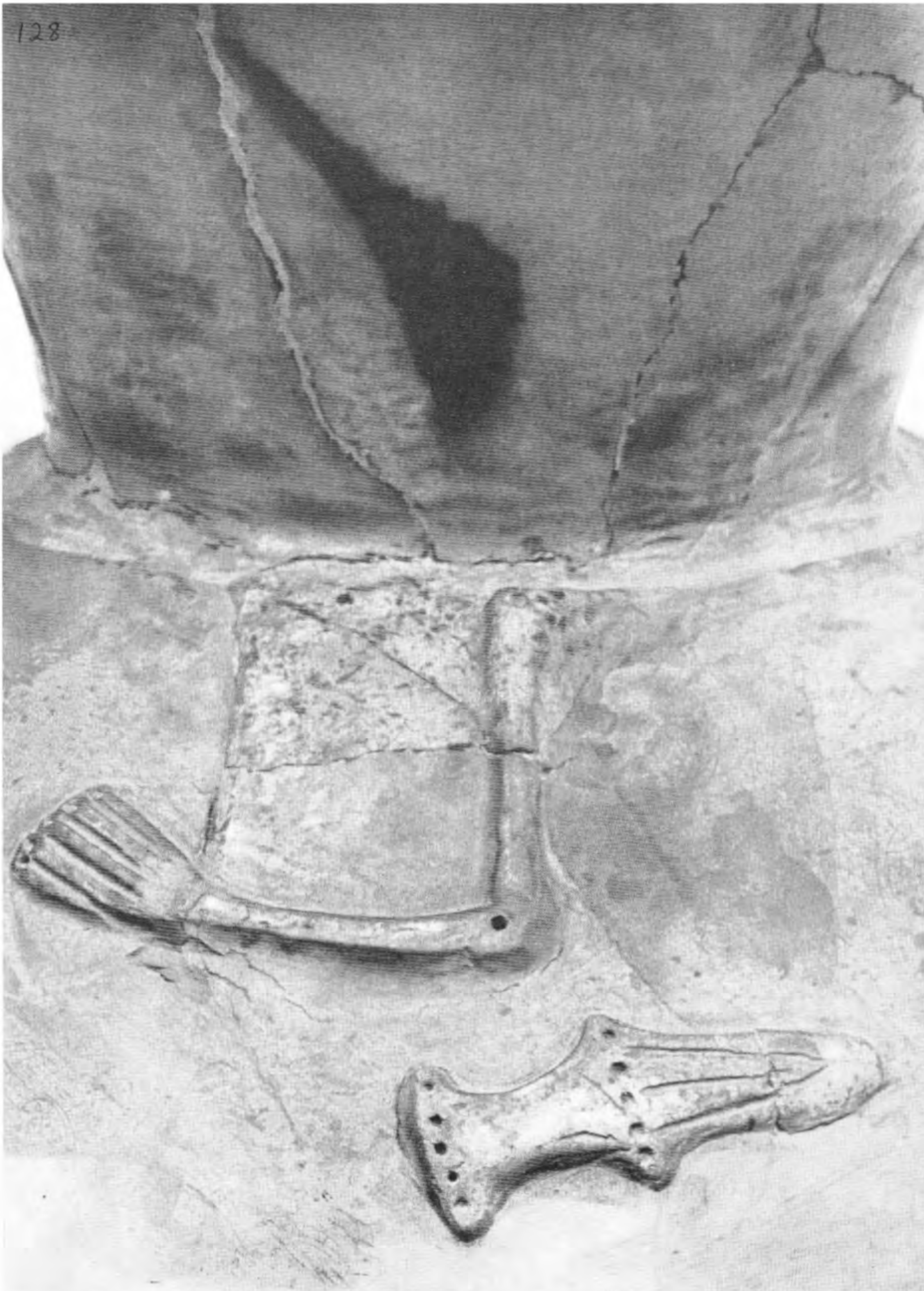
43. A későbbi fibulák előformáinak tekinthető bronztűk a tiszafüredi temető középső bronzkori sírjaiból

45–46. Ember arcú, madár testű edény a tiszafüredi temető területéről

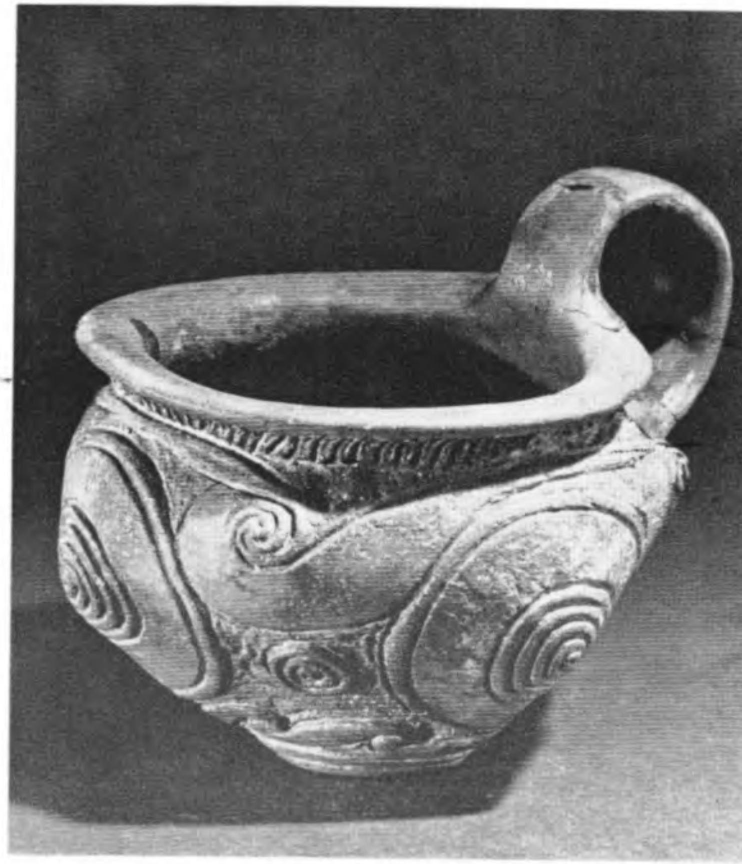

128

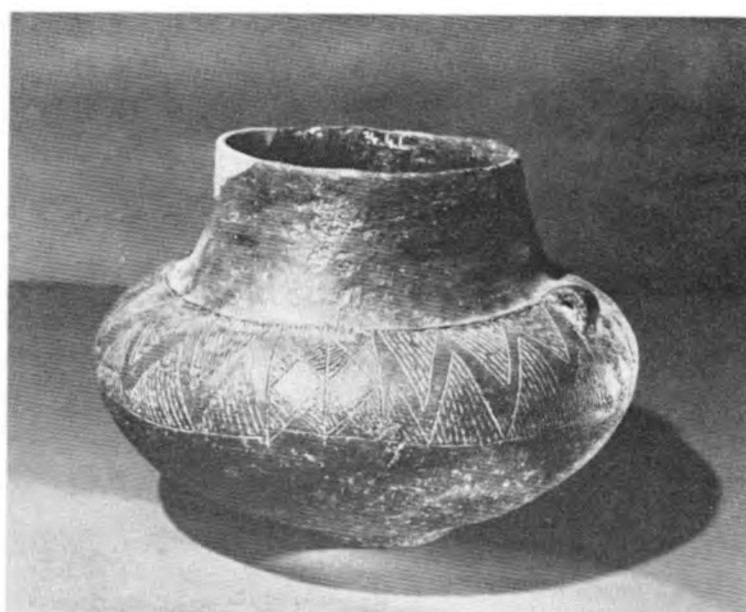
47–48. Emberalakot utánzó edény férfit szimbolizáló tőrábrázolással Mende-Leányvárról

49. Mészbetéttel kitöltött mintával díszített edény a szeremlei temetőből

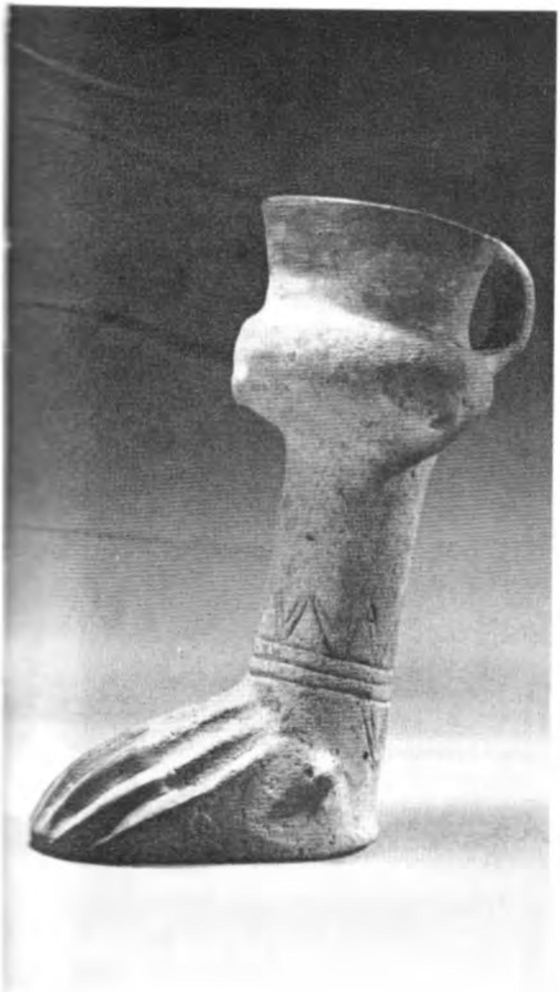

50. Mélyen vésett motívumokkal díszített agyagbögre

51. Urna a hegykői temetőből

52. Csizma alakú edény
Egyekről

53. Besimított girlandokkal
díszített urna

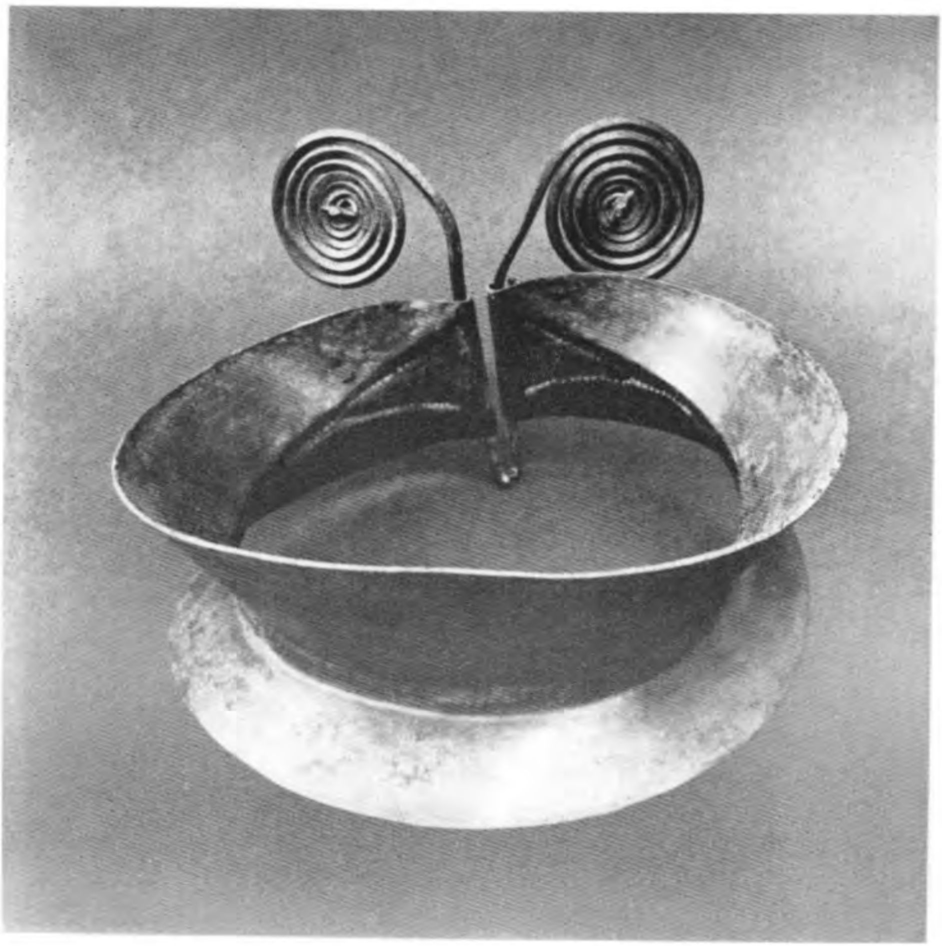
54. A zagyvapálfalvai, emberi láb alakú talpon álló edény

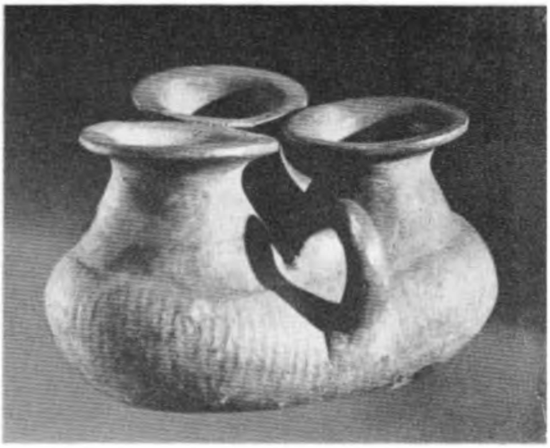
55. Öntött bronz csüngő
a kisterenyei telepről

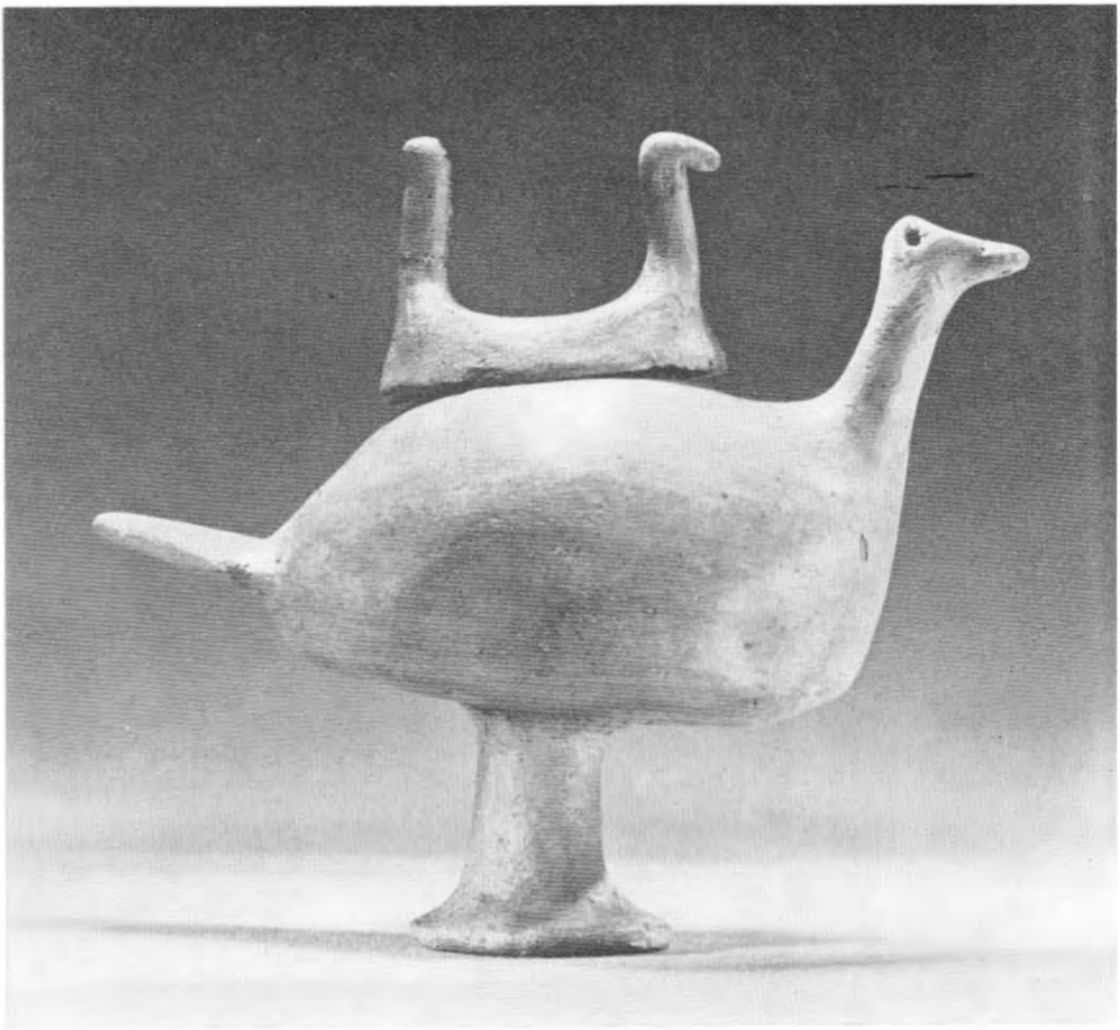
56. A vácszentlászlói
bronzlelet diadémja

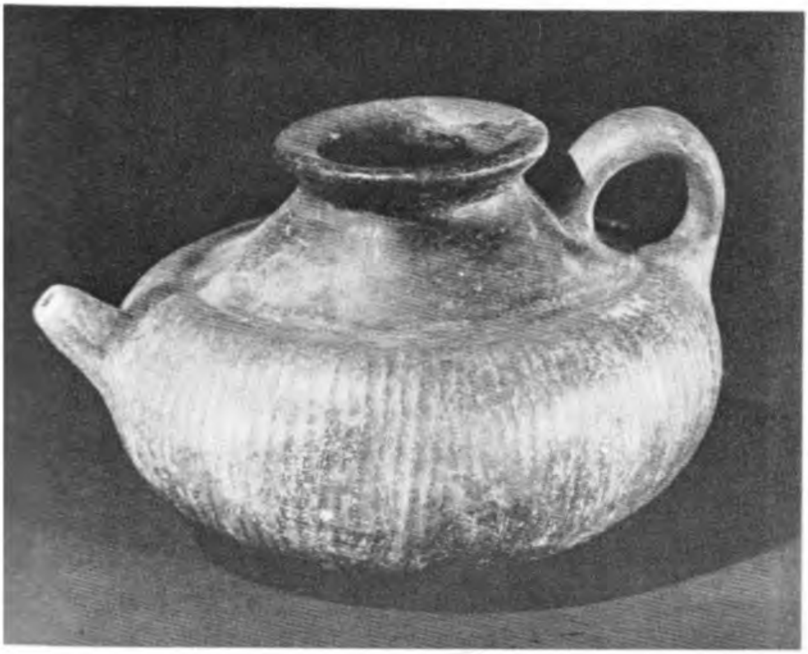

57. Hármas ikeredény

58. Madár alakú edény, madarat utánzó formájú fedővel Mohácsról

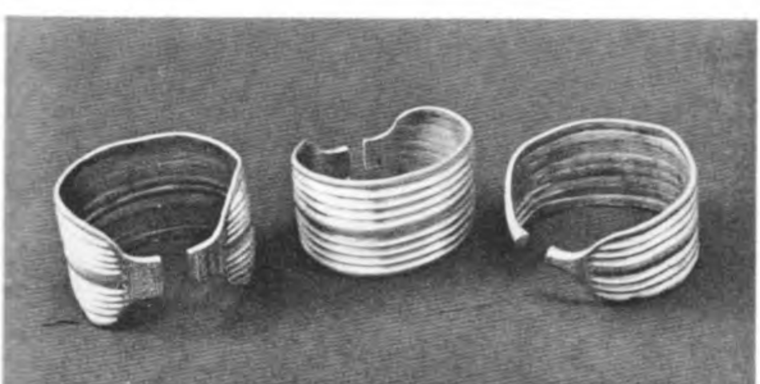

59. Füles edény kiöntőcsővel Kiskőszegről

60. A bodrogkeresztúri aranykarperec

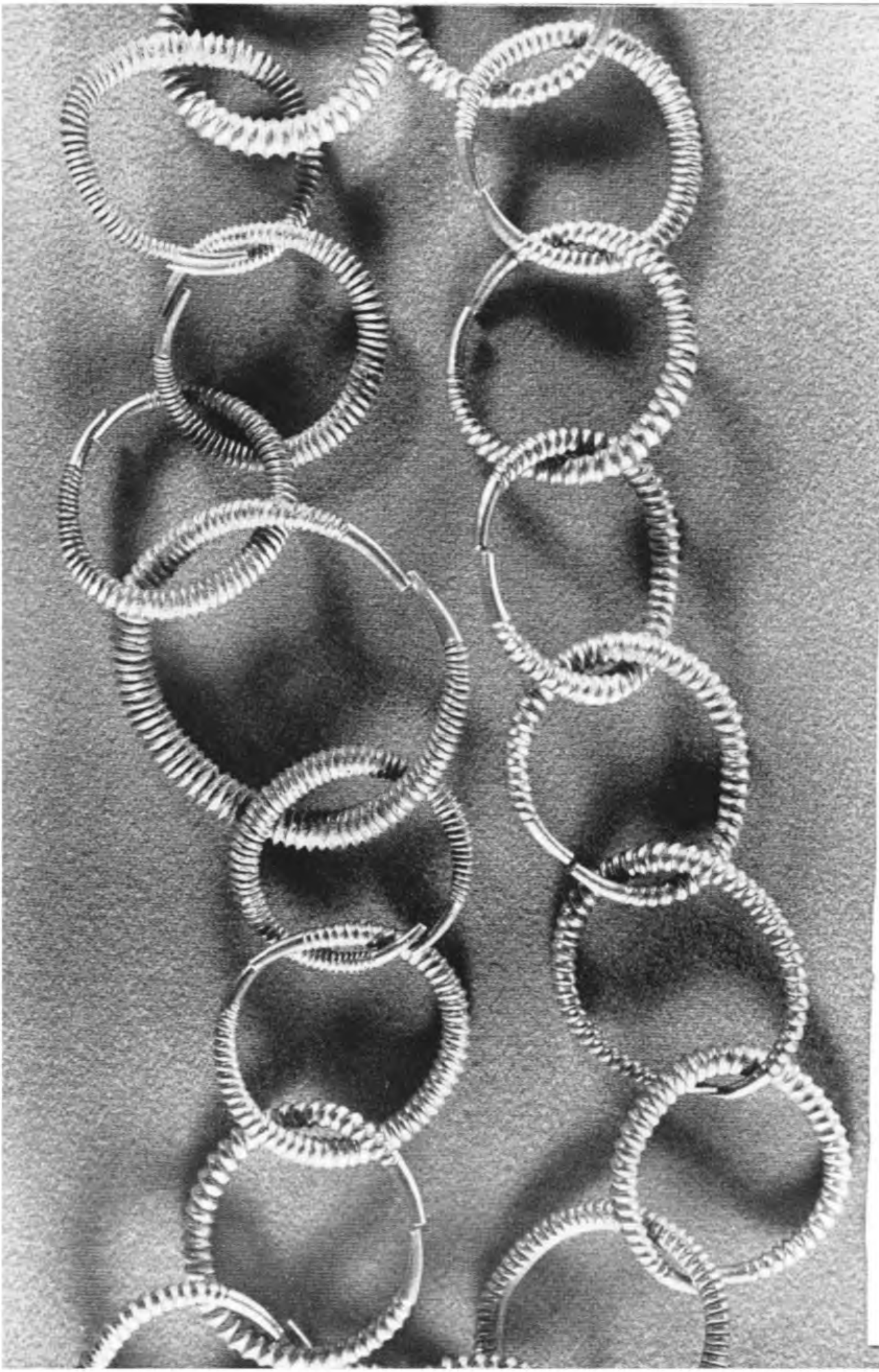
61. Aranylemezből formált karperecek az izsai leletből

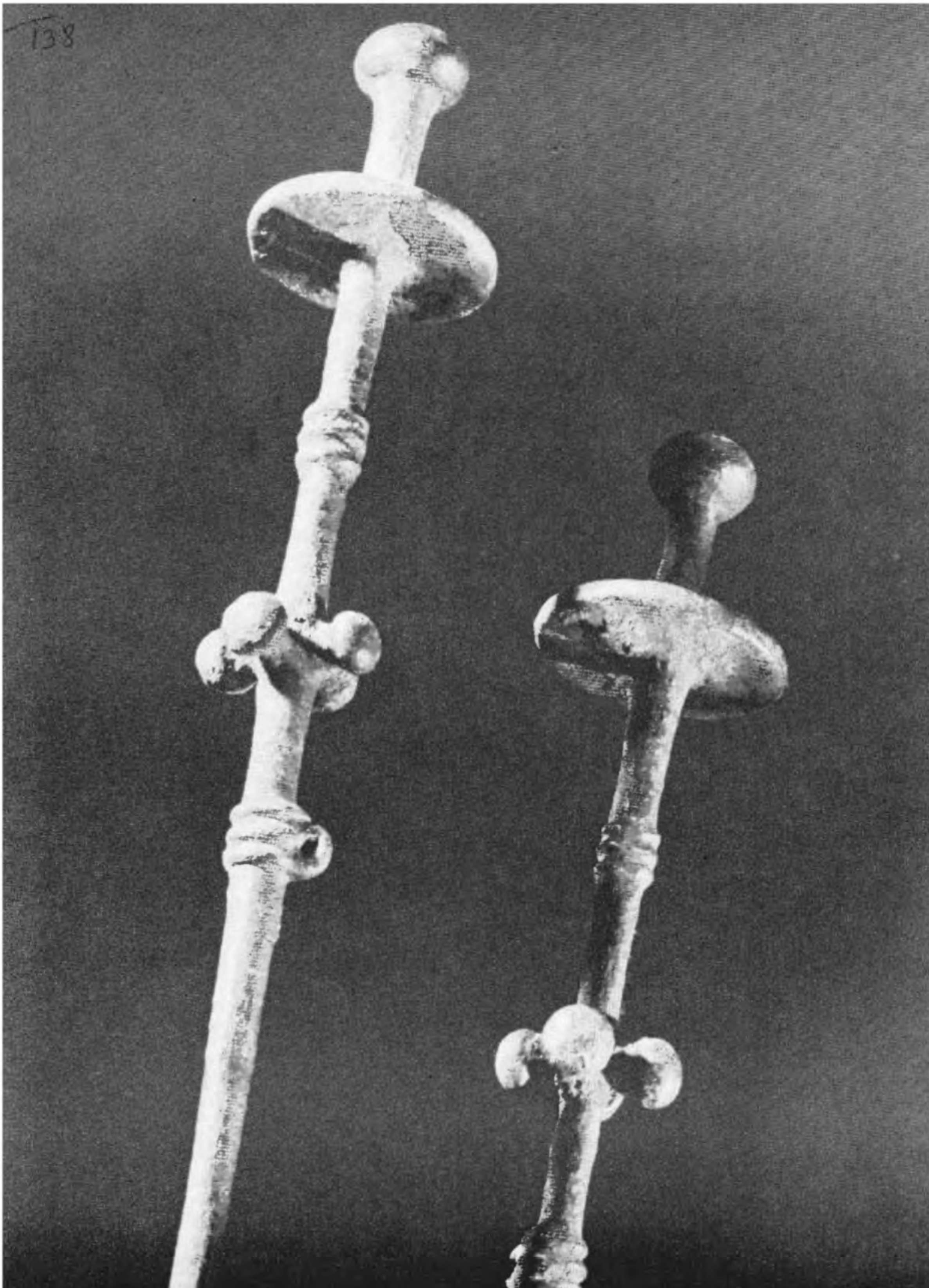

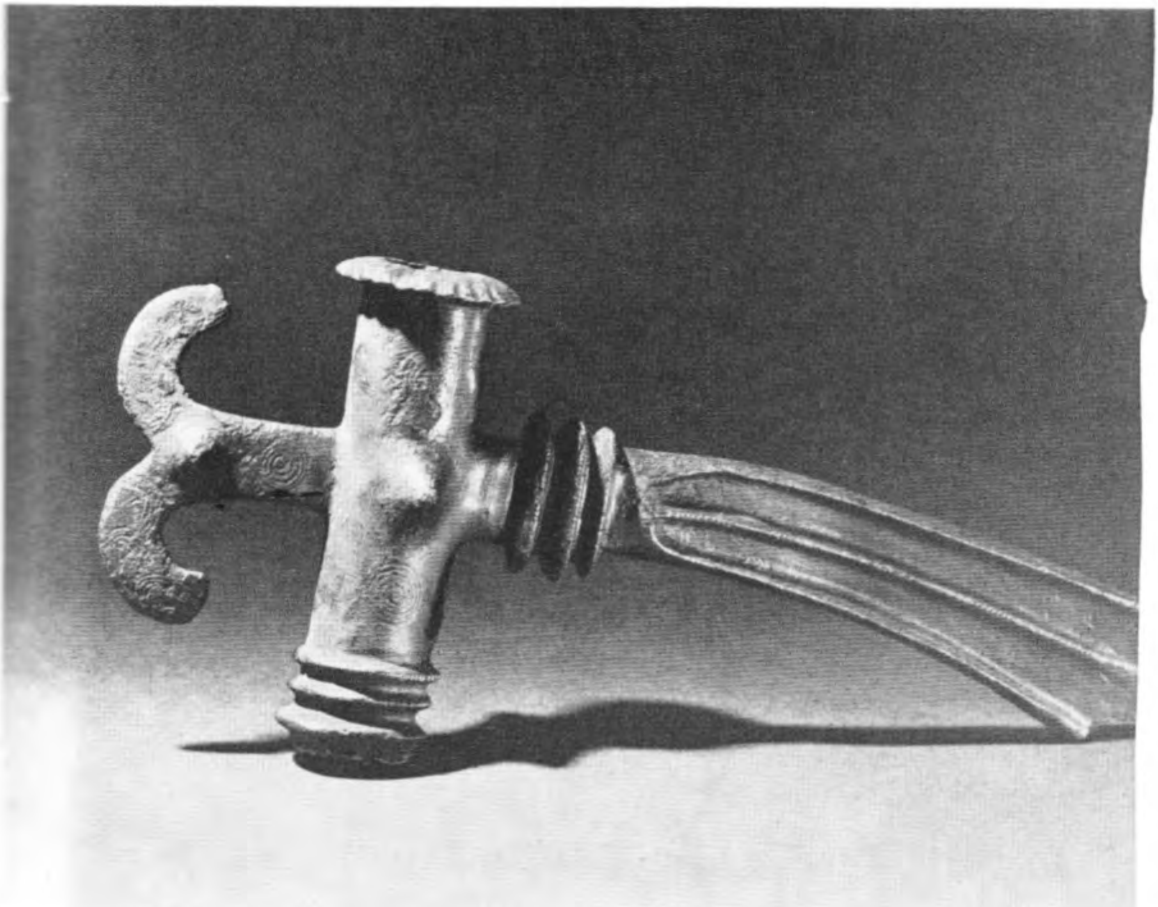
64. A szarvaszói aranylelet láncának részlete

62–63. Karperec a biharkeresztesi aranyleletből

138

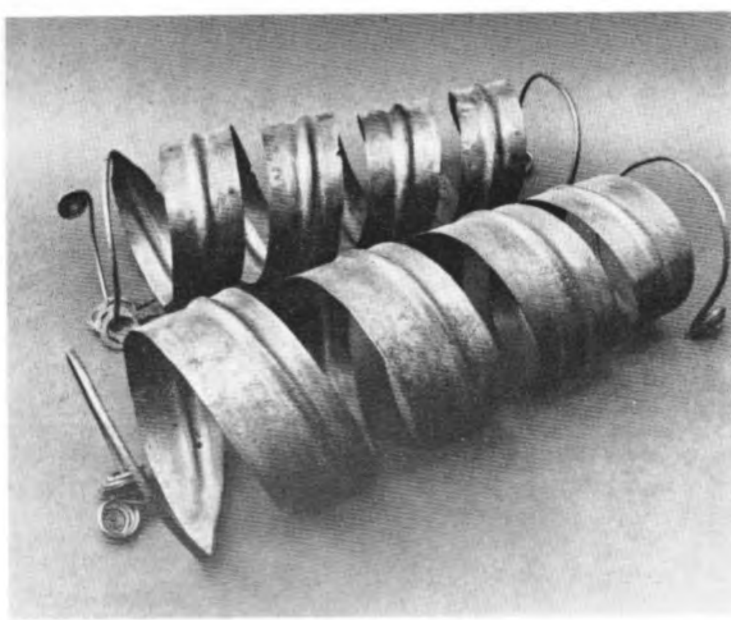

66. A felsőbalogi kincslele csákánya

65. Részlet az ópályi bronzlelet tűiről

67. Urna formájú edény a poroszlói telepről

68. Lemez kartekercsek a pécskai bronzleletből

69. A csicseri madár alakú edény

70. Bronzból öntött, madár alakú edény

71. Bronz kerékagydísz
a nagybobróci leletből

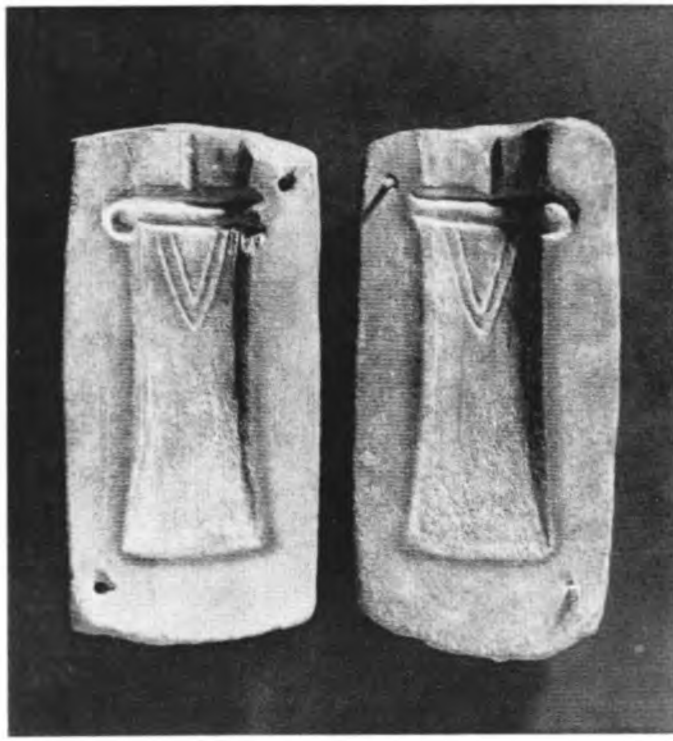

72. Bronzlemezből készített
csésze Breznóbányáról

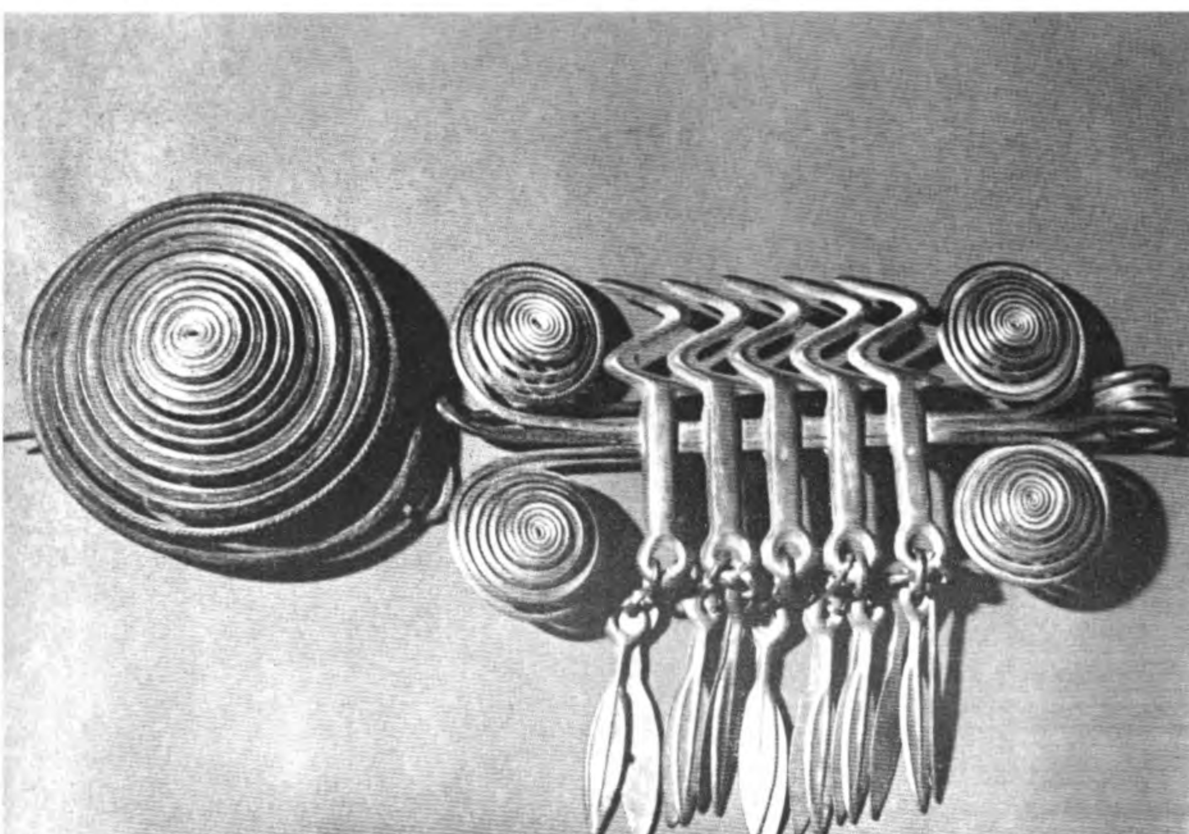
73. Kétfülű bronz bogrács
a hajdúböszörményi leletből

74. Bronz tokosbalta öntésére szolgáló homokkő minta két része Tiszaföldvárról

75. Stilizált madáralakokkal díszített bronzfibula Medvedzéről

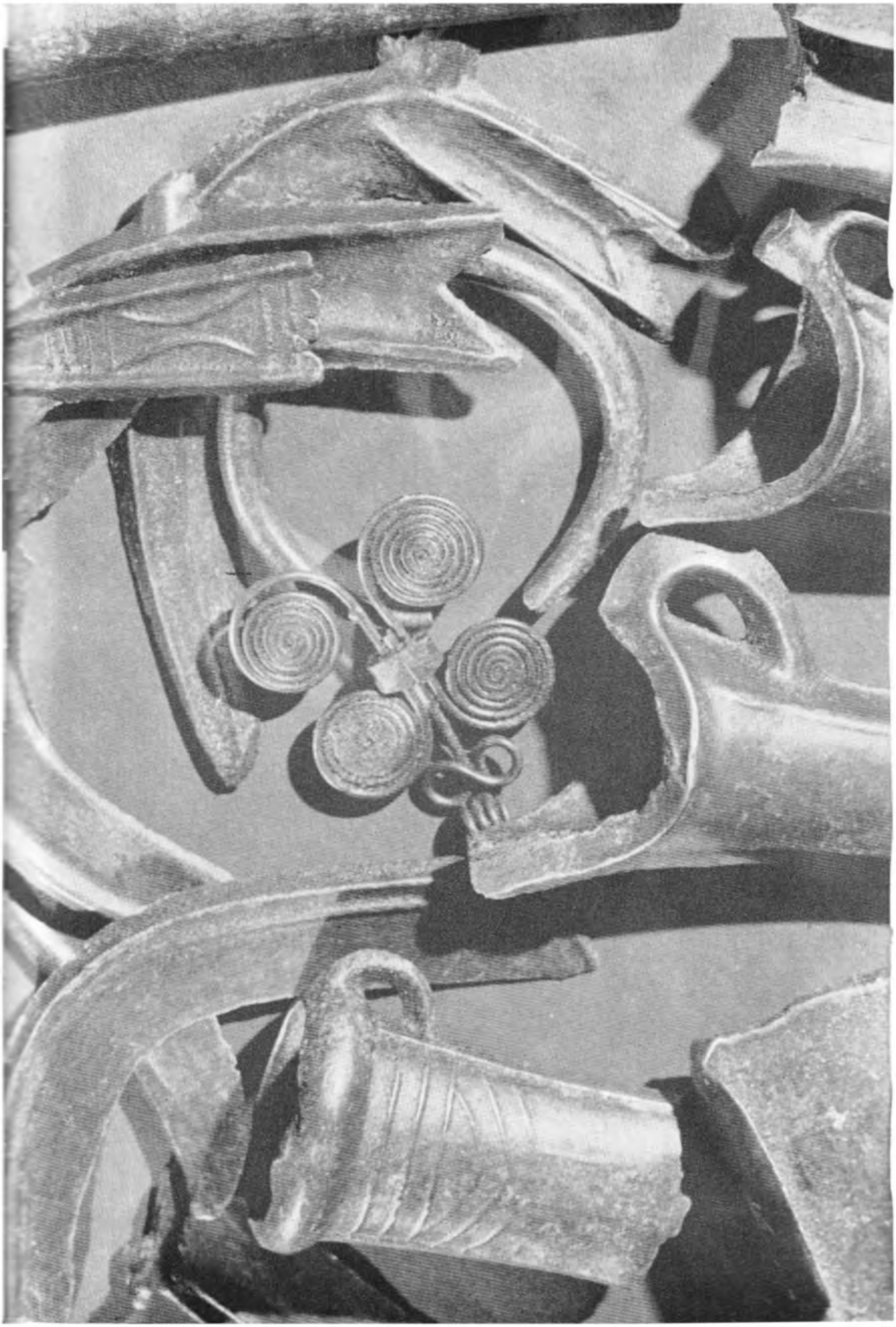
76. A hajdúböszörményi bronzkincs madáralakokkal díszített üstje

78. A jászkarajenői bronz raktárlelet

77. Bronzkardok
a krasznokvajdai kardleletből

79. A hajdúböszörményi bronzsisak

